

Μιλτιάδης Ιω. Κήπας

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΤΗ
ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ
ΜΕΤΑ ΤΟ 1989

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός που πραγματοποιείται στην κεντροανατολική Ευρώπη μετά το 1989 παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον για τις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες. Το μεγάλο εγχείρημα της οκτωβριανής επανάστασης του 1917 άλλαξε τη ροή της ιστορίας και πρόβαλλε την ανάγκη της δημιουργίας μιας κοινωνίας χωρίς εκμετάλλευση και κυρίως μιας κοινωνίας που στο κέντρο του ενδιαφέροντός της θα ήταν ο ίδιος ο άνθρωπος. Τα αδιέξοδά της και η πορεία της μέχρι το 1989 οδήγησαν στην απογοήτευση και στην κατάρρευση αυτού του εγχειρήματος. Στη θέση του προβλήθηκε η ανάγκη της οικοδόμησης μιας οικονομίας της αγοράς και μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, η οποία θα μοιάζει με τις αντίστοιχες κοινωνίες του δυτικού καπιταλισμού.

Μετά την εξέγερση που πραγματοποιήθηκε στις περισσότερες από τις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» μετά το 1989, γνωστή ως «βελούδινη επανάσταση», άρχισε η στροφή όλων αυτών των κοινωνιών σε μια διαδικασία, ώστε να μεταβούν στην οικονομία της αγοράς, μετασχηματίζοντας τον κρατικό μηχανισμό και τον κρατικό σχεδιασμό που για πολλές δεκαετίες εξυπηρέτούσε τη δομή μιας συγκεκριμένης οικονομίας.

Οι αλλαγές που πραγματοποιούνται γίνονται σε πολλά επίπεδα. Υπάρχει ένα άνοιγμα της οικονομίας στον ιδιωτικό τομέα, το οποίο πραγματοποιείται με την έγκριση πολλών νομοσχεδίων. Έχουμε την αντίστοιχη δημιουργία θεσμικών πλαισίων, προκειμένου να δίνονται κίνητρα στους επιχειρηματίες για να πραγματοποιήσουν επενδύσεις, απαραίτητες για την ανάπτυξη της οικονομίας των χωρών που βρίσκονται στη διαδικασία της μετάβασης. Οι δυσκολίες που έχουν προκύψει είναι βέβαια πολλές και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ενδιαφερόμενοι είναι σημαντικά, εξαιτίας της αστάθειας που χαρακτη-

ρίξει αυτές τις χώρες. Είναι αλήθεια όμως ότι ο κρατικός μηχανισμός τους καταβάλλει αξιόλογες προσπάθειες, προκειμένου να δημιουργήσει το κατάλληλο κλίμα και να παρακινήσει τους επιχειρηματίες που θέλουν να επενδύσουν σ' αυτές τις χώρες. Επίσης, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι ιδιωτικοποιήσεις των εθνικών επιχειρήσεων που πραγματοποιεί ο κρατικός μηχανισμός, προκειμένου να αυξήσει τα κίνητρα για όλους εκείνους που θεωρούν ότι σ' αυτές τις χώρες μπορούν να αναπτύξουν οικονομικές δραστηριότητες. Απ' αυτή τη σκοπιά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να κατανοήσουμε ποιες κοινωνικές ομάδες βρίσκονται στο επίκεντρο τούτων των χωρών στη νέα περίοδο, ποιες κοινωνικές ομάδες συμμετέχουν στις οικονομικές δραστηριότητες στην εποχή της μετάβασης και ποια είναι η διαμόρφωση της κοινωνικής σύνθεσης της νέας περιόδου. Να διαπιστωθεί αν τα προηγούμενα κοινωνικά στρώματα, που δέσποζαν στην προηγούμενη περίοδο, εξακολουθούν να έχουν σημαντική θέση και στην περίοδο της μετάβασης. Παρουσιάζει ακόμα ενδιαφέρον η μεταβολή του πολιτικού σκηνικού που διαμορφώνεται στη νέα περίοδο, η οποία διαφέρει ριζικά από το μονοκομματικό σύστημα που κυριαρχούσε στην περίοδο των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Εδώ επανέρχεται πλέον το πολυκομματικό σύστημα με τη λειτουργία του κοινοβουλίου, που είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των δημοκρατιών δυτικού τύπου. Παρουσιάζονται, όμως, όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, αρκετά προβλήματα που είναι αναπόφευκτα εξαιτίας της απειρίας που υπάρχει σ' αυτές τις κοινωνίες να λειτουργήσουν με το σύστημα του κοινοβουλευτισμού.

Η ανάγκη να κατανοηθεί ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός στις πρώην κρατικά σχεδιασμένες οικονομίες μας υποχρεώνει να περιγράψουμε ορισμένους σημαντικούς τομείς της λειτουργίας της προηγούμενης φάσης του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Στο πρώτο μέρος θα δούμε ποια ήταν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των χωρών της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Θα πρέπει να κατανοηθούν οι πλευρές διαχείρισης και διοίκησης των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Να κατανοήσουμε τις λογικές του σχεδίου και την αντιπαράθεση γύρω από τη θεωρία του σοσιαλισμού της αγοράς. Έχει μεγάλη σημασία η ανωτέρω άποψη, γιατί έτσι θα κατανοηθούν οι αντιπαλότητες και παράλληλα θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε την πορεία, αλλά και τη στάση πολλών από τους θεωρητικούς του προηγούμενου συστήματος στην περίοδο μετάβασης. Παρουσιάζει ακόμα ιδιαίτερο ενδιαφέρον η κατανόηση του ρόλου της εμπορευματικής παραγωγής στην περίοδο του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπως και τα είδη ιδιοκτησίας που αναπτύ-

χθηκαν. Επίσης, έχει σημασία να δούμε την παραγωγή και το ρόλο των επιχειρήσεων στο πλαίσιο μιας κρατικά σχεδιασμένης οικονομίας. Τέλος, να δούμε το ρόλο του κράτους και της γραφειοκρατίας.

Είναι βεβαίως πολύ μικρός ο χώρος για να γίνει πλήρης ανάλυση των ανωτέρω. Θα περιοριστούμε στη σκιαγράφησή τους, διότι θεωρούμε ότι και αυτή είναι σημαντική, προκειμένου να κατανοήσουμε — έστω και σε σύγκριση — τι μεταβάλλεται και τι μετασχηματίζεται στις νέες καπιταλιστικές κοινωνίες. Επομένως, είναι αναγκαίο να κατανοήσουμε τις αλλαγές συγκριτικά, προκειμένου να γίνει η σκιαγράφηση της φύσης των κοινωνιών που άλλαξαν και των κοινωνιών που διαμορφώνονται. Τα αίτια της αποτυχίας είναι βαθύτερα από ό,τι έχει μέχρι σήμερα περιγραφεί στις διάφορες μελέτες και απουσιάζουν από τις αναλύσεις τα βαθύτερα αίτια της αποτυχίας αυτών των κοινωνιών. Πέρα από το όποιο κριτικό και δημιουργικό σκύψιμο πάνω στις κλασικές θεωρίες και στον πυρήνα αυτής της σκέψης, θα πρέπει να κατανοηθούν και οι αδυναμίες της διαλεκτικής εξέλιξης ανάμεσα στις σχέσεις της τακτικής και της στρατηγικής εφαρμογής του σοσιαλιστικού πειράματος. Πάνω απ' όλα, γιατί θα πρέπει να προστατευθεί το όνειρο εκατομμυρίων ανθρώπων για μια καλύτερη ζωή, παράλληλα με την προστασία εκείνων των θεωριών που σήμερα τείνουν να κατασκευαστηθούν από τους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς του καπιταλιστικού συστήματος και τους νεοφιλελεύθερους θεωρητικούς.

Στο δεύτερο μέρος προσπαθούμε να καταγράψουμε την εξέλιξη της οικονομίας των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού. Προσπαθούμε να δούμε αυτή την εξέλιξη στο πλαίσιο της αυτονομίας της σε σχέση με το παρελθόν, αλλά και σε σύγκριση με το μέλλον του. Έχει και αυτό τη σκοπιμότητά του. Για να κατανοήσουμε τη μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς, θα ξεκινήσουμε με μια αναφορά στην ιστορία του ρωσικού καπιταλισμού. Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να δούμε τις εξελίξεις στο χώρο της παραγωγής και τις μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν μετά το 1989. Θα αναλύσουμε την πορεία του ΑΕΠ των χωρών της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης στην περίοδο 1990-2000. Θα δούμε ακόμα το ρόλο του φιλελευθερισμού, του πληθωρισμού και της ανάπτυξης των επενδύσεων με βάση τον ελεύθερο ανταγωνισμό των επιχειρήσεων. Θα εντοπίσουμε τους διαφορετικούς δρόμους προς το φιλελευθερισμό που ακολούθησαν οι χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Είναι σημαντικό αυτό, διότι η αντιμετώπιση αυτής της περιόδου θα πρέπει να γίνει μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις. Η μία προσέγγιση θα είναι η ριζική απελευθέρωση της αγοράς. Η άλλη θα είναι η βαθμιαία φιλε-

λευθεροποίηση. Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στην πορεία των ιδιωτικοποιήσεων. Η ιδιωτικοποίηση ήταν το κλειδί για την πορεία της μετάβασης των χωρών των κεντρικά σχεδιασμένων χωρών προς την οικονομία της αγοράς. Οι ιδιωτικοποιήσεις πέρασαν από διαφορετικές φάσεις και επομένως δεν είχαν ενιαία χαρακτηριστικά. Τέλος, θα αναφερθούμε στην άποψη της κοινής γνώμης για την πορεία μετάβασης των χωρών του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» προς την οικονομία της αγοράς.

Στο τρίτο μέρος προσπαθούμε να δούμε τη μετάβαση προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Προσπαθούμε να κατανοήσουμε το ρόλο των κομμάτων — και των νέων και των παραδοσιακών — που καταργήθηκαν στην περίοδο της κυριαρχίας των κομμουνιστικών κομμάτων, αλλά και την πορεία των ίδιων των κομμουνιστικών κομμάτων. Οι σχέσεις, οι αλλαγές, ο ρόλος των προσώπων μπορούν να αποδείξουν σε μεγάλο βαθμό και το είδος της κοινωνικής ιεράρχησης στις πρώην κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες.

Στο τέταρτο μέρος προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τη διαδικασία του μετασχηματισμού από μία κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στον καπιταλισμό. Αναφερόμαστε σε θεωρητικά μοντέλα και ερμηνείες που αναπτύχθηκαν στο παρελθόν σε άλλες περιπτώσεις μετάβασης στον καπιταλισμό και προσπαθούμε να κατανοήσουμε τη σημερινή μετάβαση. Αναφερόμαστε στις συνέπειες της μετάβασης που δημιούργησαν νέους άνεργους, συνέβαλλαν στη δημιουργία νέων κοινωνικών ανισοτήτων πολύ μεγαλύτερων από εκείνες που υπήρχαν στον λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό», οδήγησαν στην κατακόρυφη αύξηση της φτώχειας, παρότι οι θεωρητικοί του φιλελευθερισμού υποστηρίζουν ότι είναι πρόσκαιρη και ότι απλώς οφείλεται στις μεταρρυθμίσεις. Τέλος, θα αναφερθούμε στον γεωπολιτικό ρόλο των χωρών των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στη νέα εποχή. Έχει μεγάλη σημασία να δούμε το ρόλο τους στη νέα εποχή και κυρίως το ρόλο της Ρωσίας σε σχέση με τις πηγές ενέργειας που διαθέτει και να κατανοήσουμε την ιμπεριαλιστική φύση της. Είναι σημαντικό να δούμε την προσαρμογή της στη νέα εποχή και να κατανοήσουμε τα αίτια της γρήγορης προσαρμογής, αν υπήρξε, ώστε να κατανοήσουμε και τη φύση της εξωτερικής πολιτικής της στην εποχή που υπήρξε η ηγεμονική δύναμη στο πλαίσιο του συμφώνου της Βαρσοβίας.

Θα αναφερθούμε για μια ακόμα φορά στο γεγονός ότι — κατά τη γνώμη μας — είναι αδύνατο να καταγραφεί σε μια μελέτη η ουσία, η εξέλιξη της φύσης των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», το βάθος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και η παράλληλη

εξέλιξή τους στη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς και του καπιταλισμού. Θα προσπαθήσουμε απλώς να σκιαγραφήσουμε τις προηγούμενες κοινωνίες μέσα και από τη διαδικασία μετάβασης και ταυτόχρονα να δώσουμε μια εικόνα της μετάβασης στη νέα εποχή. Ο συσχετισμός των δύο περιπτώσεων μπορεί για πρώτη φορά να φωτίσει πλευρές που στο παρελθόν καταγράφηκαν με πολύ ελλειπτικό τρόπο. Οι όροι του παρελθόντος «κρατικός καπιταλισμός», «κρατικός σοσιαλισμός», «εκφυλισμένο» ή «διεφθαρμένο» ή «γραφειοκρατικό κράτος» δεν επαρκούν να αναλύσουν την ουσία των κοινωνιών που για δεκαετίες έσπειραν ελπίδες και τελικά κατέρρευσαν από τα ίδια τους τα αδιέξοδα. Παράλληλα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον — για τους οικονομολόγους, για τους κοινωνιολόγους, αλλά και για τους πολιτικούς επιστήμονες — η διαμόρφωση των νέων κοινωνιών στο πλαίσιο της πλήρους ενσωμάτωσής τους στον παγκόσμιο καπιταλισμό.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2004.

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΙΩ. ΚΗΠΑΣ.

Τα βασικά χαρακτηριστικά
των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών
της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης

Ο Α. Przeworski ορίζει τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό με τον ακόλουθο τρόπο: θεωρεί ότι ο καπιταλισμός είναι κάθε οικονομικό σύστημα, το οποίο: α) ο ιδεωδέστερος καταμερισμός εργασίας είναι τόσο εξελιγμένος, που η πλειοψηφία των ανθρώπων παράγει για τις ανάγκες των υπολοίπων· β) η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, της ιδιοκτησίας και της ικανότητας για εργασία είναι ιδιωτική και γ) υπάρχει αγορά εργασίας και μέσων παραγωγής. Από την άλλη, ο σοσιαλισμός είναι το σύστημα, το οποίο: α) ο καταμερισμός εργασίας είναι εξίσου εξελιγμένος· β) τα μέσα παραγωγής ανήκουν στο δημόσιο· γ) το μεγαλύτερο μέρος των παραγωγικών πόρων κατανέμεται συγκεντρωτικά, εκτός της εργασίας¹. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, στο σοσιαλισμό υπάρχει μία συγκεντρωτική διεύθυνση της κατανομής των πόρων, ενώ στον καπιταλισμό έχουμε ένα σύστημα που προάγει το ατομικό συμφέρον. Από την άλλη, σύμφωνα με τον Καρλ Μαρξ, ο καπιταλισμός είναι ένας τύπος καθεστώτος αγοράς, στο οποίο τα αγαθά παράγονται για το σκοπό της ανταλλαγής και όχι για άλλο σκοπό, όπως η χρήση για τις ανάγκες συγκεκριμένων ανθρώπων (για παράδειγμα, για τις ανάγκες των μελών μιας οικογένειας)². Υποστήριξε ακόμα ότι ο καπιταλισμός είναι κάτι περισσότερο από ένα απλό καθεστώς αγοράς.

Το κυρίαρχο στοιχείο των κοινωνικών συστημάτων, που κυριάρχησαν μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στην κεντρική και στην ανατολική Ευρώπη και στην ΕΣΣΔ από την επανάσταση των μπολ-

1. Α. PRZEWORSKI, *Δημοκρατία και αγορά*, ΠΕΚ/ΙΤΕ, Αθήνα, 2001, σελ. 141.

2. ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ, *Το κεφάλαιο*, τόμ. Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, κεφ. 6 και 7.

σεβίκων το 1917, ήταν η επιβολή των κομμουνιστικών κομμάτων, ενώ η δομή των οικονομιών και των κοινωνιών, στις οποίες επιβλήθηκαν, είχαν έντονα κρατικά στοιχεία. Από την πρώτη στιγμή της εφαρμογής του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος, τα κύρια στοιχεία, σε όλες τις χώρες που εφαρμόστηκε, ήταν η κρατικοποίηση του ιδιωτικού τομέα και η υποχρεωτική υπαγωγή του υπό την εποπτεία της κεντρικής διεύθυνσης. Τα βασικά χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν τη φύση του συγκεκριμένου συστήματος ήταν καταρχήν η απόλυτη κυριαρχία του κομμουνιστικού κόμματος με την επιβολή της λειτουργίας ενός μονοκομματικού συστήματος. Δεύτερον, ήταν η λογική της κρατικής ιδιοκτησίας, η οποία βασιζόταν στην αρχική θεωρητική ανάλυση του Βλαντιμίρ Λένιν, αλλά και στην αρχή της σχεδιοποίησης των Φρήντιχ Ένγκελς και Καρλ Μαρξ, ιδίως στον πρώτο. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι όσο η θέση του Μαρξ στο ζήτημα της σχεδιοποίησης είναι σαφής, άλλο τόσο είναι δύσκολο να βρεθούν στο έργο του άμεσες ή και έμμεσες αναφορές πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Αλλά και αν ακόμα υπάρχουν αναφορές, απουσιάζει οποιαδήποτε άμεση ή και γενική θέση που να σχετίζεται μ' αυτό το θέμα. Εξάλλου, είναι γεγονός ότι ουδέποτε ο Μαρξ ήθελε να διατυπώνει συνταγές για το μέλλον, όπως έγραφε στον επίλογο του πρώτου κεφαλαίου. Ένα συμπέρασμα, που βγαίνει από το έργο του Μαρξ, είναι η νομιμότητα της σχεδιοποίησης μέσα σε μια κοινωνία, χωρίς όμως να μπορεί να καθοριστεί ο τύπος του σχεδίου, αν θα είναι αποκεντρωτικός ή συγκεντρωτικός, ή συνδυασμός των δύο ανωτέρω, κλπ.³ Το πρόγραμμα του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος της Ρωσίας, που εγκρίθηκε το 1903, δεν αναφερόταν στην οικονομική σχεδιοποίηση. Ζητούσε την αντικατάσταση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και ανταλλαγής από την κοινωνική ιδιοκτησία και την υιοθέτηση της ορθολογικής οργάνωσης της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής⁴. Μόνο το πρόγραμμα του 1919 ζητούσε μεγαλύτερο συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας με βάση το ενιαίο οικονομικό πλάνο του κράτους. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι πολλοί μαρξιστές θεωρητικοί του σοσιαλισμού — και πριν και μετά το 1919 — θεωρούσαν ότι ο σχεδιασμός της οικονομίας δεν

3. H. COTTA - H. CHAMBRE, *Καπιταλισμός και διευθυνόμενη οικονομία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1985. Πρόκειται για το δεύτερο μέρος του βιβλίου γραμμένο από τον H. CHABRE, με τίτλο: «Διευθυνόμενη οικονομία», σελ. 194.

4. H. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 194.

ήταν απαραίτητος σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Κατά την περίοδο του πολεμικού κομμουνισμού δοκιμάστηκε για πρώτη φορά στη Ρωσία μια εμπειρία κεντρικής σχεδιοποίησης της οικονομίας. Στο όγδοο συνέδριο του κόμματος το 1919 και στο ένατο το 1920, παρά τη σφοδρή αντίθεση του Λένιν, ψηφίζεται μία απόφαση για την κατάρτιση ενός ενιαίου οικονομικού σχεδίου⁵. Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Πράβντα* (22 Φεβρουαρίου 1921), υπό τον τίτλο: «Ένα ενιαίο πλάνο για την οικονομία», ο Λένιν στρέφεται εναντίον της έλλειψης ρεαλισμού των υπερμάχων αυτού του πλάνου και τους καταλογίζει σχολαστικές, φιλολογικές και γραφειοκρατικές αντιλήψεις, μέσα από τις οποίες απουσιάζει η ζωντανή δράση.

Παρόλο που ο Λένιν αξιολογούσε θετικά τη σύντομη μελέτη του S.I. Gusev, όπως και του V.I. Grinevckij, και ενώ από το 1918 επέμενε στην αναγκαιότητα ανάληψης εργασιών με στόχο την οικονομική σχεδιοποίηση, εκείνη την ώρα έκρινε ότι η σοβιετική Ρωσία θα ήταν ρεαλιστικότερη αν προετοίμαζε ένα σχέδιο εξηλεκτρισμού της οικονομίας σε δέκα ή είκοσι χρόνια⁶. Η μελέτη του S.I. Gusev ήταν αφιερωμένη στην οικονομική σχεδιοποίηση και έθετε το πρόβλημα με ιδιαίτερο τρόπο, ενώ η μελέτη του V.I. Grineckij αφορούσε τις προοπτικές της ρωσικής βιομηχανίας μετά τον πόλεμο (1919). Προφανώς, ο Λένιν είχε επηρεαστεί από την αντίληψη του γερμανού σοσιαλιστή μηχανικού K. Ballod, ο οποίος είχε προτείνει να ηλεκτροδοτηθεί η Γερμανία σε τρία ή τέσσερα χρόνια. Στα τέλη του 1920, ο Λένιν πίστευε ότι αυτό το σχέδιο θα έπρεπε να είναι το δεύτερο πρόγραμμα του κόμματος. Ο Λένιν είχε εντυπωσιαστεί όχι μόνο από το ενιαίο οικονομικό σχέδιο, αλλά και από τα αποτελέσματα που είχαν επιτευχθεί στη Γερμανία κατά τη διάρκεια του πολέμου, χάρη στη διεύθυνση της οικονομίας από το κράτος⁷. Αυτό αποδεικνύει ότι στην ουσία αναζητούσε τη δημιουργία ενός κρατικού καπιταλισμού, προκειμένου να ξεπεραστεί η κατάσταση εκείνης της εποχής. Θα ήταν αναγκαίο να μελετηθεί η πορεία αυτής της κατάστασης, δηλαδή σε ποιο βαθμό παγιώθηκαν τούτα τα πειράματα και επομένως τα βήματα στην πορεία προς το σοσιαλισμό και σε ποιο βαθμό αναιρέθηκαν. Τελικά, μετά το θάνατό του, η αντίληψη περί ενός ενιαίου οικονομικού σχεδίου κυριάρχησε, ενώ υπήρξαν έντονες διαμάχες για τις μεθόδους που θα

5. H. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 195.

6. H. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 195.

7. H. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 196.

έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για την οικοδόμηση μιας κολεκτιβιστικής βιομηχανικής κοινωνίας. Για παράδειγμα, καταρτίστηκαν πολυετή σχέδια, είτε για ένα κλάδο της βιομηχανίας στην περίοδο 1923-1924 και 1927-1928, το Προοπτικό Σχέδιο Ανάπτυξης της μεταλλουργικής βιομηχανίας από τους μηχανικούς Hrennikov και Gartvan, είτε για ολόκληρη τη βιομηχανία με σχέδιο του μηχανικού Kallinikov, είτε για τις μεταφορές με σχέδιο του Neopianov. Για τη γεωργία παρουσιάστηκε το Προοπτικό Σχέδιο Ανάπτυξης της Γεωργίας το 1925 από τους Kondratev και Oganovski, το οποίο απορρίφθηκε ύστερα από δριμύτατη κριτική με ιδεολογικό περιεχόμενο⁸. Τελικά, όλα αυτά τα σχέδια δεν έγιναν δεκτά, επειδή στην ουσία δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε, και αν εφαρμόστηκαν κάποια απ' αυτά, αυτό έγινε με πολλές τροποποιήσεις.

Γίνεται κατανοητό ότι οι εκτροπές από τις αρχικές θεωρητικές προσδοκίες θα πρέπει να μελετηθούν και να αιτιολογηθούν, από τη στιγμή που κάθε ενέργεια του νέου συστήματος φρόντιζε να έχει ως άλλοθι την αναφορά του στις αναλύσεις των κλασικών. Η εκλεκτική επιλογή ήταν φυσικά η βασική μέθοδος. Το κράτος κατείχε τα μέσα παραγωγής, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αναγκών, καθόριζε το επίπεδο παραγωγής και τέλος συντόνιζε την παραγωγική διαδικασία και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, στην επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων που σημαίνει αύξηση του παραγόμενου προϊόντος. Μέσα από την ιδιαιτερότητα της μισθωτής εργασίας που χαρακτήριζε το συγκεκριμένο σύστημα και την ανάπτυξη ενός φορντικού μοντέλου, ιδιαίτερα στην ΕΣΣΔ, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αύξηση της παραγωγικότητας και στην οικονομική ανάπτυξη. Τέλος, η επίσημη ιδεολογία και συγκεκριμένα το σχήμα της «μαρξιστικής-λενινιστικής» ιδεολογίας προσδιόριζε τη φύση των κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική δομή του συστήματος.

Το επιστέγασμα της λειτουργίας του συγκεκριμένου συστήματος ήταν η κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Αυτή υπήρξε ως αποτέλεσμα των κρατικοποιήσεων που πραγματοποιήθηκαν με μαζικό τρόπο, κατ'αρχήν στη Σοβιετική Ένωση στην περίοδο 1917-1921, κατόπιν και στις υπόλοιπες χώρες στην κεντροανατολική και στη νοτιοανατολική Ευρώπη στην περίοδο 1945-1955. Απόρροια αυτής της κατεύθυνσης ήταν να δημιουργηθεί ένας εκτεταμένος κρατικός τομέας της οικονο-

8. H. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 196.

μίας, ο οποίος έπαιξε καθοριστικό ρόλο μέχρι την κατάρρευση ολόκληρου του κοινωνικοοικονομικού συστήματος της κεντροανατολικής Ευρώπης το 1989. Το κυρίαρχο στοιχείο της οικονομίας ήταν οι κρατικές επιχειρήσεις. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι συνεταιρισμοί. Ο κρατικός και ο συνεταιριστικός τομέας στις χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης αποτελούσε το 56,8%-99,8% το 1950, ενώ το 1977 αποτελούσε το 84%-100% του ΑΕΠ⁹. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, αυτά τα ποσοστά ήταν μικρότερα στον πρωτογενή τομέα και μεγαλύτερα στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα. Οι κρατικές επιχειρήσεις κυριαρχούσαν στον δευτερογενή και στον τριτογενή τομέα. (Τα ανωτέρω στοιχεία θα είναι ιδιαίτερα σημαντικά, όταν αργότερα θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τη φύση της μετάβασης αυτών των καθεστώτων στην οικονομία της αγοράς.) Στον πρωτογενή τομέα, το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής προέρχεται από τους συνεταιρισμούς. Στη Σοβιετική Ένωση, που είναι η πρώτη σχεδιασμένη κρατική οικονομία, το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής προερχόταν από τα κρατικά αγροκτήματα, ενώ στην Πολωνία υπήρχε ένας σημαντικός ιδιωτικός τομέας στη γεωργία¹⁰. Παρατηρούμε ότι μιλούμε κυρίως για τον πρωτογενή τομέα, ο οποίος αποτελεί τον κύριο άξονα για την αξιοποίηση των πρώτων υλών και την ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής. Ο συγκεκριμένος τομέας συνδέεται πολύ λιγότερο με τις στρατηγικές υποδομές, οι οποίες καθορίζουν το μέλλον μιας χώρας, βασιζόμενες στο μηχανισμό του κράτους που συνδέεται με την κυριαρχία μιας διευθυντικής και γραφειοκρατικής ελίτ. Συνολικά, ο ιδιωτικός τομέας αποτελεί ένα ελάχιστο ποσοστό του ΑΕΠ, το οποίο στη δεκαετία του '70 δεν υπερβαίνει το 5%. Σε δύο χώρες, όπως η Γιουγκοσλαβία, στην οποία κυριάρχησαν οι αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις, αλλά και η Πολωνία, ο ιδιωτικός τομέας είχε σημαντικά ποσοστά στον γεωργικό τομέα.

9. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ, *Αλλαγές και επιχειρηματικές ευκαιρίες στην κεντροανατολική Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 51-52.

10. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ, *ό.π.*, σελ. 52.

Πλευρές διαχείρισης και διοίκησης
της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας

Η έντονη κρατική δομή οδήγησε στη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού μοντέλου της οικονομίας. Στην κορυφή του βρισκόταν η οργανωμένη διευθυντική ελίτ, ένα μείγμα κορυφαίων μελών του κόμματος και ενός κυρίαρχου γραφειοκρατικού στρώματος, με κύρια στοιχεία την ιεραρχική και συγκεντρωτική οργανωτική δομή, την απουσία αυτόνομης λειτουργίας των επιχειρήσεων, την εξάλειψη της αγοράς και συνακόλουθα της έννοιας της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, την ισοπεδωτική διανομή του εισοδήματος και μάλιστα σε είδος για την πλειοψηφία του πληθυσμού, με εξαίρεση την κυρίαρχη ελίτ. Τέλος, υπήρχε εκτεταμένη λειτουργία των διοικητικών μεθόδων και αυστηρή εφαρμογή εκτέλεσης του πλάνου.

Η αναφορά στη λειτουργία ενός τέτοιου μοντέλου είναι απαραίτητη, διότι αποτέλεσε μία εφαρμογή για ένα πολύ μεγάλο μέρος του πλανήτη. Η οποιαδήποτε κοινωνική οργάνωση, αλλά και κοινωνικός σχηματισμός, ο οποίος είχε ως στόχο την εφαρμογή ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρουσιάζει ευρύτερο επιστημονικό ενδιαφέρον και για εκείνους που θεώρησαν αδιέξοδα τα σοσιαλιστικά πειράματα, αλλά και για εκείνους που θεωρούν ότι η ιστορία δεν τελείωσε και ότι αποτέλεσε απλά μίαν απόπειρα που απέτυχε, που όμως την παρήγαξαν τα προβλήματα και οι μεγάλες αντιθέσεις, που εξακολούθουν να υπάρχουν, της καπιταλιστικής κοινωνίας. Σε όλη την προηγούμενη λειτουργία των συγκεκριμένων συστημάτων επιχειρήθηκε ριζοσπαστική εφαρμογή των μηχανισμών διοίκησης της οικονομίας, της διαχείρισης του κοινωνικού πλούτου και της κατανομής του στα κοινωνικά στρώματα των συγκεκριμένων κοινωνιών. Επίσης, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αναφερθεί ότι η απόπειρα οικοδόμησης ενός τέτοιου εγχειρήματος δεν ήταν ομοιόμορφο σε όλες τις χώρες. Έτσι, πέρα από τις γενικές εφαρμογές και τους κανόνες της λειτουργίας ενός τέτοιου κοινω-

νικού συστήματος, υπήρξαν και οι ιδιαιτερότητες σε κάθε διαφορετική χώρα, όπως για παράδειγμα στη Γιουγκοσλαβία, στην Αλβανία, ακόμα και στην Πολωνία ή στη Ρουμανία. Οι δύο τελευταίες υπήρξαν μέλη του συμφώνου της Βαρσοβίας μέχρι την τελική πτώση του. Ακόμα, οι ρυθμοί οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης ήταν διαφορετικοί στις διάφορες χώρες. Χαρακτηριστική περίπτωση οι βαλκανικές χώρες, που έδειχναν να καθυστερούν ακόμα και στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες — ιδιαίτερα στη δεκαετία του '80 — και εξακολουθούν να υπάρχουν προβλήματα ενσωμάτωσής τους, ακόμα και στη διαδικασία μετάβασής τους στην οικονομία της αγοράς, απόρροια της συνολικής πορείας που ακολούθησαν μετά το 1989.

Σ' αυτές τις κοινωνίες δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση, προκειμένου να οικοδομηθεί αυτό που ονομάστηκε «σοσιαλιστική κοινωνία», στην παραγωγική δραστηριότητα της κοινωνίας που αποτέλεσε και την πεμπουσία για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της, είτε στο πλαίσιο του εγχώριου επιπέδου είτε στο πλαίσιο της διεθνούς οικονομίας. Έτσι, ο κεντρικός σχεδιασμός έρχεται να αντικαταστήσει τις αυθόρμητες δυνάμεις της αγοράς και τον έντονο ανταγωνισμό των επιχειρηματιών και των πολυεθνικών επιχειρήσεων, δηλαδή όλα αυτά που για τους θεωρητικούς του σοσιαλισμού αποτελούν τις βασικές αιτίες για τα προβλήματα των ανθρώπων. Επομένως, σκοπός του κεντρικού σχεδιασμού είναι να οργανώσει την κοινωνία σε άλλα πρότυπα και να μειώσει τα προβλήματά της.

Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, η οικονομική δραστηριότητα των κεντρικά σχεδιασμένων χωρών βασίζεται σε δύο βασικούς τομείς: στη βασική παραγωγή και στη μη παραγωγική σφαίρα¹. Στην πρώτη ομάδα δραστηριοτήτων περιλαμβάνονται η μεταποιητική βιομηχανία, εδώ συμμετέχουν και οι κλάδοι εξόρυξης, οι κατασκευές, η γεωργία, η κτηνοτροφία, η αλιεία, η δασική οικονομία, οι μεταφορές, οι επικοινωνίες, το εμπόριο, ο υλικότεχνικός εφοδιασμός και οι λοιποί κλάδοι της υλικής παραγωγής. Στη μη παραγωγική σφαίρα ανήκουν άλλες έξι ομαδοποιήσεις με οικονομικές δραστηριότητες: οι κατοικίες και οι υπηρεσίες διαβίωσης, η επιστήμη, η εκπαίδευση, ο πολιτισμός και η τέχνη, η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση, ο αθλητισμός, ο τουρισμός,

1. Η. ΦΛΕΓΓΑΣ, «Οι βασικές πλευρές της σοσιαλιστικής διαχείρισης. Θεωρητική προσέγγιση στις βαλκανικές χώρες», στο Ε. ΚΑΡΑΦΩΤΑΚΗΣ (διεθ.), *Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης (1990-1996)*, Κριτική, Αθήνα, 1996, σελ. 35.

οι τράπεζες, οι ασφάλειες, η διοίκηση και οι λοιποί κλάδοι της μη υλικής παραγωγής. Σύμφωνα πάντα με την ίδια τοποθέτηση, οι διαφοροποιήσεις στην ταξινόμηση οικονομικών δραστηριοτήτων από χώρα σε χώρα δεν είναι μεγάλες από τη στιγμή μάλιστα που οι οικονομικές δραστηριότητες στην ουσία εντάσσονται σε έναν από τους δύο βασικούς τομείς. Εκείνο που ενδιαφέρει είναι αν παράγουν νέα αξία ή δεν παράγουν. Αυτό σημαίνει ότι οι κλάδοι της υλικής παραγωγής αντιμετωπίζονται ως πηγές δημιουργίας νέας αξίας, ενώ αυτές της μη υλικής παραγωγής στην ουσία συμβάλλουν στη διαμόρφωση των συνθηκών ανακατανομής της².

Από τα ανωτέρω εύκολα μπορεί να γίνει κατανοητή η αντίληψη για την ανωτερότητα της υλικής παραγωγής σε σχέση με τη μη υλική και αποτελεί στην ουσία τη μεθοδολογική βάση για την πορεία της οικονομικής δραστηριότητας. Αποτελεί την προϋπόθεση για τη δημιουργία της υλικότεχνικής υποδομής για την οικοδόμηση του συγκεκριμένου συστήματος με αιχμή την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία. Στην ουσία, αποτέλεσε τη βάση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, ανεξαρτήτως από τα τελικά αποτελέσματα.

Ο οικονομικός μηχανισμός είναι το βασικότερο μέσο για την εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής. Το σύστημα διεύθυνσης και λειτουργίας της οικονομίας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών αποτελεί μία ενότητα από τρία βασικά στοιχεία: α) το σύστημα σχεδιασμού (προγραμματισμού) της οικονομίας· β) το σύστημα ρύθμισης της λειτουργίας της· γ) το οργανωτικό-θεσμικό σύστημά της³.

Η οικονομική πολιτική στη βασική φιλοσοφία της είχε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: επιχειρήθηκε η ενότητα των στόχων και των σκοπών. Αυτό σήμαινε ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση, αύξηση της αποδοτικότητας, τεχνολογικό και διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό και πλήρη οικονομική ισορροπία. Επίσης, επιχειρήθηκε η ενότητα των στρατηγικών και των τακτικών στόχων. Οι στρατηγικοί στόχοι ήταν οι μακροπρόθεσμοι, ακόμα και η αναδιάρθρωση των υποδομών, ενώ οι τακτικοί στόχοι ήταν οι βραχυπρόθεσμοι και για την ακρίβεια το σύστημα μέσων για τη ρύθμιση της οικονομίας. Η οικονομική πολιτική γινόταν σε πολλά επίπεδα. Τα ανώτερα πολιτικά όργανα καθόριζαν τις κατευθυντήριες αρχές της οικονομικής πολιτικής και του οικο-

2. Η. ΦΛΕΓΓΑΣ, *ό.π.*, σελ. 35.

3. ΣΤ. ΜΠΑΜΙΑΝΑΞΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1985, σελ. 43.

νομικού μηχανισμού. Τα κεντρικά κρατικά όργανα, όπως η κυβέρνηση και η βουλή, έπαιρναν τις αποφάσεις και καθόριζαν τα μέσα για να υλοποιηθούν. Επίσης, η οικονομική πολιτική είχε υπό την εποπτεία της τη λειτουργία των βασικών μέσων παραγωγής, όπως για παράδειγμα ήταν η ίδρυση των επιχειρήσεων, η προστασία της ιδιοκτησίας, η ιδιοποίηση ενός μεγάλου καθαρού εισοδήματος, κλπ. Ακόμα, είχε τη λειτουργία για την εκπροσώπηση και την υπεράσπιση του κοινωνικού συμφέροντος, αλλά και άλλων οικονομικών λειτουργιών⁴.

Ο σχεδιασμός γινόταν σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας, των επιχειρήσεων, των περιφερειών και των δήμων και των κοινοτήτων. Στο συγκεντρωτικό σύστημα, ο σχεδιασμός είναι μονοδιάστατος. Τα κεντρικά κρατικά όργανα εκπονούν το μακροοικονομικό σχέδιο και στη συνέχεια το κατανέμουν στις επιχειρήσεις με τη μορφή υποχρεωτικών δεικτών. Οι επιχειρήσεις δεν εκπονούν αυτοτελές σχέδιο και είναι υποχρεωμένες να εκτελέσουν το κεντρικό σχέδιο. Η δραστηριότητά τους αξιολογούνταν με βάση το κριτήριο εκπλήρωσης ή μη των δεικτών του κεντρικού σχεδίου. Στο αποκεντρωτικό σύστημα, ο σχεδιασμός ήταν πολυδιάστατος. Τα κεντρικά κρατικά όργανα εκπονούσαν το μακροοικονομικό σχέδιο, ενώ οι επιχειρήσεις και τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης επεξεργάζονταν αυτοτελώς τα επιχειρησιακά και τα τοπικά σχέδια, τα οποία στη συνέχεια συνδέονταν μεταξύ τους με διάφορους τρόπους⁵. Το κεντρικό σχέδιο ήταν αφετηρία σχεδιασμού και πηγή πληροφοριών για το επιχειρησιακό σχέδιο. Για την ανακάλυψη και τον προσδιορισμό των αναγκών και των δυνατοτήτων γινόταν συνήθως με δύο προσεγγίσεις. Τις προβλέψεις και τη μελλοντολογία⁶.

Πάντως, ο συγκεκριμένος υπολογισμός δεν ήταν ασφαλής και δεν οδήγησε στη λύση που υπόσχονταν οι σχεδιαστές. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς αντιπάλους του σχεδιασμού, το πρόβλημα είναι ότι ο σχεδιασμός δεν μπορεί να προβλέψει την ποικιλία και την επίλυση των διαφωνιών που πρόκειται να προκύψουν. Ειδικότερα, ο Al. Nove θεωρεί ότι είναι αδύνατο να μαθηματικοποιηθούν οι περιπλοκότητες που μπορεί να παρουσιάσει ένα σχέδιο παραγωγής και προσφοράς και παράλληλα να δημιουργηθεί μια περισσότερο ορθολογική λειτουργία ενός συγκεντρωτικού συστήματος. Στην ουσία, υποστηρίζει ότι κανένα σύ-

4. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 44.

5. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 49.

6. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 49.

στημα σχεδιασμού, όσο προοδευτικό και αν είναι, δεν έχει τη δυνατότητα να χειριστεί την ποικιλία⁷. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί της αυστριακής σχολής, οι οπαδοί της οποίας δέχονται ότι οι μεταβολές των τιμών γίνονται επειδή οι συναλλαγές πραγματοποιούνται στον μέγιστο βαθμό. Αυτό σημαίνει ότι ο σχεδιαστής δεν μπορεί να κάνει τις τιμές να αλλάζουν, γιατί δεν μπορεί να συγκεντροποιήσει την ιδιωτική γνώση. Στην ουσία, το περιεχόμενο της κριτικής τους για το σοσιαλισμό ήταν η υπεράσπιση των ιδεών τους και των ιδεών του F.A. Hayek, έτσι όπως εκφράστηκαν από την αυστριακή σχολή, κατηγορώντας τον O. Lange ότι παρανόησε το περιεχόμενο των αντιλήψεών τους⁸.

Επίσης, υπάρχουν οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού της αγοράς που πιστεύουν ότι η αγορά ως οικονομικός μηχανισμός είναι ανώτερος από το σχεδιασμό. Για παράδειγμα, ο David Miller υποστηρίζει ότι η αγορά μπορεί να εξασφαλίσει περισσότερη ελευθερία, δημοκρατία και συνθήκες κοινωνικής πρόνοιας σε σχέση με τη σχεδιασμένη οικονομία⁹. Ο J. Roemer πιστεύει ότι δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός που να προωθεί την καινοτομία στην οικονομία, εκτός από τον ανταγωνισμό της αγοράς¹⁰. Υποστηρίζει ακόμα ότι υπάρχουν απαισιόδοξα συμπεράσματα για τη δυνατότητα λειτουργίας ενός μηχανισμού που θα έχει ως στόχο την εφαρμογή του σχεδιασμού. Πιστεύει ότι οι σχεδιαστές δεν γνωρίζουν τα χαρακτηριστικά των επιμέρους ατόμων¹¹. Πάντως,

7. AL. NOVE, *The economics of feasible socialism*, Allen & Unwin, London, σελ. 105.

8. Εδώ έχουμε να κάνουμε με τις απόψεις των οπαδών του F.A. Hayek: M. ISRAEL KIRZNER, «Some ethical implications for capitalism of the socialist calculation debate», *Social Philosophy and Policy* 6 (1988), σελ. 165-183· DANIEL LAVOIE, *Rivalry and central planning. The socialist calculation debate revisited*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985· DANIEL SHARIPO, «Reviving the socialist calculation debate. A defense of Hayek against Lange», *Social Philosophy and Policy* 6 (1989), σελ. 139-160. Επίσης, A. PRZEWORSKI, *Δημοκρατία και αγορά, ό.π.*, σελ. 160-61.

9. D. MILLER, «Why markets?», στο JULIAN LE GRAND - SAUL ESTRIN (εκδ.), *Market socialism*, Clarendon Press, Oxford, 1989, σελ. 29-49.

10. J. ROEMER, *A future for socialism*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1994.

11. J. ROEMER, *Decentralization, duplicity and minimal equity*, χειρόγραφο, University of California at Davis, 1989· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Public ownership and private property externalities», στο J. ELSTER - KARL OVE MOENE (εκδ.), *Alternatives to capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, σελ. 159-179.

μία αιτία που συνέβαλλε και στη δημιουργία μιας νέας ταξικής σύνθεσης και την επιβολή μιας ομάδας, η οποία είχε ξεκοπεί από την υπόλοιπη κοινωνία, δηλαδή της κυρίαρχης διευθυντικής ομάδας ή διαφορετικά νομενκλατούρα. Ακόμα, η σχεδιασμένη οικονομία του Μαρξ απαιτεί την κατάλυση των τάξεων και του κράτους, που είναι φορέας καταπίεσης, ενώ στην εφαρμοσμένη σχεδιασμένη οικονομία συνυπήρχαν και οι τάξεις και το κράτος¹⁵. Επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση ανάμεσα στη σχεδιασμένη οικονομία και στην οικονομία της αγοράς. Πάντα για την ίδια ομάδα θεωρητικών, οι δύο οικονομίες αναφέρονται σε δύο διαφορετικά είδη οικονομικών σχέσεων και είναι κατάλληλες για ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Τέλος, εμφανίζονται σε μια δεδομένη φάση της ιστορικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, η μεν οικονομία της αγοράς ανήκει στην περίοδο της κεφαλαιοκρατίας και η σχεδιασμένη οικονομία αντιστοιχεί στην περίοδο του κομμουνισμού. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις δεν είναι εφικτή η σύγκριση για το ποια οικονομία είναι καλύτερη. Αυτό σημαίνει ότι για μερικές χώρες η οικονομία της αγοράς μπορεί να ικανοποιεί περισσότερο την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεών τους, ενώ για άλλες χώρες μπορεί να πληρούνται οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της σχεδιασμένης οικονομίας. Ένα επιπλέον επιχείρημα είναι ότι η πορεία των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών μετατοπίστηκαν από τη σχεδιασμένη οικονομία στην οικονομία της αγοράς. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η σχεδιασμένη οικονομία, όπως τη συνέλαβε ο Μαρξ, δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί, παρά μόνο όταν η οικονομία της αγοράς έχει αναπτυχθεί αρκετά και στην ουσία πλέον αποτελεί εμπόδιο στην περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Στο πλαίσιο της σκέψης και του ιστορικού υλισμού του, η ανάπτυξη του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας είναι μια πορεία διαδοχικής αντικατάστασης από την προκεφαλαιοκρατική φυσική οικονομία στην κεφαλαιοκρατική εμπορευματική οικονομία και τέλος στη σχεδιασμένη κομμουνιστική οικονομία¹⁶.

Θα πρέπει να πούμε ότι τελικά αναπτύχθηκαν πολλοί τύποι σχεδίων, τα οποία ήταν: τα γενικά προοπτικά σχέδια, μακροπρόθεσμα σχέδια (από δέκα έως και είκοσι χρόνια), μεσοπρόθεσμα (πενταετή, εξαετή, επταετή) και τα βραχυπρόθεσμα (ετήσια, εξαμηνιαία, τριμη-

15. DUAN ZHONGQIAO, «Κριτική της ανωτερότητας και ουδετερότητας της αγοράς», *Ουτοπία* (Μάρτιος-Απρίλιος 2003), σελ. 65-66.

16. DUAN ZHONGQIAO, *ό.π.*, σελ. 67.

νιαία, μηνιαία)¹⁷. Η σχεδιοποίηση έχει δύο λειτουργίες¹⁸: α) μία λειτουργία πρόβλεψης, η οποία ασκείται με τα προοπτικά σχέδια· β) μία λειτουργία διεύθυνσης-διοίκησης-διαχείρισης της οικονομίας. Στη λειτουργία επιμένουν οι σχεδιαστές της οικονομίας. Τα σχέδια συνιστούν ένα σύνολο μέτρων που εξασφαλίζουν συστηματικά την οικονομική μεγέθυνση. Τελικά, η επιστήμη της σχεδιοποίησης είναι η επιστήμη της διεύθυνσης, της διοίκησης και της διαχείρισης της οικονομίας. Έχει ως αντικείμενο την οικονομία και την εκλαμβάνει ως ενιαίο σύνολο¹⁹.

Το οικονομικό σχέδιο περιλαμβάνει ένα σύνολο στοιχείων, τα οποία είναι περισσότερο ή λιγότερο συντονισμένα. Αυτά είναι το σχέδιο παραγωγής, το σχέδιο επενδύσεων, το σχέδιο προμηθειών, το σχέδιο πρώτων υλών, το σχέδιο γεωργίας, το σχέδιο μισθών, το σχέδιο τιμών, το σχέδιο εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου, ενώ ακόμα υπάρχει και το σχέδιο για τη λήψη κοινωνικοπολιτιστικών μέτρων²⁰. Το σχέδιο μπορεί να συμπεριλάβει επίσης και πολλά υποσχέδια. Αυτά είναι τα περιφερειακά υποσχέδια ή περίγραμματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το πενταετές σχέδιο (1933-1937).

17. A. COTTA - H. CHAMBRE, *Καπιταλισμός και διευθυνόμενη οικονομία*, Παράτηρητης, Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 199.

18. A. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 199. Στο ίδιο σημείο έχουμε πληρέστερη ενημέρωση για τη σχεδιοποιημένη οικονομία.

19. A. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 199. Τα σχέδια που θεωρούνται ως ένα σύνολο μέτρων και εξασφαλίζουν συστηματικά την οικονομική μεγέθυνση είναι μια θεωρητική τοποθέτηση του N.S. Nemeinov. Όσον αφορά τη σχεδιοποίηση, ως επιστήμη τη θεωρεί ο S.G. Strumilin.

20. A. COTTA - H. CHAMBRE, *ό.π.*, σελ. 199.

Η λειτουργία της οικονομίας και ο ρόλος της αγοράς

Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι το σχέδιο από μόνο του είναι αδύνατο να κατευθύνει την οικονομία. Στην ουσία, υπάρχει ένα σύστημα καναλιών, μέσα από τα οποία εκπληρώνονται οι στόχοι της οικονομίας. Αυτό το σύστημα ονομάζεται σύστημα ρύθμισης της οικονομίας¹: υπάρχει σε όλες τις οικονομίες, αλλά οι σχέσεις και οι αναλογίες είναι διαφορετικές. Στη λειτουργία των σχεδιασμένων οικονομιών, αυτή η κεντρική ρύθμιση έπαιξε αποφασιστικό ρόλο. Σ' αυτή τη ρύθμιση βασίζονταν τα κεντρικά όργανα προκειμένου να πραγματοποιήσουν τους στόχους του σχεδίου και παράλληλα να επηρεάσουν τη δραστηριότητα των επιχειρήσεων προς αυτή την κατεύθυνση.

Οι κλασικοί της θεωρίας του σοσιαλισμού θεωρούσαν ότι στον αναπτυγμένο σοσιαλισμό δεν θα υπάρχουν εμπορευματικές σχέσεις. Είχαν συμπεράνει ότι ιστορικά η εμπορευματική παραγωγή προέκυψε νομοτελειακά και συγκεκριμένα ως εξής²: α) με την εμβάθυνση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας· β) με την επικράτηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Αυτό σημαίνει ότι οι κλασικοί θεωρητικοί του σοσιαλισμού προέβλεπαν ότι σ' αυτή την περίοδο θα καταργηθεί η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και επομένως αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να εξαλειφθεί η βασική ιστορική αιτία ύπαρξης εμπορευματικών σχέσεων. Η κατάληξη αυτής της εξέλιξης ήταν ότι μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '50 υπήρξε παραμέληση της σημασίας των εμπορευματικών σχέσεων στις οικονομίες των πρώην χωρών της σχεδιασμένης οικονομίας. Από τις αρχές της δεκα-

1. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1985, σελ. 67.

2. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 95.

ετίας του '60 και μετά ξεκίνησε μια αναζήτηση για το ρόλο των εμπορευματικών σχέσεων στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες.

Τελικά, αποδείχθη ότι στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες οι εμπορικές και οι χρηματικές σχέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο. Έγινε κατανοητό ότι και στην αναπτυσσόμενη σχεδιασμένη οικονομία, όπως ήταν αυτές του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι εμπορευματικές και οι χρηματικές σχέσεις αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο για τη λειτουργία του συστήματος. Αναζητώντας τις βασικές αιτίες για την ύπαρξη των εμπορευματικών και των χρηματικών σχέσεων σ' αυτές τις κοινωνίες, στις αρχές της δεκαετίας του '50 διαμορφώθηκε η άποψη πως αυτές οι σχέσεις οφείλονται στην ύπαρξη δύο βασικών μορφών ιδιοκτησίας: της κρατικής και της συνεταιριστικής³. Οι δύο αυτές μορφές ιδιοκτησίας ήταν διαχωρισμένες και επομένως ήταν μορφές ιδιοκτησίας με διαφορετικό περιεχόμενο. Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις που ανήκουν στις δύο αυτές μορφές ιδιοκτησίας είναι εμπορευματικές. Η ύπαρξη των εμπορευματικών σχέσεων στις συγκεκριμένες σχεδιασμένες κοινωνίες μπορεί να ερμηνευθεί έχοντας ως βάση τη διαφορά που υπάρχει στην ιδιοκτησία. Στην πορεία έγιναν έρευνες που απέδειξαν ότι όχι μόνο οι σχέσεις ανάμεσα στις συνεταιριστικές και στις κρατικές επιχειρήσεις είχαν εμπορευματικό χαρακτήρα, αλλά και οι σχέσεις ανάμεσα στις καθαυτές κρατικές επιχειρήσεις είχαν επίσης εμπορευματικό χαρακτήρα⁴. Αλλά ακόμα περισσότερο οι σχέσεις ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και ανάμεσα στα άτομα, από τη μια μεριά, αλλά και ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και στις κρατικές επιχειρήσεις, από την άλλη, ήταν έντονα εμπορευματικές. Από την ίδια την πορεία της σχεδιασμένης οικονομίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», αποδείχθη τελικά ότι στο πλαίσιο μιας ενιαίας κρατικής ιδιοκτησίας οι κρατικές επιχειρήσεις είχαν ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα, τα οποία διέφεραν από επιχείρηση σε επιχείρηση και πολλές φορές έρχονταν σε αντίθεση, έστω αν κατά πολλούς αυτή η αντίθεση δεν ήταν ανταγωνιστική.

Ο βασικός λόγος που επήλθε αυτό το αποτέλεσμα ήταν ο οικονομικός διαχωρισμός, ο οποίος παγιώθηκε και στις συγκεκριμένες κοινωνίες. Η απόπειρα της σοσιαλιστικής επανάστασης είχε ως στόχο την κατάργηση του διαχωρισμού ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και στους μη

3. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 96.

4. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 96.

ιδιοκτήτες μέσω παραγωγής. Τελικά, δεν καταργήθηκαν οι μεγάλες διαφορές, οι οποίες διαμορφώθηκαν από τη διαφορετική θέση των ατόμων, των κοινωνικών ομάδων και των κοινωνικών στρωμάτων, κλπ., μέσα στο συγκεκριμένο σύστημα καταμερισμού εργασίας των κεντρικά σχεδιασμένων κοινωνιών. Αυτό σημαίνει ότι υπήρξε διαφορά στην εργασία ανάμεσα στα χωριά και στις πόλεις, ενώ ακόμα υπήρξε σταθερή η σχέση ανάμεσα στον διευθύνοντα και στον διευθυνόμενο, στην πνευματική και στη χειρωνακτική εργασία, κλπ.⁵. Όπως σωστά επισημαίνουν οι συγγραφείς, η εργασία στο σοσιαλισμό αποτελεί εσωτερική ανάγκη του ίδιου του ανθρώπου, μοιάζει περισσότερο με δημιουργική συμμετοχή στην ίδια την κοινωνία. Προέχει γι' αυτόν το λόγο ένα σύνολο συνδυασμών υλικών και ηθικών κινήτρων. Σε γενικές γραμμές, ο οικονομικός διαχωρισμός σημαίνει διαφορετικά συμφέροντα, ακόμα και ανταγωνιστικά, κοινωνικοοικονομικές ανισότητες ανάμεσα σε άτομα, σε κοινωνικές ομάδες, σε κοινωνικά στρώματα και σε κοινωνικές τάξεις. Από τη φύση της, η διανομή οδηγεί σ' αυτή την κατεύθυνση. Βασικό στοιχείο της διανομής είναι η αμοιβή ανάλογα με την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας του καθενός. Οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις ειδικά εφάρμοζαν εκτεταμένη αυτοτελή δραστηριότητα, μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας των συγκεκριμένων κοινωνιών. Οι παραγωγικές προϋποθέσεις τους διέφεραν σημαντικά. Διέφεραν επίσης ποιοτικά και ποσοτικά, ενώ παράλληλα δεν ήταν ίσες οι ανθρώπινες, οι φυσικές, οι τεχνικές και οι οργανωτικές συνθήκες παραγωγής τους⁶. Εξαιτίας αυτής της διαφορετικότητας υπήρξε και διαφορετική πορεία στην υλική απολαβή ατόμων και ομάδων. Οι δαπάνες, οι τιμές, η προσφορά, η ζήτηση και οι μηχανισμοί των οικονομικών σχέσεων, διαμόρφωσαν τους νόμους και τις αρχές των εμπορευματικών σχέσεων. Βέβαια, ισχύει η βασική σοσιαλιστική αρχή, κατά την οποία ο καθένας προσφέρει σύμφωνα με τις ικανότητές του και ο καθένας αμείβεται με βάση την ποσότητα και την ποιότητα της εργασίας του. Όμως, στο πλαίσιο των κεντρικά σχεδιασμένων κοινωνιών που γνωρίσαμε, η εκτροπή ήταν πολύ μεγάλη από τους αρχικούς στόχους και κυρίως από τον μεγαλύτερο που ήταν η πορεία προς τον κομμουνισμό.

5. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 97. Οι συγγραφείς στην ανάλυση της πορείας της σοσιαλιστικής οικονομίας στις συγκεκριμένες χώρες αποκαλύπτουν μια βαθιά ταξική διαστρωμάτωση, η οποία όμως έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις παραδοσιακές κοινωνίες δυτικού τύπου.

6. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 98.

Αναφέραμε ήδη πιο πάνω ότι από τα τέλη της δεκαετίας του '60 σε ολόκληρο το σύστημα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» ξεκίνησε μια έντονη θεωρητική αναζήτηση με αναφορά το ρόλο της εμπορευματικής παραγωγής στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες. Στην ουσία, αυτή η συζήτηση αποτέλεσε τη συνέχεια μιας ημιπαράνομης διαμάχης, η οποία πραγματοποιούνταν στον ακαδημαϊκό χώρο αρκετές δεκαετίες πριν⁷. Απλά, τούτη τη δεκαετία, αυτή η συζήτηση προσλαμβάνει διαστάσεις που είχαν ξεφύγει από το αρχικό πλαίσιο της. Υπήρχαν θεωρητικές διαφωνίες για το ρόλο της εμπορευματικής παραγωγής στο σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και οι απόψεις διέφεραν από χώρα σε χώρα και αυτό εξαρτώνταν, όπως γίνεται κατανοητό, από το συσχετισμό των δυνάμεων στο εσωτερικό των κυβερνώντων κομμάτων.

Αυτή η συζήτηση δημιουργήθηκε εξαιτίας της επιβράδυνσης των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης και της κάμψης των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας από τα μέσα της δεκαετίας του '60. Και αυτό αποτέλεσε τη βασική αιτία για τη δημιουργία των συζητήσεων και η αναζήτηση γινόταν σχετικά με το ρόλο του νόμου της αξίας σε συνθήκες κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι στην περίοδο 1950-1973 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του εθνικού εισοδήματος ήταν στη Ρουμανία 9,6%, στη Βουλγαρία 9,1%, στη Σοβιετική Ένωση 8,3%, στην Πολωνία 7,1%, στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας 6,9%, στην Τσεχοσλοβακία 5,8%, στην Ουγγαρία 5,7%⁸. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τα ανωτέρω στοιχεία αποτελούν τη βάση της ειδικής μέτρησης της επίσημης στατιστικής υπηρεσίας των χωρών των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, οι οποίες μετρούσαν διαφορετικά σε σχέση με τις χώρες της Δύσης. Χρησιμοποιήθηκε το «NMP», δηλαδή το «net material product», το οποίο μετρείται διαφορετικά από το GNP που είναι το μέτρο που ισχύει στη Δύση. Η βασική διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι στο NMP αποκλείονται τα είδη των υπηρεσιών, τα οποία έχουν σημαντική θέση στο GNP. Η αδυναμία ανά-

7. Η. ΦΛΕΓΓΑΣ, «Οι βασικές πλευρές της σοσιαλιστικής διαχείρισης. Θεωρητική προσέγγιση στις βαλκανικές χώρες», στο Ε. ΚΑΡΑΦΩΤΑΚΗΣ (διεύθ.), *Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο μετάβασης (1990-1996)*, ό.π., σελ. 58. Ο ίδιος αναφέρεται σε ορισμένους ακαδημαϊκούς, όπως ο Ζ. Αρούιου, ο Λ. Αμπάλκιν, ο Α. Αγκαμπεγκιάν, κ.ά.

8. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Κ. ΣΟΥΛΑΣ, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυσσόμενων χωρών*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976, σελ. 21.

πτυξης του τομέα των υπηρεσιών και η τεχνολογική καθυστέρηση, εμφανής από τη δεκαετία του '70 και μετά, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης στις χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Αντίθετα, οι αναπτυσσόμενες χώρες της Δύσης από τη δεκαετία του '70 και μετά έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα των υπηρεσιών, που υπήρξαν ο μοχλός όχι μόνο της ανάπτυξής τους, αλλά και του ξεπεράσματος της κρίσης της δεκαετίας του '70. Πιο κάτω, με στοιχεία που χρησιμοποίησαν οι στατιστικές υπηρεσίες της Δύσης, θα κάνουμε ακριβή σύγκριση ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και στις ΗΠΑ, για όλη την περίοδο που ξεκινά τη δεκαετία του '20 μέχρι και το 1975. Για να γίνει κατανοητό αυτό, αρκεί να τονίσουμε την αναφορά των D. Kotz και F. Weir, ότι στη διάρκεια 1950-1975 ο ρυθμός ανάπτυξης ήταν 8% με βάση το NMP, ενώ με βάση τα στοιχεία που δημοσίευσε η Central Intelligence Agency (CIA) ο ρυθμός ανάπτυξης της Σοβιετικής Ένωσης ήταν 4,8% και των ΗΠΑ 3,3% για την ίδια περίοδο⁹. Άλλωστε, στους συγκεκριμένους συγγραφείς, θα επανέλθουμε πιο κάτω. Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω στοιχεία κατά την περίοδο 1974-1975 και με τα επίσημα στοιχεία που διαθέτουμε από τις χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, έχουμε μίαν αύξηση της ταχύρυθμης ανάπτυξης σε σχέση με το 1973 και έτσι ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του εισοδήματος ήταν στη Ρουμανία 12,5%, στην Πολωνία 10%, στη Βουλγαρία 7%, στην Ουγγαρία 7%, στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας 6,3%, στην Τσεχοσλοβακία 5,5% και στη Σοβιετική Ένωση 5%. Αυτό σημαίνει ότι η επιβράδυνση της οικονομικής μεγέθυνσης ξεκινά στα μέσα της δεκαετίας του '60 και διαρκεί όλο το δεύτερο μισό αυτής της δεκαετίας. Από την άλλη, στο διάστημα 1960-1973, ο μέσος ρυθμός αύξησης του εθνικού εισοδήματος ήταν στις χώρες του ΟΟΣΑ 5,2%, στη δυτική Ευρώπη 4,7% και στις ΗΠΑ 4,2%. Ο βασικός προβληματισμός ξεκίνησε κυρίως στη Σοβιετική Ένωση με αναφορά στα αποτελέσματα της εφαρμογής της νέας οικονομικής πολιτικής (NEP), ενώ αργότερα αυτή η συζήτηση μεταφέρθηκε και στις υπόλοιπες χώρες, όπως και στις βαλκανικές¹⁰. Στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την κατεύθυνση της επιστημονικής σκέ-

9. D. KOTZ (with F. WEIR), *Revolution from above*, Routledge, London - New York, 1997, σελ. 36.

10. Η. ΦΛΕΓΓΑΣ, ό.π., σελ. 58.

φης γύρω από την πορεία της σοσιαλιστικής οικονομίας. Η Γιουγκοσλαβία αναγνώρισε σε επίπεδο αγοράς την τεχνολογική αυτονομία της κάθε επιχείρησης, γεγονός που δεν έκαναν οι υπόλοιπες χώρες. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ανεξάρτητα από την τελική έκβαση της πορείας της οικονομίας της αγοράς στις συγκεκριμένες χώρες, υπήρξε απόρριψη σε επίσημο επίπεδο των δυνάμεων της αγοράς, τόσο ως ιστορικά αναγκαίου τρόπου λειτουργίας του οικονομικού συστήματος σε συνθήκες περιορισμένων παραγωγικών δυνατοτήτων, αλλά και ως βασικού μηχανισμού άντλησης πληροφορίας για την κατάσταση των ποιοτικών και των ποσοτικών παραμέτρων της αναπαραγωγικής δραστηριότητας στο σύνολο της κοινωνίας¹¹. Αυτή η απόρριψη σχετίζεται με το χαρακτηρισμό του ίδιου του συστήματος. Η κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής αποτελούσε αναγκαίο και νομοτελειακό στάδιο για την ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας, στην οποία η βασική αντίφαση των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων θα έπρεπε να λυθεί προς όφελος των παραγωγικών δυνάμεων¹². Στόχος ήταν η απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων από το περιορισμένο πλαίσιο που επιβάλλουν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και παράλληλα η μακροπρόθεσμη κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, που αποτελεί συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού, ιδιαίτερα μέσα από την κάρπωση της υπεραξίας του εργαζομένου. Υπήρξε η λογική ότι η απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών θα σήμαινε το τέλος της καπιταλιστικής παραγωγής και γενικά το τέλος της εμπορευματικής παραγωγής, από τη στιγμή που το εμπόρευμα θα αποτελούσε το τέλος της ιστορικά αναγκαίας μορφής του προϊόντος. Αυτό θα γινόταν μέσα από τη λύση της αντίφασης αφηρημένης και συγκεκριμένης εργασίας και ακόμα μέσα από την απελευθέρωση της εργατικής δύναμης από την εμπορευματική διαδικασία.

Έχουμε μία επαναφορά του ζητήματος της αγοράς στις αρχές της δεκαετίας του '80 και κυρίως στις προσπάθειες που γίνονται για σχεδιασμό και υλοποίηση πιο αποδοτικών μεθόδων διαχείρισης του κοινωνικού πλούτου. Όμως, ακόμα και στην περίοδο της ανασυγκρότησης, ιδιαίτερα στην ΕΣΣΔ στη δεκαετία του '80, η σημασία της αγοράς υπήρξε περιορισμένη με βάση τις αρχές του σοσιαλισμού της αγοράς. Η εμπορευματική παραγωγή αναγνωρίστηκε μόνο στα μεγέθη που δημιουργήθηκαν από τον οικονομικό διαχωρισμό και τον καταμε-

11. Η. ΦΛΕΓΓΑΣ, *ό.π.*, σελ. 59.

12. Η. ΦΛΕΓΓΑΣ, *ό.π.*, σελ. 59.

ρισμό της εργασίας, όπως αυτός λειτούργησε στο πλαίσιο της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 αναπτύσσεται η *μαύρη οικονομία*, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργούνται οι μελλοντικοί μεγιστάνες του πλούτου. Αυτοί θα πρωταγωνιστήσουν μετά το 1989, στο πλαίσιο της προσπάθειας της εγκαθίδρυσης της οικονομίας της αγοράς και του καπιταλισμού.

Οι εμπορευματικές σχέσεις συνεπάγονται διαδικασίες αυτόματης ρύθμισης της αγοράς, οι οποίες γίνονται φανερές με τους εξής μηχανισμούς¹³: α) εξισορρόπηση της προσφοράς και της ζήτησης των εμπορευμάτων μέσα από τη διακύμανση των τιμών, δηλαδή του μηχανισμού των τιμών β) εναρμόνιση της προσφοράς και της ζήτησης του εργατικού δυναμικού μέσα από το μηχανισμό των μισθών γ) εναρμόνιση της συσσώρευσης και της κατανάλωσης, των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων μέσα από τις διαφοροποιήσεις στις πιστώσεις και στις διακυμάνσεις των επιτοκίων και των άλλων μορφών κέρδους.

Στις σύγχρονες οικονομίες, αυτοί οι μηχανισμοί λειτουργούν σε περιορισμένη κλίμακα και ρυθμίζουν ένα μόνο μέρος των οικονομικών διαδικασιών. Αλλά ακόμα και η μερική λειτουργία τους χρειάζεται κάποιες προϋποθέσεις, όπως οι ακόλουθες¹⁴: α) οι επιχειρήσεις πρέπει να έχουν αυτονομία, θα πρέπει να αποφασίζουν μόνες τους επομένως για τη σύνθεση της παραγωγής, ακόμα για τη συνεργασία τους με άλλες επιχειρήσεις και να έχουν σημαντικό συμφέρον, ώστε να προσαρμόζονται ελαστικά στις μεταβολές της ρυθμιζόμενης αγοράς β) οι δυνατότητες βελτίωσης της αποτελεσματικότητας των επιχειρήσεων θα πρέπει να αντιστοιχεί στις δυνατότητες ανάπτυξής τους και ακόμα στα εισοδήματα των εργαζομένων που απασχολούνται σ' αυτές γ) δεν θα πρέπει να υπάρχουν μονοπωλιακές καταστάσεις, οι οποίες περιορίζουν την ελευθερία κίνησης, δεν βοηθούν στην προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεων και διευκολύνουν την παραβίαση των κανόνων και των νόμων της αγοράς δ) δεν πρέπει να υπάρχουν επιδοτήσεις, επιχορηγήσεις και άλλες ενισχύσεις, οι οποίες μειώνουν το κίνητρο προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της τεχνολογίας και της αγοράς.

Οι αυτόματοι μηχανισμοί της αγοράς έχουν αντιφατικές επιπτώσεις. Καταρχήν, συμβάλλουν έστω και μερικά στη ρύθμιση της οικονομίας και κυρίως σε μικροοικονομικό επίπεδο και ακόμα δημιουργούν μια σειρά από προβλήματα σύμφυτα με την πορεία του καπιταλισμού.

13. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 70.

14. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 71.

Αυτά τα προβλήματα προσπαθούν να τα επιλύσουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με άμεσα και έμμεσα μέτρα των κεντρικών οργάνων, τα οποία όμως είναι και τα πλέον κατάλληλα για τη ρύθμιση των μακροοικονομικών διαδικασιών της οικονομίας.

Η παραγωγή και ο ρόλος των επιχειρήσεων

Οι βασικοί δείκτες της παραγωγικής δραστηριότητας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών μέχρι και την πτώση τους το 1989 ήταν το συνολικό κοινωνικό προϊόν (ΣΚΠ) και το εθνικό εισόδημα (ΕΕ). Τα συγκεκριμένα μεγέθη χρησιμοποιούνται με ελάχιστες παραλλαγές σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Εναλλακτικά και κυρίως για λόγους τυπικής σύγκρισης μεταξύ των χωρών χρησιμοποιείται και το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ)¹. Συνολικό κοινωνικό προϊόν είναι το σύνολο των προϊόντων (μέσα παραγωγής και καταναλωτικά αγαθά) που παράγεται μέσα σε ένα ορισμένο χρόνο. Επομένως, το κοινωνικό προϊόν είναι το «προϊόν της χρονιάς», αλλά για την παραγωγή του χρησιμοποιούνται και μέσα παραγωγής που υπήρχαν πριν τη χρονιά παραγωγής του. Αυτό σημαίνει ότι στο κοινωνικό προϊόν περιέχεται και η αξία των μέσων παραγωγής που προϋπήρχαν και χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του. Το κοινωνικό προϊόν πρέπει να περιέχει τόσα μέσα παραγωγής, σε είδος και σε αξία, όσα απαιτούνται για την αναπλήρωση των μέσων παραγωγής που προϋπήρχαν και χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή του. Η συγκεκριμένη αναπλήρωση των χρησιμοποιηθέντων μέσων παραγωγής εξασφαλίζει τη συνέχιση των μέσων παραγωγής τον επόμενο χρόνο. Θεωρείται απλή αναπλήρωση των μέσων παραγωγής και γι' αυτό τούτη η αναπαραγωγή είναι απλή². Το κοινωνικό προϊόν είναι ο κυριότερος δείκτης της πορείας της αναπαραγωγής. Σύμφωνα πάντα με

1. Η. ΦΛΕΓΚΑΣ, «Οι βασικές πλευρές της σοσιαλιστικής διαχείρισης. Θεωρητική προσέγγιση στις βαλκανικές χώρες», *ό.π.*, σελ. 36.

2. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού*, *ό.π.*, σελ. 140.

τους ίδιους συγγραφείς, η χρησιμοποίηση του δείκτη είναι αρκετά προβληματική, γιατί ο τρόπος υπολογισμού του προκαλεί πλαστή προσαύξησή του. Ο υπολογισμός γίνεται με την άθροιση της αξίας που παράγει ξεχωριστά ο κάθε κλάδος της κοινωνικής παραγωγής. Αυτοί οι κλάδοι αλληλοσυνδέονται και αυτό σημαίνει ότι μπορεί το προϊόν του ενός κλάδου να χρησιμοποιείται από κάποιον άλλο, εν συνεχεία το προϊόν του δεύτερου κλάδου να χρησιμοποιείται από κάποιον τρίτο και αυτή η διαδικασία να συνεχίζεται³. Το εθνικό εισόδημα είναι το σύνολο της νεοδημιουργημένης αξίας ή της νέας αξίας και είναι αυτό που στον καπιταλισμό χωρίζεται σε μισθούς και σε υπεραξία⁴. Το συνολικό κοινωνικό προϊόν αντιστοιχεί περίπου στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν. Η διαφορά τους είναι ότι στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν συνυπολογίζονται και πολλές υπηρεσίες, όπως οι τράπεζες και οι κατοικίες, η δημόσια διοίκηση και η ασφάλεια, η υγεία και η εκπαίδευση και άλλες αντίστοιχες υπηρεσίες, οι οποίες δεν συμπεριλαμβάνονται στο συνολικό κοινωνικό προϊόν⁵.

Τα μεγέθη του ΑΕΠ, όπως και άλλα εθνικολογιστικά μεγέθη, που έχουν υπολογιστεί και μετά τη μεταρρυθμιστική περίοδο 1990-1996, στη βάση του συστήματος εθνικών λογαριασμών, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερες επιφυλάξεις σχετικά με την ακρίβεια και την αξιοπιστία τους. Τα εθνικολογιστικά μεγέθη, που παρακολουθούνταν από την κεντρική διοίκηση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, προκύπτουν στη βάση ενός ενιαίου μεθοδολογικού πλαισίου, το οποίο ονομαζόταν «ισοζύγιο της λαϊκής οικονομίας»⁶. Ήταν ένα αναπτυγμένο σύστημα συλλογής αποθήκευσης και επεξεργασίας πληροφοριών και αποτύπων τα ποιοτικά και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά των δύο βασικών ροών: τη ροή των αγαθών (με τη φυσική έννοια του όρου) και ακόμα τη ροή της αξίας (με την έννοια της ενιαίας υπόστασης όλων των αγαθών)⁷.

Η οικονομική ισορροπία συνίσταται από τη σφαιρική, διαρθρωτική και δυναμική αντιστοιχία ανάμεσα στην παραγωγή και στις ανάγκες. Η ισορροπία μιας οικονομίας είναι κατεξοχήν μακροοικονομική κατηγορία. Οι κυριότερες μορφές εκδήλωσής της είναι οι ακόλουθες⁸:

3. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 140.
4. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 141.
5. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 144.
6. Η. ΦΛΕΓΚΑΣ, *ό.π.*, σελ. 37.
7. Η. ΦΛΕΓΚΑΣ, *ό.π.*, σελ. 37.
8. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 146.

α) Ισορροπία στη σφαίρα της παραγωγής. Αυτή αναφέρεται σε επίπεδο επιχειρήσεων, κλάδων και προϊόντων και εκφράζει τη δυναμική της επιστημονικοτεχνικής ανάπτυξης, τους βαθμούς απόδοσης των διάφορων κλάδων και τις συνεχείς ανακατατάξεις των μέσων παραγωγής και του εργατικού δυναμικού. Αυτά θα έπρεπε να διασφαλίζονται, ώστε να υπάρχει συνεχής αντιστοιχία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση των κεφαλαιουχικών αγαθών και της εργατικής δύναμης.

β) Ισορροπία ανάμεσα στις εκροές παραγωγής και στις ανάγκες των μη παραγωγικών τομέων του πληθυσμού. Αυτό σημαίνει ότι οι εκροές της παραγωγικής σφαίρας θα πρέπει να ικανοποιούν τις ανάγκες του πληθυσμού, της διοίκησης, ακόμα και των άλλων τμημάτων της κοινωνίας.

γ) Ισορροπία ανάμεσα στους τομείς που ανήκουν στη μη παραγωγική σφαίρα, που περιγράψαμε πιο πάνω.

δ) Ισορροπία ανάμεσα στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και διασυνδέσεις της εθνικής οικονομίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το εμπορικό ισοζύγιο και το ισοζύγιο των τρεχουσών συναλλαγών.

Τεράστια σημασία για την επικράτηση των συγκεκριμένων σχέσεων των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών έπαιξε η αναπαραγωγή της υλικοτεχνικής βάσης του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Οι χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης πέρασαν από τη φάση της γρήγορης εκβιομηχάνισης και της γρηγορότερης αύξησης των κεφαλαιουχικών αγαθών. Παράλληλα, οι ρυθμοί παραγωγής των αντίστοιχων καταναλωτικών αγαθών ήταν σχετικά περιορισμένη. Ειδικά, στη Σοβιετική Ένωση, για πρώτη φορά υπήρξαν γρηγορότεροι ρυθμοί αύξησης στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με την παραγωγή μέσων παραγωγής στην περίοδο του πενταετούς πλάνου 1966-1970. Κάτι ανάλογο συνέβη και στις υπόλοιπες κεντρικά σχεδιασμένες χώρες⁹.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προτεραιότητα για την αύξηση των μέσων παραγωγής σταμάτησε να λειτουργεί καταλυτικά εκείνη την περίοδο, εξαιτίας της τεράστιας επιστημονικής συζήτησης που προηγήθηκε στη δεκαετία του '60. Οι ρυθμοί αύξησης των δύο πλευρών προσδιορίζονται από δύο βασικούς συντελεστές. Αρχικά, από την τεχνική πρόοδο, η οποία θεωρείται κεφαλαιοβόρα και δημιουργούσε μεγάλες οικονομίες κεφαλαίου. Αυτό σήμαινε ότι μακροοικονομικά είχαμε αύξηση των συντελεστών κεφαλαίου, γεγονός που σήμαινε την

9. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 154-155.

παράλληλη αύξηση του ποσοστού επενδύσεων. Αντίθετα, όταν μειώνονται οι συντελεστές κεφαλαίου, μειώνεται και το ποσοστό των επενδύσεων και μαζί μ' αυτό έχουμε τη μείωση των ρυθμών παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών και από την άλλη την αύξηση των ρυθμών παραγωγής ειδών κατανάλωσης¹⁰.

Πάντως, οι διαδικασίες επικράτησης της κρατικής ιδιοκτησίας στα βασικά μέσα παραγωγής διαφέρουν από χώρα σε χώρα και στον τρόπο που υλοποιήθηκαν και στη χρονική διάρκεια που απαιτήθηκε, αλλά και στον τρόπο που εφαρμόστηκαν αυτές οι διαδικασίες. Επίσης, υπήρξαν και διαφορετικά χαρακτηριστικά παραγωγικής διάρθρωσης και διαφορετικός συσχετισμός των ταξικών δυνάμεων που επικράτησαν σ' αυτές τις χώρες. Διαφοροποιήσεις υπήρξαν σε ελάχιστες χώρες, όπως για παράδειγμα στη Γιουγκοσλαβία, στην οποία η επικράτηση της κρατικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ολοκληρώθηκε στη δεκαετία του '70. Ήταν τόσο σημαντική αυτή η διαδικασία, σε βαθμό που ενοποίησε το παραγωγικό δυναμικό της χώρας σε εθνικό πλαίσιο και το ανέδειξε ως αντικείμενο διεύθυνσης της οικονομικής πολιτικής και τελικά δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη σχεδιασμένη ανάπτυξη της κοινωνίας. Οι τεράστιες οικονομίες κλίμακας, που δημιουργήθηκαν στους διάφορους κλάδους και τομείς της οικονομίας, οδήγησαν στην αύξηση της μεγέθυνσης των παραγωγικών αποτελεσμάτων της κοινωνίας. Μαζί με τη συγκροτημένη οικοδόμηση των βασικών παραγωγικών υποδομών της χώρας στη βάση ενός ενιαίου αναπτυξιακού σχεδιασμού¹¹, ο οποίος θα είχε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, γίνεται εύκολα κατανοητό το μέγεθος της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του μηχανισμού κεντρικού σχεδιασμού.

Η βασική υποδομή που αναπτύχθηκε, ιδιαίτερα στην ΕΣΣΔ και στις βαλκανικές χώρες, ήταν η ενέργεια, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε και στην ανάπτυξη των κλάδων παραγωγής εργαλειομηχανών, η οποία όμως προϋποθέτει αναπτυγμένη

10. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 156. Αποτελεί μία ένδειξη για την προσπάθεια που έγινε σ' αυτές τις χώρες για την προσέγγιση του δυτικού τρόπου ανάπτυξης των αναπτυγμένων χωρών και επομένως επιτάχυναν την ανάπτυξη της τεχνικής προόδου που οδηγούσε στην αύξηση του ποσοστού επενδύσεων. Ήταν ο μόνος δρόμος για να γίνουν ανταγωνιστικά εφάμιλλες των προηγμένων χωρών. Αυτό ήταν απόρροια του γεγονότος ότι αυτές οι κοινωνίες, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, δεν ήταν αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, όταν οδηγήθηκαν στο μετασχηματισμό και στην οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

11. Η. ΦΛΕΓΚΑΣ, *ό.π.*, σελ. 49.

βιομηχανία εξόρυξης και επεξεργασίας μετάλλου. Ειδικά, για τις βαλκανικές χώρες, το δίπτυχο εξηλεκτρισμός-εκβιομηχάνιση αποτελεί τον βασικό κορμό κάθε οικονομικής πολιτικής για τρεις δεκαετίες και πλέον, παρά το γεγονός ότι διαφάνηκαν αρνητικές τάσεις στη δεκαετία του '60. Η εμμονή της επίσημης θέσης στους ολοκληρωμένους κύκλους παραγωγής σύνθετων προϊόντων επηρεάζει και το βαθμό ανάπτυξης, αλλά και την αποτελεσματικότητα των ενδοκλαδικών και διακλαδικών συνδέσεων¹². Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, στο πλαίσιο του συνολικού σχεδιασμού της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών του συμβουλίου οικονομικής αλληλοβοήθειας (ΣΟΑ), οι βαλκανικές χώρες — ιδιαίτερα η Βουλγαρία και η Ρουμανία και ως έναν μεγάλο βαθμό και κάποιες άλλες οικονομίες των Βαλκανίων και της κεντροανατολικής Ευρώπης που συνεργάζονται σ' αυτό το πλαίσιο — απέκτησαν τα τελευταία χρόνια πριν την κατάρρευση έναν μονόπλευρο χαρακτήρα. Πραγματοποίησαν τεράστιες σε μέγεθος επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου σε κλάδους και μεμονωμένες παραγωγές, που σε καμιά περίπτωση δεν δικαιολογήθηκαν από το μέγεθος της εσωτερικής αγοράς. Οι αποδόσεις τους θεωρήθηκαν οριακές μόνο στο πλαίσιο του παραγωγικού συστήματος του ΣΟΑ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο κλάδος της ηλεκτρονικής βιομηχανίας της Βουλγαρίας, ο οποίος είχε εξασφαλίσει τη διάθεση του προϊόντος στις αγορές του ΣΟΑ και κυρίως στη Σοβιετική Ένωση¹³.

Πάντως, οι αντιλήψεις για τη σημασία που έχουν οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης πέρασαν μέσα από σημαντικές αλλαγές στις διάφορες χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού». Στην αρχή, το κυρίαρχο στοιχείο ήταν η ανάγκη ποσοτικής αύξησης του κοινωνικού προϊόντος και μάλιστα με ταχύτατους ρυθμούς. Ύστερα από καιρό έγινε αντιληπτό ότι οι υψηλοί ρυθμοί δεν είναι αυτοσκοπός. Αποδείχθηκε ότι ακόμα και οι σχετικά πιο περιορισμένοι ρυθμοί μεγέθυνσης μπορεί τελικά να είναι πιο χρήσιμοι από τους υψηλότερους, ιδιαίτερα από εκείνους τους ρυθμούς που πραγματοποιήθηκαν βεβιασμένα¹⁴. Αυτό συνέβαινε βεβαίως υπό την επήρεια μιας αντίληψης ότι, στο πλαίσιο του μετασχηματισμού σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, η οικονομική εξέλιξη θα είναι απαλλαγμένη από τις κοινωνικές αντιθέσεις, γεγονός που στην πορεία διαφεύσθηκε. Στην ουσία, η οικονομική μεγέ-

12. Η. ΦΛΕΓΚΑΣ, *ό.π.*, σελ. 50.

13. Η. ΦΛΕΓΚΑΣ, *ό.π.*, σελ. 50.

14. ΣΤ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 161.

θυνη αντιμετώπισε σημαντικά προβλήματα και κυρίως τις αντιθέσεις συσσώρευσης και κατανάλωσης. Επίσης, τις αντιθέσεις της προσφοράς και της ζήτησης, της συσσώρευσης και του σχηματισμού αποθεμάτων και τέλος της εγχώριας και της διεθνούς αγοράς¹⁵.

Η επιχείρηση στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες ήταν η βασική οργανωτική και οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Η συγκεκριμένη επιχείρηση είχε αρκετές ομοιότητες με την καπιταλιστική επιχείρηση, από τη στιγμή που και οι δύο μορφές επιχειρήσεων αποτελούσαν τη βασική μονάδα μιας αναπτυγμένης εμπορευματικής οικονομίας. Εάν θα θέλαμε να διαπιστώσουμε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις, αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν ότι είναι αυτοτελείς οικονομικές και τεχνικές μονάδες. Συνδέονται με την αγορά, όπως και με τις άλλες μονάδες της οικονομικής ζωής. Θέλουν το κέρδος και γι' αυτό αναλαμβάνουν το ρίσκο¹⁶. Οι Στ. Μπαμπανάσης και Γ. Σαμαράς αναφέρουν ότι οι επιχειρήσεις στο πλαίσιο μιας κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας ανέπτυξαν τη δραστηριότητά τους με βάση την κοινωνική ιδιοκτησία (κατά τη γνώμη μας: με βάση την κρατική ιδιοκτησία), οι εργαζόμενοι ήταν ταυτόχρονα και συλλογικοί ιδιοκτήτες, δηλαδή ήταν ταυτόχρονα επιχειρηματίες και απασχολούμενοι ως εργάτες ή υπάλληλοι. Αυτό μας παραπέμπει στην ανάλυση που κάναμε προηγουμένως για τη θέση του Μαρξ για την ταυτόχρονη ιδιότητα εργάτη-επιχειρηματία. Αυτή η θέση παρουσίασε ιδιαίτερη δυσκολία για την πραγμάτωσή της, γιατί ουδέποτε σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του συγκεκριμένου συστήματος δεν διαμορφώθηκαν οι συνθήκες του σοσιαλισμού της αγοράς. Ο λόγος ήταν ότι αυτές οι επιχειρήσεις λειτούργησαν στο πλαίσιο μιας ελεγχόμενης αγοράς. Η αυτοτέλειά τους περιορίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από το κράτος που ασκούσε το δικαίωμα ίδρυσης και ελέγχου των επιχειρήσεων. Το κράτος καθόριζε το πλαίσιο της λειτουργίας τους και ρύθμιζε το σύστημα σχηματισμού εισοδημάτων και παρενέβαινε στη δραστηριότητά τους και άμεσα και έμμεσα. Πάντως, και σ' αυτό το πλαίσιο, οι επιχειρήσεις αποφάσιζαν αυτόνομα για τον τρόπο χρησιμοποίησης των πάγιων κεφαλαίων, του εργατικού δυναμικού, της τεχνολογίας, καθόριζαν την ποσότητα και τη διάρθρωση της παραγωγής, οργάνωναν τις πωλήσεις και κάλυπταν τα έξοδα από τα έσοδα, επιδιώκοντας την αποκόμιση κέρδους.

15. Στ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 161.

16. Στ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 80.

Οι βασικοί στόχοι μιας επιχείρησης σε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία ήταν οι ακόλουθοι: α) να ικανοποιήσει τις ορθολογικές ανάγκες, αλλά και τις άλλες προσδοκίες που έχει μια κοινωνία· β) προσπαθούσε να εξασφαλίσει κανονικές συνθήκες εργασίας και την αύξηση του προσωπικού εισοδήματος των απασχολουμένων· γ) να αυξήσει το κέρδος της επιχείρησης και ένα μεγάλο μέρος διεισθιέτο για την ικανοποίηση συλλογικών και κοινωνικών αναγκών· δ) επίσης, επιδίωκε την οικονομική μεγέθυνσή της, την επέκτασή της και την τεχνολογική εξέλιξή της· ε) τέλος, να εναρμονίσει το κοινωνικό και το ατομικό συμφέρον μέσα από το συμφέρον της επιχείρησης, το οποίο θεωρούνταν ομαδικό και αποτελούσε τον συνδυαστικό κρίκο με τα προαναφερθέντα συμφέροντα¹⁷.

Στις πρώτες δεκαετίες, οι επιχειρήσεις είχαν περιορισμένες δυνατότητες αυτοτελούς εκπόνησης πλάνων ανεξάρτητα από το κεντρικό πλάνο. Σύμφωνα με τον Στ. Μπαμπανάση, ο σχεδιασμός της επιχείρησης είχε στο επίκεντρό του την οργάνωση της εκτέλεσης του κεντρικού πλάνου¹⁸. Ο ίδιος αναφέρει ότι το κεντρικό πλάνο είχε ιεραρχική δομή που αγκάλιαζε όλη την εθνική οικονομία και καθόριζε με λεπτομέρειες τις οικονομικές δραστηριότητες. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι το πλάνο της επιχείρησης ήταν οργανικό στοιχείο του κεντρικού πλάνου και δεν εγκρίνεται από τα όργανα της επιχείρησης, αλλά από τους κεντρικούς φορείς (υπουργεία, κλπ.). Η εκπλήρωση του πλάνου επηρέαζε την αμοιβή των στελεχών και των εργατών της επιχείρησης. Ενώ οι εντολές ήταν υποχρεωτικές για τις επιχειρήσεις, οι προβλέψεις δεν ήταν υποχρεωτικές και αυτό έσπαζε την απόλυτη εξουσία των υποχρεωτικών εντολών του κεντρικού σχεδίου και υπήρχε σε ορισμένους τομείς η δυνατότητα της απόκλισης των πλάνων των επιχειρήσεων από το κεντρικό πλάνο¹⁹.

Στο κεντρικό σύστημα επικρατούσε η άμεση ρύθμιση της οικονομίας: τα κεντρικά όργανα του κράτους καθόριζαν (με διοικητικά μέσα, με εντολές και με υποχρεωτικούς δείκτες) το πλαίσιο των δραστηριοτήτων για τις επιχειρήσεις (με συγκεκριμένο τρόπο και ονομαστικά για κάθε επιχείρηση). Οι κυριότερες μορφές άμεσης ρύθμισης της οικονομίας από τα κεντρικά όργανα του κράτους ήταν οι εξής:

17. Στ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ - Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σελ. 82.

18. Στ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ, *Αλλαγές και επιχειρηματικές ευκαιρίες στην κεντροανατολική Ευρώπη, Παπαζήσης, Αθήνα, 1997, σελ. 54.*

19. Στ. ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ, *ό.π.*, σελ. 54.

α) συγκεκριμένες κεντρικές αποφάσεις, επιλογές και προδιαγραφές για τις μεγάλες επενδύσεις εθνικού επιπέδου· β) κεντρική διανομή ορισμένων βασικών υλών και πόρων· γ) υπήρχε η κεντρική διαχείριση των θεμάτων που σχετίζονταν με τον στρατιωτικό τομέα της οικονομίας· δ) λεπτομερή στοιχεία για τις προδιαγραφές των οικονομικών καθηκόντων και των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την εκπλήρωσή τους για κάθε συγκεκριμένη επιχείρηση· ε) καθοριζόταν ο αριθμός των απασχολούμενων και του τρόπου της απασχόλησης και της αμοιβής τους· στ) καθοριζόταν το περιεχόμενο των συμβάσεων και των συμβολαίων των προμηθειών που υπογράφονταν ανάμεσα στις επιχειρήσεις· ζ) υπήρχαν συγκεκριμένες εντολές για τρέχοντα επιχειρησιακά θέματα· η) νομικές ρυθμίσεις, οι οποίες ήταν υποχρεωτικές για τις επιχειρήσεις και τους οργανισμούς.

Στις ενδιάμεσες περιόδους έγιναν πολλές μεταρρυθμίσεις και πειράματα και αναφερόμαστε σε όλη την περίοδο από το 1921 μέχρι και το 1988, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις στρέφονταν κυρίως προς την κατεύθυνση της αυτοδιαχειριζόμενης οικονομίας και αφορούσαν έναν συνδυασμό του κεντρικού σχεδίου με τη λειτουργία της αγοράς.

Ο ρόλος του κράτους και της γραφειοκρατίας

Ο ρόλος του κράτους

Για τους κλασικούς του μαρξισμού, το κράτος δεν αποτελεί μία δύναμη που επιβλήθηκε στην κοινωνία από τα έξω. Στο πιο γνωστό έργο του όπου αναλύει την έννοια του κράτους, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, ο Ένγκελς θεωρεί ότι το κράτος είναι προϊόν της κοινωνίας σε μια ορισμένη βαθμίδα της εξέλιξής της¹. Ο Ένγκελς διαφωνούσε με την άποψη του Χέγκελ ότι το κράτος είναι η πραγματοποίηση της ηθικής ιδέας, όπως ακόμα ότι είναι η εικόνα και η πραγματοποίηση του ορθού λόγου². Επομένως, για τον ίδιο, αυτή η κοινωνία μπερδεύτηκε σε μίαν αξεδιάλυτη αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της και τελικά διασπάστηκε σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις, από τις οποίες δεν μπορεί να απαλλαγεί. Το κράτος βγήκε από την κοινωνία, τοποθετήθηκε πάνω απ' αυτήν και αποξενώνεται διαρκώς.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το κράτος είναι προϊόν και εκδήλωση των ανειρήνευτων ταξικών αντιθέσεων. Αυτό σημαίνει ότι εμφανίζεται εκεί όπου οι ταξικές αντιθέσεις δεν μπορούν αντικειμενικά να συμφιλιωθούν. Η ύπαρξη του κράτους αποδεικνύει ότι οι ταξικές αντιθέσεις είναι ανειρήνευτες³. Το τελευταίο σημείο είναι ακριβώς εκείνο,

1. Θα πρέπει όμως να υπενθυμίσουμε ότι δεν υπήρξε μία ολοκληρωμένη θεωρία του κράτους από τους ιδρυτές της μαρξιστικής σκέψης Μαρξ και Ένγκελς. Κάποιες έννοιες γύρω από την έννοια του κράτους είναι διάσπαρτες σε διάφορα κείμενα των έργων τους. Η πρώτη, στην ουσία, μελέτη μαρξιστή γύρω από το κράτος ήταν το *Κράτος και επανάσταση του Λένιν*.

2. ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1977, σελ. 181.

3. ΒΛ. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *Κράτος και επανάσταση*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1985, σελ. 7.

από το οποίο αρχίζει η διαστρέβλωση του μαρξισμού, η οποία θεμελιώνεται σε δύο βασικές συνδεδεμένες γραμμές⁴. Καταρχήν, οι αστοί και οι μικροαστοί θεωρητικοί, αναγκασμένοι από την πίεση της πραγματικότητας, αναγνώρισαν ότι το κράτος υπάρχει μόνο εκεί που υπάρχουν ταξικές αντιθέσεις, ενώ τελικά βελτιώνουν τη θέση τους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε το κράτος να παρουσιάζεται ως όργανο συμφιλίωσης των τάξεων. Για τον Μαρξ, το κράτος δεν θα είχε λόγο ύπαρξης αν γινόταν δυνατή η συμφιλίωση των τάξεων. Στην ουσία, για τους κλασικούς του μαρξισμού, το κράτος είναι όργανο ταξικής κυριαρχίας, όργανο καταπίεσης μιας τάξης πάνω σε μίαν άλλη, δημιουργεί δε τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη ενός κατεστημένου, ενός στρώματος ανθρώπων, που νομιμοποιεί και στερεώνει αυτή την καταπίεση και ταυτόχρονα μετριάζει τη σύγκρουση των τάξεων. Δημιουργείται και μια δημόσια εξουσία, η οποία αποτελείται από ένοπλους, αλλά και από άλλα εξαρτήματα, όπως φυλακές και πολλά άλλα ιδρύματα καταναγκασμού, που ήταν άγνωστα στην κοινωνία των γενών.

Όσον αφορά για την απονέκρωση του κράτους, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ήταν μια άποψη με θεμελιώδη σημασία για τους κλασικούς του μαρξισμού. Πιο χαρακτηριστικά, για τον Ένγκελς, το προλεταριάτο θα πρέπει να καταλάβει την κρατική εξουσία και να μετατρέψει αμέσως τα μέσα παραγωγής σε κρατική ιδιοκτησία. Μ' αυτό τον τρόπο όμως αναιρεί τον εαυτό του ως προλεταριάτο, αναιρεί όλες τις ταξικές διαφορές και ταξικές αντιθέσεις και μαζί μ' αυτό και το ίδιο το κράτος ως κράτος⁵. Η κοινωνία, που υπάρχει μέχρι τότε, κινείται μέσα από ταξικές αντιθέσεις και χρειάζεται το κράτος, το οποίο είναι μια οργάνωση της εκάστοτε εκμεταλλεύτριας τάξης. Το κράτος είναι μεν ο αντιπρόσωπος όλης της κοινωνίας, αλλά η υπόστασή του συνίσταται μόνο στο βαθμό που είναι κράτος εκείνης της τάξης, η οποία αντιπροσώπευε όλη την κοινωνία στην εποχή της⁶. Εφόσον γίνεται τελικά αντιπρόσωπος όλης της κοινωνίας, στην ουσία δεν είναι απαραίτητο, δηλαδή είναι περιττό. Είναι εξαιρετικό το παραπάνω σημείο,

4. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *ό.π.*, σελ. 7.

5. ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ, *Αντι-Ντύρινγκ, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 2001, σελ. 433.

6. ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ, *ό.π.*, σελ. 433. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος κάθε εποχής αντιπροσωπεύει όλη την κοινωνία, αλλά στην ουσία ήταν το κράτος εκείνης της τάξης που αντιπροσώπευε όλη την κοινωνία. Ο Ένγκελς αναφέρει χαρακτηριστικά παραδείγματα: το κράτος των δουλοκτητών στην αρχαιότητα, το κράτος της φεουδαρχικής αριστοκρατίας στον Μεσαίωνα και τέλος στην εποχή του καπιταλισμού η αστική τάξη.

διότι τίθεται το ερώτημα: το κράτος στα χρόνια του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» ποιον αντιπροσώπευε και τελικά γιατί δεν οδηγήθηκε στο μαρξισμό; Υπάρχει βέβαια η αιτιολόγηση του Στάλιν, ότι το νεαρό σοβιετικό κράτος είναι περικυκλωμένο από τους αντιπάλους του, τους εκπροσώπους του καπιταλισμού, και γι' αυτό θα συνεχίσει να υφίσταται. Πλην όμως, αυτή η απάντηση δεν πείθει, διότι το εργατικό κράτος διογκώθηκε και έγινε περισσότερο δύσκαμπτο από το καπιταλιστικό κράτος.

Όπως επισημαίνει ο Λένιν και σύμφωνα με το περιεχόμενο των λόγων του Ένγκελς, το αστικό κράτος δεν απονεκρώνεται, αλλά καταργείται από το προλεταριάτο στην επανάσταση. Μετά από την επανάσταση απονεκρώνεται το προλεταριακό κράτος ή διαφορετικά το «μισο-κράτος»⁷. Ο Λένιν επισημαίνει ότι από τον ορισμό του Ένγκελς προκύπτει ότι το κράτος, ως ιδιαίτερη δύναμη καταπίεσης του προλεταριάτου από την αστική τάξη, αντικαθίσταται ως ιδιαίτερη δύναμη καταπίεσης της αστικής τάξης από το προλεταριάτο. Σ' αυτό συνίσταται η κατάργηση του κράτους ως κράτος. Στην ουσία, παίρνει στην κατοχή του τα μέσα παραγωγής εξ ονόματος της κοινωνίας. Πάντως, στη διαδικασία αντικατάστασης της μιας τάξης ως ιδιαίτερης δύναμης από την άλλη δεν υπάρχει απονέκρωση του κράτους.

Η εργατική τάξη χρειάζεται την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωτική οργάνωση της δύναμης, την οργάνωση της βίας και για την κατάπιξη της αντίστασης των εκμεταλλευτών, αλλά και για την καθοδήγηση της τεράστιας μάζας του πληθυσμού, των αγροτών, των μικροαστών, στο έργο της ρύθμισης της σοσιαλιστικής οικονομίας⁸. Εδώ, ο Λένιν θέτει ένα σημαντικό ερώτημα: αν το προλεταριάτο χρειάζεται το κράτος, ως ιδιαίτερη οργάνωση βίας ενάντια στην αστική τάξη, είναι δυνατή μία τέτοια οργάνωση χωρίς την προκαταρκτική καταστροφή, χωρίς τη συντριβή της κρατικής μηχανής που δημιούργησε για τον εαυτό της η αστική τάξη⁹; Σε ανάλογο συμπέρασμα μας οδηγεί και το *Κομμουνιστικό μανιφέστο* του Μαρξ. Με την ίδια λογική, εάν υπήρχε σοσιαλισμός στις κεντρικά σχεδιασμένες κοινωνίες ή ακόμα περισσότερο ένα βήμα πριν την εγκαθίδρυση της αταξικής κοινωνίας, πώς είναι δυνατό το προλεταριακό κράτος να είναι το ίδιο που οδηγεί τις σχεδιασμένες κοινωνίες στην οικονομία της αγοράς μετά το 1989; Πώς

7. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *ό.π.*, σελ. 18.

8. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *ό.π.*, σελ. 26.

9. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *ό.π.*, σελ. 27.

είναι δυνατό τα ίδια τα κομμουνιστικά κόμματα μεταλλαγμένα σε σοσιαλιστικά να συμμετέχουν στη διαδικασία της αγοραιοποίησης των οικονομιών των σοσιαλιστικών χωρών τους; Είναι μια εύλογη απορία, όταν γνωρίζουμε ότι η κρατική εξουσία υπηρετεί την κυρίαρχη κάθε φορά τάξη. (Πιο κάτω, θα αναλύσουμε καταρχήν το είδος των αλλαγών και κατά δεύτερο λόγο θα δούμε τι μετασχηματίστηκε σ' αυτές τις κοινωνίες.)

Υπάρχει και η αντίληψη ορισμένων νεότερων μαρξιστών, όπως για παράδειγμα του Πουλαντζά, που δέχονται ότι το σύγχρονο κράτος δεν μπορεί να επικυρώσει μονόπλευρα τα ιδιαίτερα κοινωνικοοικονομικά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Παρά το γεγονός ότι η ηγεμονική λειτουργία της καθολικότητας ταυτίζεται με τα συμφέροντα του κεφαλαίου, ωστόσο εγγυάται στο ειδικό πολιτικό επίπεδο της ταξικής πάλης ορισμένα οικονομικοσυντεχνιακά συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων¹⁰. Αυτή η εγγύηση ταιριάζει προς την ηγεμονική συγκρότηση της άρχουσας τάξης, στο πλαίσιο της οποίας προάγει τα πολιτικά συμφέροντα. Σ' αυτό το κράτος, τα συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων δεν είναι εγγυημένα παρά στο βαθμό που συμβιβάζονται με τα στενά οικονομικοσυντεχνιακά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων και μπορούν να ενσωματωθούν στο μικρό περιθώριο των μηχανικών συμβιβασμών, τους οποίους επιτρέπει ο κοινωνικοοικονομικός συσχετισμός των αντίπαλων δυνάμεων¹¹. Μέσα σ' αυτό το γενικό συμφέρον της κοινωνίας μπορούμε να θυμηθούμε πολλά στοιχεία και πολλές από τις παραπάνω λειτουργίες στις πρώην κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Μία κυρίαρχη ομάδα του κράτους και των κορυφαίων κρατικών θέσεων και μία άλλη κυρίαρχη ομάδα, που είχε τη βάση της στο κυρίαρχο κόμμα, καθόριζαν αυτό το πλαίσιο λειτουργίας και οδηγούσαν στο συμβιβασμό τις εργαζόμενες ομάδες, παραχωρώντας σ' αυτές σημαντικά προνόμια του κράτους πρόνοιας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Οι ίδιες κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες, που υπήρχαν πριν το 1989, μετά τις εξεγέρσεις του 1989 ανέλαβαν να οδηγήσουν τις συγκεκριμένες κοινωνίες στη μεταβατική περίοδο στην οικονομία της αγοράς. Οι πληθυσμός που εξεγέρθηκε το 1989 βρίσκεται στην ίδια ή και σε χειρότερη κατάσταση, από τη στιγμή που σημαντικά τμήματα του εργαζόμενου πληθυσμού οδηγήθηκαν σε συν-

10. Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *Για τον Γκράμσι, μεταξύ Σάρτρ και Αλτουσέρ. Παρεμβάσεις*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1982, σελ. 58.

11. Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *ό.π.*, σελ. 58.

θήκες εξαθλίωσης στη νέα εποχή. Η έννοια της ηγεμονίας έχει πολύ μεγάλη σημασία για τη μελέτη της λειτουργίας και της ανάλυσης του πολιτικού χαρακτήρα των ιδεολογιών, στο πλαίσιο μιας μαξικής ταξικής εκμετάλλευσης. Ηγεμονία — στην εκδοχή του Γκράμσι — υποδηλώνει το χαρακτηριστικό μιας τάξης, η οποία μπορεί να επιβάλει στο σύνολο ενός κοινωνικού σχηματισμού την ιδεολογία, την κοσμοαντίληψη, τον τρόπο ζωής, το γούστο, όπως και άλλα στοιχεία. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που δεν επιβλήθηκαν μόνο στις καπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά σε μεγάλο βαθμό υπάρχουν ομοιότητες και στις πρώην κεντρικά σχεδιασμένες κοινωνίες. Έχουμε να κάνουμε με ομοιότητες που προκαλούν εντύπωση και απαιτούν ιδιαίτερη μελέτη.

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι στην πρώτη περίοδο της οκτωβριανής επανάστασης ο Λένιν αναζητούσε μία ολοκληρωμένη μορφή κρατικού καπιταλισμού, με πρότυπο τον πολεμικό σοσιαλισμό που η Ludendorf και ο Rathenau είχαν πραγματοποιήσει στην εμπόλεμη Γερμανία¹². Αυτό σημαίνει ότι ο κρατικός καπιταλισμός, όπως τον οραματίστηκε ο Λένιν, θα αποτελούσε τον προθάλαμο προς το σοσιαλισμό. Η εφαρμογή αυτού του σχεδίου στην ουσία βρίσκεται στο πλαίσιο της νέας οικονομικής πολιτικής. Μέσα σ' αυτό το κρατικό καπιταλιστικό κράτος, οι εργάτες θα ήταν οι κυρίαρχοι της εξουσίας, ενώ οι καπιταλιστές θα εξακολουθούσαν να είναι οι κύριοι της οικονομικής εξουσίας, αλλά κάτω από τον διπλό έλεγχο των εργατών και του κράτους. Με άλλα λόγια, σε πολύ μεγάλο βαθμό, ο Λένιν πίστευε ότι ο κρατικός καπιταλισμός θα γινόταν ο προθάλαμος της σοσιαλιστικής κοινωνίας σε μία έτσι κι αλλιώς υπανάπτυκτη οικονομία της τσαρικής Ρωσίας. Από την άλλη πλευρά, και από τη στιγμή που το κύριο όργανο που διαθέτει η εργατική τάξη για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι ο κρατικός καπιταλισμός, στο πλαίσιο αυτού του τελευταίου αναπτύσσονται νέες ταξικές αντιφάσεις, σχετικές τόσο με την ειδική παραγωγίστικη φύση του που προκαλεί τον διευθυντικό γραφειοκρατισμό, όσο και με το γεγονός ότι αναπτύσσεται στον κύκλο μιας καπιταλιστικής αγοράς και σε συναγωνισμό με τους ιδιωτικούς καπιταλιστικούς τομείς¹³. Αυτό έχει ως συνέπεια ο κρατικός καπιταλισμός να αποκτά αντιφάσεις καπιταλιστικού τύπου σε σχέση με τους

12. Βλ. Κ. ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, *Η γένεση του ολοκληρωτισμού, οικονομική υπανάπτυξη και κοινωνική επανάσταση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις / Θεωρία, Αθήνα, 1991, σελ. 247.

13. ΤΖ. ΒΑΚΑ, *Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1974, σελ. 106.

εργαζόμενους και μ' αυτό τον τρόπο να ανοίγεται μια σειρά από ταξικές συγκρούσεις. Το ζήτημα είναι τι περαιτέρω άλλαξε στην πορεία και ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Λένιν. Στο πλαίσιο αυτού του ζητήματος, δηλαδή της συνύπαρξης μιας τάξης καπιταλιστών και των εργατών, τελικά εκείνο που κατάφερε ήταν να δημιουργήσει ένα γραφειοκρατικό κράτος που αυτονομήθηκε από την κοινωνία και στάθηκε απέναντί της. Αυτό το γραφειοκρατικό κράτος δημιούργησε και ένα αντίστοιχο κοινωνικό στρώμα με ιδιαίτερα προνόμια, το οποίο τελικά οδηγεί τις κοινωνίες του κεντρικού σχεδιασμού με βασικό άξονα το κράτος των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στην οικονομία της αγοράς.

Για τους κλασικούς του μαρξισμού, η πολιτική κυριαρχία της εργατικής τάξης θεμελιώνεται στην εξουσία που ασκεί η εργατική τάξη, την οποία δεν μοιράζεται με κανέναν και βασιίζεται κυρίως στην ένοπλη δύναμη των μαζών. Θέτουν το ερώτημα: πώς γεννήθηκε ιστορικά το αστικό κράτος και η απαραίτητη για την κυριαρχία της αστικής τάξης κρατική μηχανή¹⁴; Στο πλαίσιο της ίδιας φιλοσοφίας τίθεται και το ερώτημα: τι θα αλλάξει και ποια ήταν η εξέλιξή της στην πορεία των αστικών επαναστάσεων και φυσικά μπροστά στους αγώνες της εργατικής τάξης; Σ' αυτό το πλαίσιο των ερωτημάτων μπορεί να τεθεί και το ακόλουθο: ποιο ήταν το κράτος στην περίοδο που λειτουργούσαν οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες και ποιες ήταν οι αλλαγές του σε σχέση με την αστική κρατική μηχανή; Πώς είναι δυνατόν η ίδια κρατική μηχανή του «σοσιαλιστικού κράτους» να οδηγεί αυτές τις χώρες στην οικονομία της αγοράς; Πώς είναι δυνατόν τα κυρίαρχα στρώματα της προηγούμενης περιόδου, τα οποία υποτίθεται ότι οικοδομούσαν το σοσιαλισμό, να έχουν σημαίνοντα ρόλο και στη νέα περίοδο οικοδόμησης οικονομιών της αγοράς;

Θα πρέπει να πούμε εδώ ότι η συγκεντρωτική κρατική εξουσία που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό εμφανίστηκε στην περίοδο της παρακμής της απολυταρχίας. Δύο είναι οι πλέον χαρακτηριστικοί θεσμοί γι' αυτή την κρατική μηχανή: η υπαλληλοκρατία και ο μόνιμος στρατός. Στα έργα των Μαρξ και Ένγκελς γίνεται σε πολλά μέρη των αναλύσεών τους φανερό το πώς συνδέονται οι δύο θεσμοί με την αστική τάξη. Η υπαλληλοκρατία και ο μόνιμος στρατός είναι ένα παράσιτο πάνω στο σώμα της αστικής κοινωνίας, ένα παράσιτο που γεννήθηκε από τις εσωτερικές αντιθέσεις που σπαράζουν σ' αυτή την κοι-

14. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *ό.π.*, σελ. 28.

ωνία και ακριβώς παράσιτο που φράζει τους ζωτικούς πόρους¹⁵. Οι κλασικοί του μαρξισμού υποστηρίζουν ότι μέσα από τις αστικές επαναστάσεις, που γνώρισε η Ευρώπη μετά την πτώση της φεουδαρχίας, συνεχιζόταν η εξέλιξη, η τελειοποίηση και το δυνάμωμα αυτού του υπαλληλοκρατικού και στρατιωτικού μηχανισμού. Για τον Μαρξ, η κομούνα του Παρισιού έδειξε ότι η εργατική τάξη δεν μπορεί απλώς να κατακτήσει την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς¹⁶. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι: σε ποιο βαθμό συνετρίβη, μετά το 1989, η προηγούμενη εργατική κρατική μηχανή, αν υπήρξε, και αν δεν συνετρίβη, πώς είναι δυνατό στη νέα φάση οικοδόμησης του καπιταλισμού και της οικονομίας της αγοράς να μη συντριβεί η κρατική μηχανή που για δεκαετίες εξυπηρετούσε — υποτίθεται — τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και του συνόλου της κοινωνίας και του παλλαϊκού κράτους;

Ο θάνατος του Λένιν εμπόδισε να ολοκληρώσει το δεύτερο μέρος του βιβλίου του και να αναπτύξει περαιτέρω τη θεωρία του εργατικού κράτους, στηριζόμενος πλέον στην πείρα που του πρόσφερε η εμπειρία της σοβιετικής εξουσίας στη χώρα του. Τη θεωρία του προσπάθησε να αναπτύξει παραπέρα ο Στάλιν και την ανέπτυξε την περίοδο που το κράτος βρισκόταν σε περίοδο μετάβασης. Έτσι, από τη μια πλευρά, υποστήριξε ότι η ΕΣΣΔ βρισκόταν πλέον από καιρό στη φάση της πλήρους νίκης του σοσιαλιστικού συστήματος της οικονομίας και ιδιαίτερα μετά την εκκαθάριση των εκμεταλλευτριών τάξεων. Από την άλλη, σκιαγραφούσε τη θεωρία του σοσιαλιστικού κράτους ως όργανο που θα μπορούσε να διατηρήσει ορισμένες λειτουργίες του παλιού κράτους, τροποποιημένες βέβαια για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της εργατικής τάξης¹⁷. Διαβεβαίωνε ότι παρά την εκκαθάριση των εκμεταλλευτριών τάξεων στην περίοδο της πλήρους νίκης του σοσιαλισμού, ο

15. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *ό.π.*, σελ. 30.

16. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, *ό.π.*, σελ. 37. Ο Λένιν χρησιμοποιεί αυτή την παραπομπή από το έργο του Μαρξ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, προκειμένου να αποδείξει την αναγκαιότητα της συνετρίβης της αστικής κρατικής μηχανής από την εργατική τάξη. Επομένως, η εργατική τάξη δεν μπορούσε να περιοριστεί σε μια απλή κατάληψη της αστικής κρατικής μηχανής.

17. ΤΖ. ΒΑΚΑ, *ό.π.*, σελ. 114. Ο ΤΖ. ΒΑΚΑ, στο κεφάλαιο: «Κράτος και επανάσταση, δημοκρατία και σοσιαλισμός», αναλύει τις προσπάθειες του Στάλιν να ολοκληρώσει την ημιτελή προσπάθεια του Λένιν, από τη στιγμή που δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το δεύτερο μέρος του έργου του, *Κράτος και επανάσταση*. Οι αναφορές του ΤΖ. ΒΑΚΑ χρησιμοποιούνται από το έργο του Ι. ΣΤΑΛΙΝ, *Ζητήματα λενινισμού*.

ταξικός εχθρός μακριά από το να αδυνατίζει γινόταν διαρκώς και πιο επικίνδυνος αντίπαλος. Όρισε το σοσιαλιστικό κράτος με τη δική του λογική. Θεώρησε ότι εξαντλήθηκε η λειτουργία της ένοπλης καταπίεσης στο εσωτερικό της χώρας, γιατί η εκμετάλλευση εξαλείφθηκε και οι εκμεταλλευτές δεν υπάρχουν πια και επομένως δεν υπάρχει και κανένας για να καταπιεστεί. Η λειτουργία της καταπίεσης αντικαταστάθηκε επομένως από τη λειτουργία της περιφρούρησης της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας από τους κλέφτες και τους σπάταλους της περιουσίας του λαού¹⁸. Εξηγούσε επιπλέον και τους διεθνείς λόγους που επέβαλλαν τη διατήρησή του και ακόμα περαιτέρω την αύξηση των αμυντικών στρατιωτικών μηχανισμών του σοσιαλιστικού κράτους. Μ' αυτό τον τρόπο εξηγούσε τη διατήρηση των οργάνων τιμωρίας και επιτήρησης. Επίσης, την αναγκαιότητα να συλλαμβάνονται και να τιμωρούνται οι κατάσκοποι, οι δολοφόνοι, οι δολιοφθορείς, τους οποίους έστελναν στην ΕΣΣΔ οι ξένες μυστικές υπηρεσίες. Όσον αφορά το κρίσιμο θέμα του μαρασμού του κράτους, εξέφρασε το εξής συμπέρασμα: η ΕΣΣΔ προχωρούσε προς τον κομμουνισμό. Θα διατηρούνταν όμως το κράτος και στην περίοδο του κομμουνισμού. Χρειαζόταν για να εξαιρεθεί η καπιταλιστική περικύκλωση και ο κίνδυνος ένοπλων επιθέσεων από το εξωτερικό¹⁹. Γίνεται σαφές ότι η αδυναμία του μαρασμού του κράτους και η εν συνεχεία πορεία του δεν είναι ανεξάρτητη από την τελική κατάληξή του. Η διαδικασία ανάπτυξης του οδήγησε στη γραφειοκρατική εξέλιξή του και στον πλήρη έλεγχο του από το κόμμα. Ο ίδιος ο Λένιν θεωρούσε ότι η υπερδιόγκωση του κρατικού μηχανισμού είναι μία από τις βασικές αιτίες της σοβιετικής γραφειοκρατίας και συνεχώς αναφερόταν στο έργο του για την ανάγκη να περιοριστεί αυτός ο μηχανισμός²⁰. Στην αρχική πορεία του παρουσιάστηκε μία βασική αντίφαση. Από τη μία μεριά, η φύση αυτού του κράτους νέου τύπου είναι τέτοια που, από τη στιγμή που αρχίζει η διαδικασία της εθνικοποίησης των μέσων παραγωγής, μπαίνει σε διαδικασία απονέκρωσης και μαρασμού του. Από την άλλη, μετατρέπεται σε νομικό ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και γίνεται διαχειριστής αυτής της ιδιοκτησίας και ταυτόχρονα αυξάνει την κοινωνική λειτουργία του και έχει ως συνέπεια να αυξάνεται ο ρόλος του κρατικού μηχανισμού²¹.

18. ΤΖ. ΒΑΚΑ, *ό.π.*, σελ. 114.

19. ΤΖ. ΒΑΚΑ, *ό.π.*, σελ. 115.

20. Γ. ΡΟΥΣΗΣ, *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα*, 1985, σελ. 105.

21. Γ. ΡΟΥΣΗΣ, *ό.π.*, σελ. 105.

Αλλά αυτό θα έπρεπε να ισχύει μόνο σ' εκείνη την περίοδο. Τελικά, στην εξέλιξή του και συνεπές στη φύση του, το κράτος αναπαρήγαγε τις αντιθετικές σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα και το κράτος της σχεδιασμένης οικονομίας στάθηκε απέναντι από την κοινωνία που ήθελε να μετασχηματίσει. Ενώ, μετά το 1989, ανέλαβε να παίξει τον δικό του ρόλο στην πορεία μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς.

Φυσικά, υπάρχουν και οι περιπτώσεις που προσπαθούν να δουν την εξέλιξη από τη σκοπιά που αντιμετωπίζει την κατάρρευση αυτών των συστημάτων ως απόρροια της ήττας της θεωρίας του σοσιαλισμού. Αφού υιοθετούν τον όρο «κομμουνιστικά καθεστώτα», θεωρούν τελικά ότι αυτό που συνέβη ήταν η κατάρρευση του κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού. Χαρακτηριστική περίπτωση η άποψη του Πάνου Καζάκου, ο οποίος επιρρίπτει ευθύνες στον γραφειοκρατικό-κρατικό μηχανισμό — σωστά κατά τη γνώμη μας —, παράλληλα όμως συνδέει την αποτυχία με την ιστορική κληρονομιά της θεωρίας. Το να ονομάζονται «κομμουνιστικά καθεστώτα» εκείνες οι κοινωνίες, γίνεται προσπάθεια να ταυτιστεί η δομή και ο σχηματισμός αυτών των κοινωνιών με την ίδια τη θεωρία²². Ας μην ξεχνάμε ότι και τα σύγχρονα «λενινιστικά-μαρξιστικά» κόμματα θεωρούν εκείνα τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα ως σοσιαλιστικές ή κομμουνιστικές κοινωνίες.

Η φαινομενική ταύτιση αυτών των απόψεων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα «λενινιστικά-μαρξιστικά» κόμματα είναι προσκολλημένα σε ένα αδιέξοδο παρελθόν. Η λογική τους και η τακτική που ακολουθούν δεν τα βοηθά να κατανοήσουν την αποτυχία του συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Με αόριστες θέσεις υποστηρίζουν ότι έχουν καταλήξει στη διαπίστωση των λαθών που έγιναν, όπως και στο ρόλο των δυνάμεων του καπιταλισμού που εισχώρησαν στην καρδιά του σοσιαλιστικού συστήματος και συνέβαλλαν στην κατάρρευσή του. Περαιτέρω, κάθε συζήτηση ή εξήγηση γι' αυτά τα κόμματα έχει λήξει. Έτσι εξηγείται, γιατί δεν άνοιξαν ακόμα και δεν φαίνεται να υπάρχει ορατή διάθεση να ανοίξουν διάλογο για τους λόγους της κατάρρευσης αυτών των κοινωνιών. Από την άλλη, οι θέσεις αυτών των κομμάτων αξιοποιούνται ως άλλοθι για τους φιλελεύθερους θεωρητικούς, όπως ο Πάνος Καζάκος, για τη συκοφάντηση των θεωριών που αναζήτησαν με επιστημονικό τρόπο την προοπτική μιας δια-

22. Π. ΚΑΖΑΚΟΣ, «Οι μηχανισμοί κατάρρευσης ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ιδέες για την αναδιοργάνωση της συζήτησης», *Επιστήμη και Κοινωνία* 8-9 (2002).

φορετικής κοινωνίας χωρίς εκμεταλλευτές και εκμεταλλεζόμενους. Γνωρίζοντας όμως τα όρια και τις αδυναμίες των θεωριών που οραματίστηκαν μίαν άλλη κοινωνία, και ιδιαίτερα τη μαρξική θεωρία, είναι δύσκολο να αποφανθούμε ότι όλα οφείλονται στην αποτυχία των κλασικών θεωριών.

Ο ρόλος της γραφειοκρατίας

Στις 28 Απριλίου 1918, με το άρθρο του «Έξι θέσεις για τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας», ο Λένιν προτείνει τη διδασκαλία και την εφαρμογή του συστήματος Τάιλορ²³. Ο Λένιν γνώριζε ότι αυτό που πρότεινε ήταν μία μορφή καπιταλισμού. Εξάλλου, στο πλαίσιο της πολιτικής της ΝΕΠ, η μορφή του κρατικού καπιταλισμού ήταν συστατικό στοιχείο για την εκμηχάνιση του σοβιετικού συστήματος παραγωγής, προκειμένου να μπουν τα θεμέλια για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Ο ίδιος καταλάβαινε ότι αυτό ήταν αναγκαίο από τη στιγμή που στην τσαρική Ρωσία ο τρόπος και οι σχέσεις παραγωγής δεν είχαν τα στοιχεία ενός σύγχρονου καπιταλισμού. Μπορεί να γίνει σαφές ότι η θέση του Λένιν για το σύστημα Τάιλορ δεν έγινε αποδεκτή από όλο το πολιτικό φάσμα της νεαρής σοβιετικής εξουσίας. Χαρακτηριστική ήταν η αντίδραση των «κομμουνιστών της αριστεράς», η οποία αντιπροσωπευόταν από την ομάδα Μπουχάριν, ενός τμήματος των μενσεβίκων και των αναρχικών²⁴.

Αυτό που αναζητούσε ο Λένιν από τον ταιλορισμό ήταν η αξιοποίηση εκείνων των πλευρών, προκειμένου να γίνουν τα απαραίτητα βήματα προς τον οικονομικό σχεδιασμό και να δημιουργηθούν εκείνες οι προϋποθέσεις, ώστε να υλοποιηθεί η οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Στην ουσία, έβλεπε την εφαρμογή του ως ένα απαραίτητο στάδιο, προκειμένου να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για τη λειτουργία του κρατικού καπιταλισμού, δηλαδή τη μεταβατική περίοδο πριν το σοσιαλισμό. Έτσι, μετά το τέλος του εμφύλιου πολέμου στις αρχές της δεκαετίας του '20, ο Λένιν εισήγαγε ένα είδος καπιταλισμού, διότι πίστευε ότι μόνο έτσι θα δημιουργούνταν η οικονομική

23. Β.Ι. ΛΕΝΙΝ, Έξι θέσεις για τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας, στα Άπαντα, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, τόμ. 36, σελ. 279.

24. Ρ. ΛΙΝΑΡ, Ο Λένιν, οι αγρότες, ο Τάιλορ, Μηνιαία Επιθεώρηση, Αθήνα, 1982, σελ. 73.

επανάρθωση, ώστε να τεθούν οι βάσεις για το πέρασμα στο σοσιαλισμό. Η εμπειρία με τη νέα οικονομική πολιτική διήρκεσε λίγα χρόνια και συγκεκριμένα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '20, όταν την πορεία του διέκοψε ο Στάλιν με την εφαρμογή του πολεμικού κομμουνισμού. Είναι σαφές ότι ουδέποτε κατήργησε τη συγκεκριμένη εργασιακή διαδικασία, την οποία, παρότι κατήργησε τη νέα οικονομική πολιτική, την επέκτεινε σε όλο το φάσμα της κρατικής οικονομίας και της κοινωνίας. Μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '80, στην ουσία δεν υπήρξε αναγνωρισμένος καπιταλισμός ή και ακόμα ιδιωτική επιχείρηση κάθε σχήματος²⁵.

Εκείνο όμως που θα πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα, είναι ότι τελικά επιβλήθηκε ένα σύστημα παραγωγής διαμέσου του ταιλορισμού, το οποίο τελικά κυριάρχησε ως κύρια μορφή οργάνωσης της εργασίας και μετά το θάνατο του Λένιν. Αυτή η δομή και το πνεύμα του συγκεκριμένου συστήματος βρίσκεται στην καρδιά του σοβιετικού εργασιακού συστήματος και σταδιακά εξαπλώνεται σε ολόκληρη τη σοβιετική κοινωνία στις επόμενες δεκαετίες. Το σύστημα Τάιλορ ήταν ένα σύστημα εργασίας και οργάνωσης της παραγωγής που μελέτησε αναλυτικά ο μηχανικός Φρέντερικ Τάιλορ. Αυτό που κατάλαβε μέσα από τις παρατηρήσεις του ήταν ότι τελικά ο εργάτης παρήγαγε πολύ λιγότερα σε σχέση με τις δυνατότητες που του παρείχαν οι φυσικές δυνάμεις του. Το σύστημά του έδωσε τη δυνατότητα και τα αντίστοιχα μέσα στην καπιταλιστική διοίκηση της εργασιακής διαδικασίας να οικειοποιηθεί όλες τις πρακτικές γνώσεις που ως τότε μονοπωλούσαν οι ίδιοι οι εργάτες²⁶. Η συγκεκριμένη μέθοδος δεν έχει σχέση με την παραγωγή καινούργιων γνώσεων, παρά μόνο με την αξιοποίηση από το κεφάλαιο της ήδη υπάρχουσας εργατικής γνώσης. Επιτυγχάνεται έτσι η τελειοποίηση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας που ήδη εισήγαγε ο καπιταλισμός. Έτσι, στο πλαίσιο της εργασιακής διαδικασίας, το κεφάλαιο έχει οργανώσει ένα στρατό στελεχών που συγκροτούν τις διοικητικές υπηρεσίες, τα γραφεία ελέγχου και άλλες υπηρεσίες, και ο εργάτης μετατρέπεται σε απλό εκτελεστικό όργανο. Έχουμε να κάνουμε με μια επιχείρηση που οδηγεί στη μαζική απαλλοτρίωση στο επίπεδο της γνώσης. Η κοινωνική οργάνωση της εργασίας διαιρείται και υποδιαιρείται σε βαθμό που κάθε κίνηση έχει περιορισμένα όρια

25. ST. MENSNIKOV, «Russian capitalism today», *Monthly Review* (July-August 1999), σελ. 81.

26. Ρ. ΛΙΝΑΡ, ό.π., σελ. 74.

για την ανάληψη οποιασδήποτε πρωτοβουλίας από τον εργάτη. Αυτό σημαίνει ότι οδηγούμαστε σε μια τεράστια γραφειοκρατικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Έχουμε την αύξηση της παραγωγικότητας και της υπεραξίας σε καθημερινό επίπεδο, ενώ η ένταση της εργασίας φτάνει στο ακρότατο σημείο της. Επιπλέον, το σύστημα είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικό και ένα από τα απτά αποτελέσματά του είναι ότι κατ' αυτό τον τρόπο αποφεύγονται οι απεργίες.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Λένιν στις αρχές της δεκαετίας του '10 είχε ασκήσει δριμύτατη κριτική στο σύστημα Τάιλορ. Όμως, από το 1917 και μετά, είναι έτοιμος να δεχτεί το σύστημα Τάιλορ στη βιομηχανική εργασία. Θεωρεί ότι το σύστημα συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και στη σκέψη του Λένιν η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας έχει κυρίαρχο ρόλο. Αυτή η εξέλιξη γίνεται εμφανής στο έργο του *Κράτος και επανάσταση*. Εδώ, θα επισημάνει την αναγκαιότητα της ορθολογικής χρήσης των παραγωγικών δυνάμεων και ότι μόνο έτσι θα ελαττωθεί η εργάσιμη ημέρα που θα απελευθερώσει χρόνο από τους εργάτες, προκειμένου να ανταποκριθούν στα πολιτικά καθήκοντά τους και να αποκτήσουν, μέσα από τη μύησή τους σ' αυτά, την ικανότητα να διοικούν. Ο Λένιν πίστευε ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θα μπορούσε να συμβάλλει αποφασιστικά στην κατάργηση της διαφοράς ανάμεσα στη διανοητική και στη χειρωνακτική εργασία. Στην ουσία, αυτή η κατάργηση της διαφοράς είναι το τελευταίο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα ανωτέρω σημαίνουν υιοθέτηση του κρατικού καπιταλισμού από τον Λένιν, ένα σύστημα που θα είχε προσωρινό χαρακτήρα προκειμένου να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για το χτίσιμο του σοσιαλισμού. Το ταιλορικό σύστημα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε δυναμικούς κλάδους της σοβιετικής οικονομίας, όπως για παράδειγμα οι σιδηρόδρομοι. Παρά το γεγονός ότι ο Λένιν δίνει μέχρι το τέλος της ζωής του τον αγώνα κατά της γραφειοκρατίας, στην ουσία διαμέσου του ταιλορισμού εισάγει τη γραφειοκρατία στην καρδιά του σοβιετικού συστήματος παραγωγής. Το χειρότερο είναι ότι στην ουσία αυτή η λογική εισάγεται σε όλους τους τομείς της σοβιετικής κοινωνίας. Αυτό τελικά είχε ως αποτέλεσμα το ταιλορικό σύστημα να παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της σοβιετικής κοινωνίας. Το πλέον σημαντικό στοιχείο της είναι η διαμόρφωση μιας κυρίαρχης ομάδας, υπό την ανοχή του κομμουνιστικού κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης, το οποίο ήλεγχε την εξουσία, και μια υποταγμένη σ' αυτήν εργατική τάξη. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε όλη αυτή την εξέ-

λιξη είναι ότι σε μεγάλο βαθμό οι περισσότερες χώρες που μπήκαν στην τροχιά οικοδόμησης του σοσιαλισμού ακολούθησαν το σοβιετικό μοντέλο. Ιδιαίτερα δε, από τη στιγμή που η Σοβιετική Ένωση υπήρξε η ηγεμονική δύναμη όλων αυτών των χωρών που υιοθέτησαν το σύστημα της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας που κυριάρχησε με τον όρο «υπαρκτός σοσιαλισμός». Ιδιαιτερότητες υπήρξαν, όπως για παράδειγμα η Κίνα, η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία, οι οποίες ακολούθησαν το δικό τους μοντέλο που χρήζει μελέτης για κάθε χώρα χωριστά. Πάντως, σε σημαντικό βαθμό, υπήρξαν και αρκετές ομοιότητες ανάμεσα στα μοντέλα του «σοσιαλισμού» που αποπειράθηκαν να εφαρμόσουν, ανάλογα με εκείνα που αναφέρουμε στην ανάλυσή μας. Η ανάλυσή μας επικεντρώνεται κυρίως στις χώρες της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης, με κυρίαρχο άξονα τη Σοβιετική Ένωση.

Τα αποτελέσματα της εκβιομηχάνισης
στη σοβιετική οικονομική ανάπτυξη

Το οικονομικό μοντέλο που ακολουθήθηκε μετά τα τέλη της δεκαετίας του '20 απέδωσε σημαντικά στην εκβιομηχάνιση και στην ανάπτυξη της σοβιετικής κοινωνίας. Το βασικό χαρακτηριστικό ήταν οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης που προσέδωσαν σταθερότητα στην πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης. Από εκείνη την περίοδο και μετά και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, τα προβλήματα που εμφανίζονταν στην οικονομία της είχαν τη λύση τους. Στη σοβιετική οικονομία άρχισε μία περίοδος ταχύτατης εκβιομηχάνισης. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Σοβιετική Ένωση, η Δύση γνώρισε τη δεκαετία της ύφεσης, η οποία ξεκίνησε μετά το 1929 και κυριάρχησε στη δεκαετία του '30. Η ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης συγκέντρωσε την προσοχή της στη δημιουργία μιας ισχυρής βιομηχανίας, η οποία, στο συντριπτικό μέρος της, ήταν διαφορετική από εκείνην της προπολεμικής περιόδου. Η δεκαετία του '30 συνέβαλλε στη δημιουργία μιας εκβιομηχανισμένης βιομηχανίας. Το 1932, η Σοβιετική Ένωση εισήγαγε το 78% των μηχανών που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάπτυξη της παραγωγής¹. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας εισήχθη ακόμα ένα ποσοστό που ήταν αρκετά σημαντικό. Έτσι, από το 1937 και μετά, η Σοβιετική Ένωση θεωρήθηκε ότι μεταμορφώθηκε σε βιομηχανική κοινωνία. Αυτό γίνεται αποδεκτό και από τα δυτικά ερευνητικά ινστιτούτα και κυρίως των ΗΠΑ². Η ταχύτητα με την οποία μετατοπίστηκε το εργατικό δυναμικό από την αγροτική καλλιέργεια στη βιομηχανία ήταν μεγάλη και σε δώδεκα χρόνια από το 1928 μέχρι και το 1940 συνέ-

1. D. KOTZ (with F. WEIR), *Revolution from above*, ό.π., σελ. 35.

2. P. GREGORY - R. STUART, *Soviet economic structure and performance*, Harper & Row, New York, 1990, σελ. 12.

βη εκείνο που στις αναπτυγμένες χώρες χρειάστηκε από τριάντα έως πενήντα χρόνια³. Έτσι, μόνο η Ιαπωνία φάνηκε να προσεγγίζει τις συγκεκριμένες αποδόσεις⁴. Εξάλλου, και αυτή η χώρα, επειδή εκβιομηχανίστηκε αργότερα, στην ουσία δανείστηκε τεχνολογία από τις ήδη αναπτυγμένες χώρες. Τεράστιο ρόλο στη συγκεκριμένη διαδικασία εκμηχάνισης έπαιξε ο ταιλορισμός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιβολής του ταιλορικού συστήματος ήταν το κίνημα του σταχανοφισμού. Η ομάδα του εργάτη Σταχάνοφ πραγματοποίησε μεγάλες ποσότητες εργασίας, αξιοποιώντας καταρχήν την τεχνική και την τελειοποίηση της δουλειάς στο ορυχείο και κατά δεύτερο λόγο το νέο σύστημα εκμηχανισμένης παραγωγής.

Η τελειοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας συντελέστηκε με τη μεταμόρφωση του ταιλορικού συστήματος σε φορντικό σύστημα με άξονα τη μαζική παραγωγή και την εγκαθίδρυση τεράστιων επιχειρήσεων με μονοπωλιακό χαρακτήρα. Ο ανταγωνισμός με τη Δύση ήταν σαφής. Παράλληλα, διαμορφωνόταν σταδιακά και η κοινωνική διαστρωμάτωση στο εσωτερικό της σοβιετικής κοινωνίας, εκφράζοντας τη δυναμική μιας κοινωνικής ομάδας, υπό την ανοχή του κομμουνιστικού κόμματος — όπως προαναφέραμε —, το οποίο ερχόταν να παίξει σημαντικό ρόλο στην εποχή που χτίζεται το νέο μοντέλο της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, που ήταν η κυριαρχία του γραφειοκρατικού στρώματος, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της βιομηχανίας σε όλους τους τομείς. Αυτό το σύστημα έφτασε στα όριά του κατά τη δεκαετία του '70, οπότε και άρχισε η αντίστροφη μέτρηση.

Από τα τέλη της δεκαετίας του '30 μέχρι και το 1975, ο μέσος όρος ανάπτυξης του GNP της Σοβιετικής Ένωσης ήταν 4,5%, ενώ ο αντίστοιχος των ΗΠΑ ήταν 3,1%. Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 1928-1940 ήταν για τη Σοβιετική Ένωση 5,8%, ενώ για τις ΗΠΑ 1,7%. Κατά την περίοδο 1940-1950, για τη Σοβιετική Ένωση ήταν 2,2%, ενώ για τις ΗΠΑ 4,5%. (Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η περίοδος 1940-1950 συμπεριλαμβάνει τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο με την εισβολή της Γερμανίας στη Σοβιετική Ένωση και ότι ο πόλεμος είχε σοβαρές επιπτώσεις στη σοβιετική παραγωγή.) Κατά την περίοδο 1950-1975, ο μέσος όρος ανάπτυξης ήταν 4,8% για τη

3. S. KUZNETS, «A comparative appraisal», στο ABRAM BERGSON - SIMON KUZNETS (εκδ.), *Economic trends in the Soviet Union*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), (1963), σελ. 345.

4. S. KUZNETS, *ό.π.*, σελ. 247.

Σοβιετική Ένωση και 3,3% για τις ΗΠΑ⁵. Για εκείνους που γνωρίζουν να συγκρίνουν τα οικονομικά στοιχεία, μπορούν να παρατηρήσουν ότι φαινομενικά η διαφορά ανάπτυξης ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση που ήταν 4,5% και στις ΗΠΑ που ήταν 3,1%, στην περίοδο 1928-1975, ήταν σημαντική. Επομένως, θα έπρεπε το επίπεδο του GNP της Σοβιετικής Ένωσης να φτάσει και να ξεπεράσει ως το 1975 το αντίστοιχο επίπεδο του GNP των ΗΠΑ. Μία σύγκριση όμως ανάμεσα στα επίπεδα των GNP των δύο χωρών δημιουργεί περισσότερα προβλήματα σε σχέση με τη σύγκριση των ρυθμών ανάπτυξής τους. Όπως αναφέρουν οι D. Kotz και F. Weir, η CIA υπολόγισε τελικά ότι από το 1975 και μετά το GNP της Σοβιετικής Ένωσης ήταν κατά προσέγγιση το 60% του επιπέδου του GNP των ΗΠΑ. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι το σοβιετικό φορντικό μοντέλο έφτασε στα όριά του τη δεκαετία του '70.

Θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι υπήρξε αμφισβήτηση, για το αν πραγματικά υπήρξε αυτή η ανάπτυξη στη Σοβιετική Ένωση. Για παράδειγμα, ο οικονομολόγος Grigory Khanin δημοσίευσε τα δικά του στοιχεία, που συγκεντρώθηκαν με τη βοήθεια του ιδρύματος Heritage Foundation of Washington, με βάση τα οποία οι επιδόσεις ήταν πιο κάτω απ' αυτές που δημοσίευε η Σοβιετική Ένωση. Στην ουσία, αυτές τις εκτιμήσεις ουδέποτε τις αμφισβήτησε η CIA. Αυτό βοήθησε να φαίνεται περισσότερο επικίνδυνη η Σοβιετική Ένωση σαν милитарιστική δύναμη και να δικαιολογούν οι ΗΠΑ τις στρατιωτικές δαπάνες τους. Αυτή η άποψη όμως θεωρήθηκε και ιδιαίτερα αφελής από αρκετούς επιστήμονες⁶.

Πάντως, ενώ η ποσότητα των προϊόντων στη Σοβιετική Ένωση αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα, η ποιότητά τους δεν ήταν η ανάλογη. Έτσι, ενώ η ποιότητα ήταν αρκετά καλή στα όπλα, στα διαστημόπλοια, στην ενέργεια και σε ορισμένα είδη μηχανών, στα καταναλωτικά προϊόντα δεν ήταν η ανάλογη, όπως και στα προϊόντα νέας τεχνολογίας που υπήρξε σημαντική καθυστέρηση. Πολλά από τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν ήταν αποτέλεσμα της υπερσυγκέντρωσης της οικονομίας και του άκαμπτου συστήματος της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας⁷. Επιπλέον, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας

5. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 37. Υπάρχει ο πίνακας που δείχνει την πορεία ανάπτυξης των δύο χωρών.

6. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 39, 40.

7. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 41, 42.

του '70 η κρίση του λεγόμενου φορντικού-κεϋνσιανού κράτους στη Δύση συνέβαλε σε περαιτέρω καινοτομίες στην ανάπτυξη της δυτικής οικονομίας, κυρίως με την επανάσταση της νέας τεχνολογίας, στη Σοβιετική Ένωση και στις υπόλοιπες χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν έγινε κάτι το ανάλογο. Και ενώ το ιδιότυπο φορντικό κράτος σ' αυτές τις χώρες περνά βαθιά κρίση που εκφράζεται με την έλλειψη προϊόντων και σταδιακά με τη δημιουργία τεράστιων ουρών, με αποκορύφωμα το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80, δεν γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια για την ανασυγκρότηση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Έτσι, φτάνουμε στο 1985, όπου αρχίζει η περίοδος των μεταρρυθμίσεων με την γκλάσνοστ και την περεστρόικα.

Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων
(1985-1991)

Όπως αναφέρουν οι D. Kotz και F. Weir, οι πρώτες σημαντικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν δεν ήταν στην οικονομία, αλλά στον πολιτισμό και στα ατομικά δικαιώματα, δηλαδή στην ελευθερία της σκέψης. Στις αρχές του 1986, ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ ξεκίνησε την πολιτική που έμεινε γνωστή ως γκλάσνοστ. Αυτή είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του ελέγχου πάνω στη δημόσια συζήτηση και στην ατομική έκφραση της γνώμης. Θεώρησε ότι, για να γίνουν τα πρώτα βήματα της οικονομικής μεταρρύθμισης που είχε στα σχέδιά του και τελικά να πετύχει, θα έπρεπε ο πληθυσμός να βρει κίνητρα και να στηρίξει τις καινοτομίες που θα ακολουθούσαν στο οικονομικό σύστημα. Εκείνοι που γεύτηκαν τα πρώτα βήματα της μεταρρύθμισης του σοβιετικού συστήματος ήταν οι επιστήμονες, οι διανοούμενοι, οι καλλιτέχνες και οι ακαδημαϊκοί, οι οποίοι ξαφνικά απέκτησαν ελευθερία στη διατύπωση της άποψής τους¹. Οι αρχικές ελπίδες που γεννήθηκαν στο τέλος της δεκαετίας του '80 — όπως αναφέραμε — ήταν ο περιορισμός του ελέγχου της κοινωνικής ζωής στη Σοβιετική Ένωση. Αυτό σήμαινε την ταχύτερη ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας, σήμαινε δηλαδή πολιτικές οργανώσεις και δραστηριότητες έξω από τη σφαίρα του κρατικού ελέγχου. Ο Γκορμπατσόφ βιαζόταν να ανοίξει δημόσιο διάλογο γύρω από το πώς θα πραγματοποιηθούν οι μεταρρυθμίσεις και κυρίως να καταβάλει κάθε αντίσταση σε σημαντικούς τομείς: ήλπιζε ότι θα κινητοποιήσει την ανθρώπινη ενέργεια, ώστε να υπερνικήσει κάθε αντίσταση. Ιδιαίτερη αντίσταση προερχόταν από εκείνη την πλευρά όσων πίστευαν ότι για να ξαναβρεί τους ρυθμούς ανάπτυξης το σύστημα θα έπρεπε να επιστρέψει στο σταλινικό παρελθόν. Επίσης,

1. D. KOTZ (with F. WEIR), *Revolution from above*, ό.π., σελ. 63.

υπήρχαν και εθνικιστικές, όπως και αντισημιτικές οργανώσεις, που αντιδρούσαν στις μεταρρυθμίσεις και ξεκίνησαν δημόσιες διαδηλώσεις τον Μάιο του 1987².

Η κριτική, που έγινε καταρχήν στο σοβιετικό σύστημα και κατά επέκταση στις υπόλοιπες χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού», ήταν σκληρή και καταδικάστηκαν οι καταστολές που συνέβησαν επί Στάλιν. Η ηγεσία άρχισε να αποκαθιστά τα επαναστατικά στοιχεία του παρελθόντος, όπως για παράδειγμα τον Μπουχάριν³. Κάποιοι ακόμα πιο ακραία προσπαθούσαν να βρουν τις ρίζες του Στάλιν στον Λένιν. Άλλοι θεώρησαν ως υπεύθυνους για τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στη Σοβιετική Ένωση τους ίδιους τους μπολσεβίκους. Ακόμα περαιτέρω, πολλοί άρχισαν να συγκρίνουν το σοσιαλισμό με τον καπιταλισμό. Έτσι, οι ρεφορμιστές, οι συντηρητικοί, οι αντιδραστικοί και οι επαναστάτες βρήκαν το βήμα να εκφράσουν δημόσια την άποψή τους. Όμως, από τη στιγμή που η σοβιετική κοινωνία δεν ήταν έτοιμη για τέτοιο δημόσιο διάλογο, οι νέες θέσεις που εκφράστηκαν ήταν μοιραίο στην αρχή να μην είναι άμεσες και να καλύπτουν το αληθινό περιεχόμενό τους⁴. Σ' αυτή την περίοδο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο να ακουστούν απόψεις που μέχρι τότε δεν ακούγονταν. Οι εφημερίδες, τα περιοδικά και η τηλεόραση έδωσαν τη δυνατότητα να εκφραστούν όλες εκείνες οι απόψεις που αναδύθηκαν στην περίοδο της περεστρόικας⁵.

Στη νέα περίοδο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έπαιξαν τεράστιο ρόλο στην κριτική του σοσιαλισμού και αντανάκλυσαν τη μεγάλη ιδεολογική αλλαγή. Η πλειοψηφία των διανοούμενων που υπηρέτησαν το σύστημα και την επίσημη ιδεολογία πριν την περεστρόικα, στη νέα φάση υποστήριξε τη μεταρρύθμιση και τη διαφάνεια. Αυτό σημαίνει ότι η πίστη στην επίσημη ιδεολογία θα πρέπει να είχε και άλλα κίνητρα με ωφελιμιστικό χαρακτήρα. Η διαφάνεια ξαφνικά ελευθέρωσε τη σοβιετική διανόηση να εκφράσει την κριτική της για το σύστημα.

Από την άλλη, τρία χρόνια μετά την περεστρόικα, τα παγκόσμια μέσα μαζικής ενημέρωσης σχεδίασαν δραματικές εικόνες για τις οικονομικές ελλείψεις και στερήσεις που συνέβαιναν στη Σοβιετική Ένωση. Την περίοδο 1988-1989 δημιουργήθηκαν σοβαρές ελλείψεις από

2. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 64.
3. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 64.
4. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 64.
5. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 64, 65.

βασικά καταναλωτικά προϊόντα και οι σοβιετικοί πολίτες ξόδευαν αρκετές ώρες με το να μένουν στην ουρά και να αποκτήσουν τα απαραίτητα προϊόντα, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της οικογένειάς⁶. Στην ουσία, τα άδεια ράφια απεικόνιζαν τον αργό θάνατο του σοβιετικού συστήματος. Η πορεία φαίνεται ότι είχε δρομολογηθεί. Οι κυρίαρχες δυνάμεις που είχαν αναδυθεί ήδη επιτάχυναν τη μετάβαση προς τον καπιταλισμό, αρνούμενες οποιαδήποτε επιστροφή προς το παρελθόν. Από την άλλη, οι προσπάθειες για την πραγματοποίηση κατάλληλων μεταρρυθμίσεων προκειμένου να επιστρέψει το σύστημα στη σοσιαλιστική πορεία αποδείχθηκαν ανέφικτες, διότι είχε ήδη εξαντληθεί κάθε προοπτική προς αυτή την κατεύθυνση.

Η αλήθεια είναι ότι τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, είτε αυτά είναι σοσιαλιστικά, είτε είναι καπιταλιστικά, είτε φεουδαρχικά, δεν φτάνουν ξαφνικά σε αδιέξοδο και δεν καταρρέουν απότομα. Αντίθετα, τα κοινωνικά συστήματα παράγουν στο εσωτερικό τους προβλήματα που συσσωρεύονται, ενώ η αδυναμία αντιμετώπισής τους οδηγεί τελικά στην κατάρρευσή τους. Μόνο η αντιμετώπιση των προβλημάτων και η ικανοποίηση των προσδοκιών που έχουν δημιουργηθεί στον ίδιο το λαό είναι η προοπτική που δημιουργεί την πολιτική σταθερότητα. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα οικονομικά συστήματα έχουν ισχυρούς θεσμούς, προκειμένου να προστατεύουν τον εαυτό τους από σοβαρές οικονομικές κρίσεις. Έτσι, παρότι στις δεκαετίες του '60 και του '70 είχαν γίνει κάποιες μεταρρυθμίσεις, δεν μπόρεσε να γίνει κατανοητό κατά πόσο στη δεκαετία του '80 το σοβιετικό σύστημα είχε την ευλυγισία να κάνει τις απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να νικήσει τα προβλήματα που είχε δημιουργήσει. Οι σύντροφοι του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, που εισήγαγαν τις μεγάλες οικονομικές μεταρρυθμίσεις, γρήγορα έχασαν αυτή την ωστική δύναμη. Στις αρχές της δεκαετίας του '90, οι βασικοί θεσμοί διαλύθηκαν και οδήγησαν στην αντικατάσταση του προηγούμενου συστήματος⁷. Από όσα στοιχεία προκύπτουν, δεν χρειάστηκε πάντως ριζική δομική ανατροπή του προηγούμενου συστήματος. Φαίνεται άλλωστε και από την πορεία της περεστρόικας, πώς πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στην οικονομία της αγοράς. Έτσι, κατά τους D. Kotz και F. Weir⁸, η οικονομική αναδόμηση της περεστρόικας

6. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 73.
7. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 74.
8. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 75.

χωρίζεται σε τρεις φάσεις: στην πρώτη φάση, δηλαδή την περίοδο 1985-1986, οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν ήταν σχετικά μετριοπαθείς. Στη δεύτερη φάση, δηλαδή την περίοδο από το 1987 έως το 1989, πραγματοποιήθηκαν περισσότερο ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις, αλλά μέσα στα όρια του «σοσιαλιστικού συστήματος». Στην τρίτη φάση, δηλαδή την περίοδο 1990-1991, ο συνασπισμός των καπιταλιστικών δυνάμεων έσυρε τις αλλαγές πέρα από τα όρια του προηγούμενου συστήματος. Είναι πλέον φανερό ότι η πορεία προς την οικονομία της αγοράς γίνεται αναπόφευκτη ήδη από την εποχή της περεστρόικας. Η ωρίμανση για μια τέτοια πορεία ήταν έκδηλη και η μετάβαση δεν έγινε με ανατροπές. Ο κρατικός μηχανισμός δεν ήταν αναγκαίο να γκρεμιστεί, αλλά να μεταρρυθμιστεί, εκεί όπου χρειαζόταν, προκειμένου να ανταποκριθεί στη νέα εποχή.

Το 1989 παρατηρήθηκε καμπή στην πορεία του σοβιετικού συστήματος. Η χαοτική καταναλωτική αγορά (έλλειψη προϊόντων στα ράφια, κλπ.) και η απογοήτευση που δημιουργήθηκε από τη χαμηλή ανάπτυξη του GNP δημιούργησε τις προϋποθέσεις για δημόσιο διάλογο σχετικά με την πορεία των οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Η αλήθεια είναι ότι η απόπειρα της περεστρόικας, τουλάχιστον από τη σκοπιά της επίσημης ιδεολογίας των εμπνευστών της, ήταν να δημιουργήσει τη «σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς», δηλαδή μία σχεδιασμένη οικονομία, στην οποία θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο οι δυνάμεις της αγοράς και ιδιαίτερα η λειτουργία ενός αριθμού μη κρατικών επιχειρήσεων. Η σοβιετική ηγεσία αντιστάθηκε αρχικά στις ιδέες που ήθελαν να επιβάλουν οι περισσότερο ριζοσπάστες οικονομολόγοι. Αυτοί απαιτήσαν οι σχέσεις της αγοράς να παίξουν σημαντικό οικονομικό ρόλο, αλλά στο πλαίσιο της σχεδιασμένης οικονομίας και με τις μεγάλες επιχειρήσεις να παραμένουν στα κρατικά χέρια. Τον Νοέμβριο του 1989, ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ και ο πρωθυπουργός Ρίτσοφ μίλησαν στην τηλεόραση και περιέγραψαν τους κινδύνους που μπορεί να επιφέρει η ατομική ιδιοκτησία. Από την άλλη, άφησαν να εννοηθεί ότι στην πορεία θα δημιουργηθεί ένας τύπος οικονομίας, ο οποίος θα εμπεριέχει τις επιχειρήσεις μικρής κλίμακας. Αντιστάθηκαν στις μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεις, διότι γι' αυτούς — όπως τουλάχιστον εξακολουθούσαν να διακηρύσσον — έπρεπε να αποκλειστεί η εκμετάλλευση του ανθρώπου και γενικά του εργατικού δυναμικού. Τον Φεβρουάριο του 1990, η κεντρική επιτροπή του κόμματος αναζήτησε μια πρόταση που θα συνδύαζε το σχέδιο και την οικονομία της αγοράς, έτσι ώστε να ρυθμίζεται η οικονομική δραστηριότητα. Αυτό σημαίνει δηλαδή μία οικονομία της αγοράς με σοσιαλισμό. Από το 1990

και μετά, η σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς ή ρυθμισμένη οικονομία της αγοράς είναι ένας όρος που βρίσκεται πλέον αρκετά μακριά από τη σοσιαλιστική οικονομία. Στην ουσία, περισσότερο θυμίζει ένα μεικτό σύστημα σχεδόν παρόμοιο μ' εκείνα της δυτικής Γερμανίας και της Σουηδίας. Η περαιτέρω εξέλιξη της ορολογίας «ρυθμισμένη οικονομία της αγοράς» είναι στην ουσία μία «οικονομία της αγοράς»⁹. Γίνεται φανερό ότι το τελικό βήμα προς την ελεύθερη οικονομία της αγοράς ήταν αναπόφευκτο.

Οι οικονομολόγοι έκαναν προτάσεις για ελεύθερη οικονομία της αγοράς, παράλληλα με την ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας, απόψεις που κινήθηκαν πέρα από τις ακαδημαϊκές συζητήσεις και την παρουσίαση άρθρων στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Τα οικονομικά προβλήματα της περιόδου 1988-1989 έπεισαν τον Γκορμπατσόφ να δηλώσει τον Μάρτιο του 1990 ότι η οικονομία έπρεπε να ριζοσπαστικοποιηθεί ακόμα περισσότερο. Η διαδικασία μετάβασης στην οικονομία της αγοράς είχε ήδη ξεκινήσει. Το σχέδιο συμπεριελάμβανε και τη σταδιακή απελευθέρωση των τιμών. Παρόλα αυτά, ο Γκορμπατσόφ θεώρησε επικίνδυνο το ρίσκο που ήθελε να αναλάβει η ομάδα του Αμπάλκιν και πρότεινε τη σταδιακή μετάβαση, μέσα σε πέντε χρόνια, σε μια «ρυθμισμένη οικονομία της αγοράς», στην οποία το κράτος θα ασκούσε τους απαιτούμενους ελέγχους στη διάρκεια της μετάβασης¹⁰. Όπως και να είχε το θέμα, η διαδικασία μετάβασης στην οικονομία της αγοράς είχε δρομολογηθεί πριν ξεσπάσει η βελούδινη επανάσταση. Οι δυνάμεις της αγοράς είχαν επικρατήσει πλήρως. Στην ουσία, αυτές οι δυνάμεις βρίσκονταν μέσα στη σοβιετική κοινωνία, όπως βρίσκονταν και στις υπόλοιπες χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» και αυτό αποδεικνύει ότι η δυνατότητα μεταρρυθμίσεων για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας ήταν σχεδόν αδύνατη. Το κυρίαρχο στρώμα ή η κυρίαρχη τάξη του σοβιετικού συστήματος, δηλαδή η νομενκλατούρα, οδήγησε τις συνθήκες εκεί που η ίδια δεν θα υφίστατο — σε τελική ανάλυση — τις συνέπειες.

9. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 84.

10. D. KOTZ (with F. WEIR), *ό.π.*, σελ. 87.

Οι αλλαγές
στην οικονομία και στην παραγωγή

Θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε τις αλλαγές που συνέβησαν στις πρώην κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες, χρησιμοποιώντας ακόμα και απόψεις νεοφιλελεύθερων θεωρητικών, προκειμένου να έχουμε μία περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα για το τι πραγματικά άλλαξε στις χώρες του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Ένα από τα περισσότερο σημαντικά θέματα είναι να κατανοήσουμε το τι ακριβώς συνέβη στην παραγωγή. Η μετάβαση στην οικονομία της αγοράς άρχισε με τεράστια πτώση στην παραγωγή σε όλες σχεδόν τις χώρες, γεγονός που δημιούργησε ιδιαίτερες απορίες, αλλά και αντιδράσεις. Αρκετοί θεώρησαν τη νέα κατάσταση ιδιαίτερα καταστροφική με άγνωστες τις συνέπειες και την κατάληξή της προβληματική. Ενώ άλλοι είδαν τα πράγματα περισσότερο αισιόδοξα, παρατηρώντας ότι αυτό που πραγματοποιείται στις σοσιαλιστικές κοινωνίες είναι η δημιουργική καταστροφή ενός τομέα που δεν χρειάζεται στη νέα φάση της οικονομίας και παράλληλα το κλείσιμο ορισμένων επιχειρήσεων, οι οποίες ήταν απαραίτητες μόνο στο πλαίσιο των αναγκών της σχεδιασμένης οικονομίας. Η δημιουργική καταστροφή αποτελεί μία από τις σημαντικότερες απόψεις του J. Schumpeter και η ουσία αυτής της σκέψης είναι η διευκόλυνση της εξόδου των απαρχαιωμένων επιχειρήσεων και η είσοδος νέων εταιρειών, γεγονός που αποδέχεται και ο αμερικανός οικονομολόγος A. Aslund¹. Στην ουσία, ο

1. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, κεφ. VII. Η συγκεκριμένη άποψη του J. Schumpeter αφορούσε στην πορεία των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και στην αναγκαιότητα να καταστρέφονται και να αντικαθίστανται από νέες, προκειμένου ο καπιταλισμός να αποφεύγει τα αδιέξοδά του που θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν στο γκρέμισμά του. Η χρησιμοποίησή αυτού του στοιχείου από τον

τελευταίος, όπως και οι άλλοι συγγραφείς που προτείνουν τρόπους μετάβασης αυτών των κοινωνιών στην οικονομία της αγοράς, δεν προτείνει έναν ολικό μετασχηματισμό από ένα σύστημα σε κάποιο άλλο, αλλά αφήνει άθικτη τη βάση της κρατικής και της κοινωνικής δομής και προτείνει τρόπους λειτουργίας και προσαρμογής της οικονομικής και της κοινωνικής δομής στα νέα δεδομένα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο ρόλος της διευθυντικής ελίτ του συστήματος του «υπαρκτού» σοσιαλισμού και η αναβάθμισή της σε ηγεμονεύουσα τάξη στη νέα εποχή. Σε άλλες χώρες, όπως στην Ουγγαρία, συνεργάστηκε και συγκυριάρχησε μαζί με τις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Έτσι, διαμορφώθηκε η νέα κυρίαρχη τάξη. Σε άλλες περιπτώσεις έπαιξε τον χρήσιμο ρόλο της μεσαίας τάξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Τσεχία.

Από το τέλος της δεκαετίας του '80, το μοντέλο της σχεδιασμένης οικονομίας είχε εξαντληθεί. Το σύστημα, έτσι όπως ήταν, δεν μπορούσε να λειτουργήσει και κυρίως δεν μπορούσε πια να βελτιωθεί ή να διορθωθεί από τα μέσα². Οι ευκαιρίες που παρουσιάστηκαν στο παρελθόν για να μεταρρυθμιστεί, ώστε να οδηγηθεί στα μονοπάτια της οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, είχαν χαθεί. Οι θεωρητικές στρεβλώσεις στο πέρασμα από τη θεωρία στην πράξη, τα γηγενή θεωρητικά αδιέξοδα, οι ανθρώπινες αδυναμίες και τα πάθη οδήγησαν στο αδιέξοδο ένα ολόκληρο ταξίδι που τελικά δεν είχε προορισμό.

Πλάστηκαν μια σειρά από εθνικές οικονομίες, οι οποίες, στο πλαίσιο της ανάπτυξής τους, εμποδίστηκαν στην εξέλιξή τους από την έντονη αντιπαραγωγικότητα που θεμελιώθηκε και τις παραμορφώσεις, οι οποίες τελικά οδήγησαν στο μαρασμό όλο το σύστημα της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Στην ουσία, η κριτική που γίνεται από τη σκοπιά των φιλελεύθερων στο συγκεκριμένο σύστημα βασίζεται στην έλλειψη ανταγωνιστικότητας στον διεθνή στίβο, σε μια διαρκώς αυξανόμενη ανικανότητα να παρακολουθήσει τις καθημερινές προσδοκίες των πολιτών του. Αυτό σημαίνει ότι παρέπαιε από μια μικρή κρίση

συγγραφέα του βιβλίου αποδεικνύει εμπράκτως ότι το ζητούμενο για να λειτουργήσει το σύστημα της οικονομίας της αγοράς είναι να καταστραφούν όλες εκείνες οι επιχειρήσεις που δεν θα μπορούσαν πλέον να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Ο συγγραφέας υπήρξε σύμβουλος της ρωσικής κυβέρνησης στα οικονομικά ζητήματα και στην πορεία των ιδιωτικοποιήσεων στην περίοδο 1991-1994 και της ουκρανικής κυβέρνησης στη συνέχεια (1994-1997).

2. G. BLAZYCA, «The Politics of economic transformation», στο ST. WHITE - J. BATT - P. LEWIS (εκδ.), *Development in central and east European politics*, MacMillan Press, London, 1998, σελ. 191.

σε μια άλλη μικρή κρίση. Σε όλη την περιοχή, η κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία είχε υποσκάψει σταθερά την εμπιστοσύνη και την ενέργεια των ανθρώπων³. Υπήρξε κατάπτωση του ηθικού των ανθρώπων από την αναπόφευκτη πορεία στο πέρασμα του χρόνου, εξαιτίας του οικονομικού παραλογισμού. Η βαθιά κοινωνική δυσαρέσκεια συνδυάστηκε με προσωπική εξάντληση και το οικονομικό μοντέλο κατέρρευσε. Αν και η κατάρρευση ήταν ξαφνική, τα συμπτώματα της παρακμής ήταν φανερά. Είχαν ήδη τεκμηριωθεί και σε σημαντικό βαθμό είχαν ξετασθεί. Απλά, το 1989 ολοκληρώθηκε το γκρέμισμα ενός συστήματος, το οποίο είχε ήδη αποσυντεθεί.

3. G. BLAZYCA, *ό.π.*, σελ. 192.

Ιστορική αναδρομή
στον ρωσικό καπιταλισμό

Έχει μεγάλη σημασία να κάνουμε ξεχωριστή αναφορά στον ρωσικό καπιταλισμό. Έτσι, σύμφωνα με μια σημαντική θεωρητική άποψη, στη διάρκεια του αιώνα που μας πέρασε, ο καπιταλισμός επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί στη Ρωσία τρεις φορές¹. Η πρώτη φορά ήταν μετά την τσαρική μοναρχία. Υπήρξε μια σύντομη περίοδος ανάμεσα στο 1905-1907 που έγινε η αστική επανάσταση και στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Σ' αυτή την περίοδο έχουμε την άνοδο της βιομηχανίας και μία αγροτική μεταρρύθμιση από τον πρωθυπουργό Stolypin. Εκείνη την περίοδο, παρότι το μεγαλύτερο μέρος της χώρας ήταν υπανάπτυκτο, μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις και τράπεζες ξεπετάχτηκαν και άρχισαν να τοποθετούν τις βάσεις για ένα πιο σύγχρονο κράτος. Αυτή η πρώτη απόπειρα δεν ολοκληρώθηκε, καθώς με την μπολσεβικική επανάσταση το 1917 έχουμε την ανατροπή του. Μετά το τέλος του πρώτου παγκόσμιου πολέμου και στις αρχές του 1920, ο Λένιν εισήγαγε ένα περιορισμένο είδος καπιταλισμού που θα βοηθούσε στην οικονομική ανόρθωση του σοβιετικού κράτους μέχρι τη στιγμή που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Αυτή η φάση ήταν η δεύτερη απόπειρα για την εγκαθίδρυση του καπιταλισμού. Ταυτίστηκε με τη νέα οικονομική πολιτική, η οποία διήρκεσε λίγα χρόνια μέχρι να έρθει ο Στάλιν και να την καταργήσει στο τέλος της δεκαετίας του '20. Και σ' αυτή την περίπτωση, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80, δεν υπήρχε νομικά αναγνωρισμένος καπιταλισμός και ακόμα περισσότερο δεν υπήρχαν αναγνωρισμένες ιδιωτικές επιχειρήσεις.

1. ST. MENSNIKOV, «Russian capitalism today», *Monthly Review* (July-August 1999), σελ. 81.

Η τρίτη απόπειρα εγκαθίδρυσης του καπιταλισμού πραγματοποιείται στη δεκαετία του '90. Αυτή η απόπειρα είναι ακόμα τουλάχιστον στην αρχή της και δεν φαίνεται να έχει ολοφάνερές ρίζες στις δύο προηγούμενες απόπειρες. Το αντιπροσωπευτικό δείγμα της προηγούμενης καπιταλιστικής τάξης δεν υφίσταται. Ακόμα και στην περίοδο της νέας οικονομικής πολιτικής δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί, όπως το γνωρίσαμε τις επόμενες δεκαετίες, εκείνο το κυρίαρχο γραφειοκρατικό στρώμα ή διαφορετικά «νομενκλατούρα». Ο σύγχρονος ρωσικός καπιταλισμός προέκυψε παράδοξα μετά την κατάρρευση της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας και την απόπειρα οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Οι τρεις καπιταλισμοί είχαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Το πρώτο κοινό χαρακτηριστικό ήταν ότι ο καθένας απ' αυτούς είχε και έχει την τάση να εκμεταλλεύεται τις σφαίρες της διεθνούς μεσολάβησης ή του εμπορίου περισσότερο από το να αξιοποιεί την ίδια την παραγωγική διαδικασία. Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι ο καθένας απ' αυτούς έχει δημιουργήσει μία εντυπωσιακή, εξάρτηση από το κράτος. Από τον 19ο αιώνα, οι ρώσοι καπιταλιστές ήταν μεγαλέμποροι που είχαν προνόμια εκμετάλλευσης ορυχείων βασισμένοι στην εργασία των δουλπαρόικων. Ακόμα και στην εποχή της οκτωβριανής επανάστασης, οι ρώσοι επιχειρηματίες είχαν απέχθεια στην κατασκευή, με εξαίρεση την κλωστοϋφαντουργία και τα πολεμοφόδια. Οι περισσότερες μεγάλες επιχειρήσεις, δηλαδή στο χάλυβα, στο γαιάνθρακα ή στην κατασκευή μηχανών, ελέγχονταν από το ξένο κεφάλαιο. Στην περίοδο της νέας οικονομικής πολιτικής, ο ρωσικός καπιταλισμός απέφυγε να επενδύσει σε μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεις, ενώ αυτό έγινε μετά, στην περίοδο της οικοδόμησης της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας². Ανάλογα προβλήματα αντιμετωπίζει και στη σημερινή φάση του ο ρωσικός καπιταλισμός, ο οποίος είναι βασισμένος στην υποδομή της πρώην κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας. Εξάλλου, είναι φανερές οι σχέσεις εξάρτησης ή και οι συγκρούσεις ανάμεσα στη ρωσική κυβέρνηση και στους ολιγάρχες. Ο St. Menshikov πιστεύει ότι ο σύγχρονος ρωσικός καπιταλισμός έχει τις ρίζες του στη σοσιαλιστική οικονομία του πρόσφατου παρελθόντος. Παρατηρούμε ότι:

1. Η οικονομία τουλάχιστον στα χρόνια της περυστροίκας και γενικά σε όλη τη δεκαετία του '80 βασίστηκε στην παράνομη ή μαύρη οικονομία, η οποία αναπτύχθηκε μέσα στους κόλπους της κεντρικά

2. ST. MENSHIKOV, ό.π., σελ. 82.

σχεδιασμένης οικονομίας. Ορισμένοι από τους μεγιστάνες, που κυριαρχούν στη ρωσική κοινωνία, άρχισαν την επιχειρηματική δραστηριότητά τους στο πλαίσιο του προηγούμενου συστήματος. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η μαύρη οικονομία κάτω από την «κομμουνιστική» εξουσία δεν αποτελούνταν μόνο από μια ομάδα εμπόρων και παράνομους παραγωγούς. Παράλληλα μ' αυτούς, στην ίδια ομάδα συμπεριλαμβάνονταν και οι κρατικοί διευθυντές, οι οποίοι λειτούργησαν ως ατομικοί επιχειρηματίες και πολλοί απ' αυτούς ήταν τοποθετημένοι σε στρατηγικές θέσεις της κυβέρνησης³. Αξιοποίησαν τα κρατικά περιουσιακά στοιχεία προς όφελός τους και δημιούργησαν κρατικές επιχειρήσεις για προσωπικό όφελός τους. Επομένως, ήταν προετοιμασμένοι να αναλάβουν τα ηνία ως ατομικοί καπιταλιστές από το προηγούμενο πολιτικό καθεστώς.

2. Εξαιτίας της εξαιρετικά μεγάλης εμπειρίας του παρελθόντος, σημαντικός αριθμός από τους νέους ρώσους καπιταλιστές ήταν μνημένοι στο οικονομικό έγκλημα και στις πρακτικές της διαφθοράς⁴. Το ίδιο το σύστημα συνέβαλλε αποφασιστικά από τις δομές της εξουσίας του, που ήταν ιδιαίτερα συγκεντρωτικές, στην παραγωγή της διαφθοράς. Όμως, έγιναν μάχες προκειμένου να εγκατασταθούν σε κάποιες από τις μεγαλύτερες εταιρείες, όπως για παράδειγμα στις εταιρείες πετρελαίου και αλουμινίου. Η διαφθορά και το έγκλημα είναι πλατιά δεδομένο φαινόμενο στη ρωσική καπιταλιστική τάξη και στην ουσία σ' αυτή την περίοδο δεν βλέπει άλλους τρόπους πιο αποτελεσματικούς προκειμένου να επιβληθεί.

3. Εξαιτίας του τρόπου που πραγματοποιήθηκε η ιδιωτικοποίηση στη Ρωσία, οι περισσότεροι από τους εκλεκτούς της προηγούμενης κυβέρνησης απέκτησαν περιουσιακά στοιχεία, τα οποία μεταφέρθηκαν στις δικές τους επιχειρήσεις σε τιμές που αποτελούσαν ένα μέρος των πραγματικών τιμών τους⁵. Εδώ είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι η βασική νομοθεσία για την ιδιωτικοποίηση μιας μεγάλης κλίμακας από σημαντικές επιχειρήσεις εγκρίθηκε από τη ρωσική βουλή και ιδίως από την αριστερή πτέρυγα και αντικαπιταλιστική στη σύνθεσή της, η οποία διαλύθηκε διά της βίας το 1993. Αυτή η νομοθεσία αρχικά σκόπευσε να διατηρήσει την πλειοψηφία της ιδιοκτησίας στους εργαζόμενους και να πουλήσει το υπόλοιπο τμήμα με κουπόνια σε όλους τους

3. ST. MENSHIKOV, ό.π., σελ. 83.

4. ST. MENSHIKOV, ό.π., σελ. 83.

5. ST. MENSHIKOV, ό.π., σελ. 83.

πολίτες. Σκοπός ήταν να δημιουργήσει εργαζόμενους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων με όσο το δυνατό περισσότερα μερίδια μεταξύ του πληθυσμού⁶. Φυσικά, η κατάληξη δεν ήταν η αναμενόμενη. Από τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι το συγκεκριμένο σχέδιο κατέληξε τελικά σε εντελώς διαφορετικούς δρόμους. Έτσι, μεγάλο μέρος απ' αυτά τα μερίδια κατέληξαν είτε στα χέρια των προηγούμενων διευθυντών είτε στα χέρια των μετόχων. Αντί να διατηρηθεί το άνοιγμα με τα κούπνια σε όλους τους πολίτες, αυτά αγοράστηκαν σε χαμηλές τιμές, ιδιαίτερα δε από τη στιγμή που η αξία τους έπεσε κατακόρυφα κατά τη διάρκεια του υπερπληθωρισμού. Οι αγοραστές ήταν κυρίως επενδυτικά τρασά⁷.

4. Εκτός από τον τρόπο της ιδιωτικοποίησης, η αντικαπιταλιστική κυβέρνηση επέτρεψε ορισμένα μέλη της καπιταλιστικής τάξης να συμμετέχουν στα έσοδα της κυβέρνησης. Αυτό έγινε με πολλούς τρόπους. Για παράδειγμα, εκείνες οι εταιρείες που είχαν στενές σχέσεις με κορυφαία κυβερνητικά σχήματα απέκτησαν τα αποκλειστικά προνόμια να πωλούν πετρέλαιο και μέταλλα, αποφεύγοντας τους φόρους, ενώ απέκτησαν επίσης το δικαίωμα του μη επαναπατριισμού των εσόδων αν το ήθελαν⁸. Το ίδιο γινόταν και με εταιρείες που εισήγαγαν είτε αλκοόλ είτε καπνό.

Συνοψίζοντας, θα αναφέρουμε ότι ο ρωσικός καπιταλισμός στις αρχές της δεκαετίας του '90 ήταν ένα μείγμα αφενός της μαύρης οικονομίας που αποτελούσε συνέχεια του παρελθόντος της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας και αφετέρου του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού που αναδύθηκε. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα συνεχίσουμε, προκειμένου να δούμε ποιες ακριβώς αλλαγές συνέβησαν στον άξονα της οικονομίας στο σύνολο των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, δηλαδή στην ίδια την παραγωγή.

6. ST. MENSNIKOV, *ό.π.*, σελ. 83-84.

7. ST. MENSNIKOV, *ό.π.*, σελ. 84.

8. ST. MENSNIKOV, *ό.π.*, σελ. 84.

Αλλαγές στην παραγωγή

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να δούμε τι συνέβη στην παραγωγή. Η νομιμότητα της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας τοποθετείται σε κάθε περίπτωση στις οικονομίες με τους βιομηχανικούς τομείς έτοιμους να φυλορροήσουν. Ο Φ. Φουκουγιάμα αναφέρει τη σοβιετική ανάπτυξη σαν έναν χονδροειδή φορντισμό¹. Οι υπηρεσίες εξαιτίας μιας συγκεκριμένης λογικής ήταν οι λιγότερο αναπτυγμένες. Σε μια τυπική οικονομία καπιταλιστικής ανάπτυξης στο τέλος της δεκαετίας του '80, οι υπηρεσίες αντιστοιχούν πάνω από το 60% του ΑΕΠ, ενώ η βιομηχανία αντιστοιχεί στο 33%. Για τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες, η κατάσταση ήταν ριζικά αντίθετη. Στην Πολωνία, για παράδειγμα, το 1988, η βιομηχανία αντιστοιχούσε σε ένα τεράστιο ποσοστό που έφτανε στο 60% του ΑΕΠ και οι υπηρεσίες στο 26%². Αυτά τα στοιχεία δείχνουν την εικόνα της προσαρμογής των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών σε μια διαφορετική οικονομική λογική, εξαναγκασμένες στην περίοδο μετά το 1989 να προσαρμοστούν σε περισσότερο συμβατική και μοντέρνα διαμόρφωση της οικονομίας. Εξάλλου, ο L. Thurrow μιλά για διαρκή μετασχηματισμό του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος. Πριν απ' αυτόν, ο K. Polanyi μίλησε ήδη για τον μεγάλο μετασχηματισμό. Ο T. Σουμπέτερ ακόμα είχε μιλήσει για τη δημιουργική καταστροφή των επιχειρήσεων που δεν μπορούν να προσαρμοστούν στη νέα φάση του καπιταλισμού. Στο πλαίσιο της ίδιας λογικής θα μπορούσαμε να αναφερθούμε ακόμα για τομείς, όπως και για τους κλάδους της οικονομίας. Επομένως, υπάρχει η έμφυτη τάση του καπιταλισμού να μετασχηματίζεται.

1. ST. MENSNIKOV, «Russian capitalism today», *ό.π.*, σελ. 193.

2. ST. MENSNIKOV, *ό.π.*, σελ. 193.

Υπάρχει επίσης μία περαιτέρω διάσταση της εμπειρίας του σχεδίου, η οποία συνοψίζει το συνολικό κόστος του πειράματος και η πολωνική υπόθεση δίνει συγκεκριμένα μία καθαρή εξήγηση του προβλήματος. Πολλοί από τους κοινωνικούς επιστήμονες εντυπωσιάστηκαν από την ομοιότητα των δομών των οικονομιών της Ισπανίας και της Πολωνίας στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια³. Είναι η σύγκριση που ο γνωστός φιλελεύθερος οικονομολόγος του Χάρβαρντ Jeffrey Sachs πραγματοποίησε στις αρχές της δεκαετίας του '90, για να υπογραμμίσει τη χαμένη ευκαιρία για ανάπτυξη στην Πολωνία, η οποία για σαράντα χρόνια βρισκόταν υπό την επιρροή του συμφώνου της Βαρσοβίας⁴. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο επιστήμονα, στις αρχές της δεκαετίας του '50, οι δύο χώρες είχαν παρόμοιο πληθυσμό και συγκεκριμένα γύρω στα 25 εκατομμύρια. Είχαν επίσης παρόμοιες οικονομικές δομές, η Πολωνία παρήγαγε περισσότερο ηλεκτρισμό και χάλυβα, αλλά είχαν σαφώς ισοδύναμο επίπεδο στο κατά κεφαλή εισόδημα. Έτσι, λοιπόν, το 1955, το πολωνικό κατά κεφαλή εισόδημα ήταν λίγο μεγαλύτερο από το αντίστοιχο του ισπανικού. Συγκεκριμένα, το μεν πολωνικό ήταν 750 δολάρια, το δε ισπανικό ήταν 500 δολάρια. Ωστόσο, μετά το 1988, το μεν πολωνικό εισόδημα ήταν λίγο κάτω από 1.900 δολάρια, που αντιστοιχεί μόλις στο 1/4 του ισπανικού εισοδήματος, το οποίο ήταν 7.700 δολάρια. Μετά το θάνατο του Φράνκο και την επανεγκαθίδρυση της δημοκρατίας, η ισπανική οικονομία επανενώθηκε γρήγορα με τη ευρωπαϊκή ανάπτυξη. Με προσανατολισμό στο ανοιχτό και διεθνές εμπόριο και στις επενδύσεις, συνέβαλλε ώστε στο τέλος της δεκαετίας του '80 να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για την επιτάχυνση των ρυθμών ανάπτυξής της. Ωστόσο, τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης στην Ισπανία δεν ήταν ομοιόμορφα μοιρασμένα στον πληθυσμό και η οικονομία της μαστίζεται από τη μεγαλύτερη ανεργία στην Ευρώπη, η οποία έφτανε πάνω από το 20% στις αρχές της δεκαετίας του '90. Προφανώς, η Πολωνία δεν θέλει να αντι-

3. ST. MENSNIKOV, ό.π., σελ. 194.

4. ST. MENSNIKOV, ό.π., σελ. 194. Πρόκειται για αναφορά που κάνει ο Jeffrey Sachs και τη χρησιμοποιεί ο G. Blazyka, στην προσπάθειά του να συγκρίνει την πορεία ορισμένων χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού με άλλες καπιταλιστικές χώρες που βρίσκονταν υπό ανάπτυξη. Η απόπειρα σύγκρισης είναι ανεπιτυχής, διότι τα οικονομικά μοντέλα είναι διαφορετικά και οι αριθμοί δεν ακούουν από μόνοι τους. Από την άλλη, ως φιλελεύθερος οικονομολόγος εμμένει σε πρακτικές μεγέθυνσης και αριθμολαγνίας, πράγμα που δεν φανερώνει την ποιότητα ζωής μιας ολοκληρωμένης κοινωνίας.

γράφει όλες τις πλευρές της ισπανικής εμπειρίας. Για τον φιλελεύθερο οικονομολόγο, όμως, η Πολωνία δεν μπορεί να αποφύγει το συμπέρασμα ότι η οικονομία της οδηγήθηκε στην καταστροφή στο πλαίσιο της σχεδιασμένης οικονομίας.

Μία άλλη εντυπωσιακή σύγκριση στο πλαίσιο της ίδιας κατεύθυνσης είναι ανάμεσα στην Τσεχία και στην Αυστρία. Η Τσεχοσλοβακία ήταν φημισμένη ακόμα από τη δεκαετία του '30 ως εξαιρετικά αναπτυγμένη βιομηχανική οικονομία. Το 1938, το κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας ήταν 10% μεγαλύτερο από το αντίστοιχο της γειτονικής Αυστρίας. Στο τέλος της δεκαετίας του '80, η κατάσταση είχε χειροτερεύσει σε τέτοια έκταση που το τσεχοσλοβακικό κατά κεφαλήν εισόδημα που δηλώθηκε ήταν 35% κάτω από το αντίστοιχο της Αυστρίας⁵. Στην περίπτωση της Ρωσίας, που είναι η χώρα με τη μεγαλύτερη εμπειρία της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, υπολογίστηκε ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα έπεσε από το ισοδύναμο 90% της Ισπανίας που ήταν το 1913 στο 33% του ισπανικού επιπέδου το 1994⁶. Οι ενδιαφέρουσες επισημάνσεις παρουσιάζουν όμως ορισμένα κενά. Τα κενά αφορούν τη σύγκριση στο κατά κεφαλήν εισόδημα ανάμεσα στις χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και στις χώρες της Δύσης, έστω και αν θεωρούνται χώρες υπό ανάπτυξη, όπως η Ισπανία. Μ' αυτή τη λογική, αν στο Κουβέιτ το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο της Αυστρίας και της Ισπανίας, αυτό σημαίνει ότι η ανάπτυξη του Κουβέιτ έχει περισσότερο δυναμικό χαρακτήρα σε σχέση με τις συγκεκριμένες χώρες. Ξέρουμε όμως ότι το Κουβέιτ έχει υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα, ενώ το βιοτικό επίπεδο του λαού του είναι πολύ φτωχό. Αυτό το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα εξαρτάται από την εξέλιξη της πορείας του πληθωρισμού των χωρών και από την άνιση κατανομή του εισοδήματος σε κάθε χώρα χωριστά. Επομένως, το ζητούμενο δεν είναι μόνο το κατά κεφαλήν εισόδημα, αλλά και η διανομή του εισοδήματος στα κοινωνικά στρώματα. Επίσης, τα μεγέθη και οι τιμές για τη μέτρηση του εισοδήματος είναι διαφορετικά. Από την άλλη, ξέρουμε ότι η διαστρωματική διαφορά στις χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών δεν παρουσιάζει τις τεράστιες διαφορές που εμφανίζει η ταξική διαστρωμάτωση στη Δύση. Για παράδειγμα, παρά τα υλικά οφέ-

5. IAN JEFFRIES, *Socialist economies and the transition to the market. A guide*, Routledge, London, 1996, σελ. 245.

6. M. WOLF, «Way out of the wasteland», *Financial Times*, 2 July 1996.

λη που προέκυψαν στις ελίτ των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, αυτά τα οφέλη είναι πολύ μικρά μπροστά σ' εκείνα που απόλαυσαν οι αντίστοιχες ελίτ στις δυτικές χώρες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Σοβιετική Ένωση, στην οποία το κενό ανάμεσα στο ψηλότερο και στο κατώτερο εισόδημα στο πλαίσιο της εισοδηματικής διανομής ήταν μικρότερο σε σχέση με τις χώρες της Δύσης. Έτσι, ο γενικός διευθυντής μιας μεγάλης σοβιετικής επιχείρησης πληρωνόταν τέσσερις φορές περισσότερο σε σχέση με τον μέσο βιομηχανικό μισθό. Ο αντίστοιχος μισθός στη Δύση πληρωνόταν εκατόν πενήντα φορές περισσότερο σε σχέση με τον μέσο βιομηχανικό μισθό⁷. Συγκεκριμένα, τα μέλη της κεντρικής επιτροπής ή οι γενικοί διευθυντές έπαιρναν περίπου 1.200 με 1.500 ρούβλια το μήνα, ενώ εκείνοι που έπαιρναν τον υψηλότερο δυνατό μισθό έφταναν τα 2.000 δολάρια. Ο μέσος βιομηχανικός μισθός ήταν 250 ρούβλια το μήνα. Επομένως, με τα ίδια στοιχεία, ο ψηλότερος μισθός από τον μέσο βιομηχανικό μισθό ήταν οχτώ φορές μεγαλύτερος, ενώ ο μισθός των μελών και των γενικών διευθυντών ήταν τέσσερις έως έξι φορές μεγαλύτερος. Τα κορυφαία μέλη της παλιάς σοβιετικής ελίτ είχαν άνετα σπίτια, αλλά αυτά δεν συγκρίνονταν με τα σπίτια των μελών της άρχουσας τάξης των δυτικών καπιταλιστικών κρατών. Ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, όπως και οι υπόλοιποι υπουργοί της κυβέρνησης της περεστρόικας, αλλά και παρελθουσών κυβερνήσεων, έμεναν σε λιτά σπίτια, γεγονός που προκύπτει από τα παραδείγματα που αναφέρουν οι D. Kotz και F. Weir⁸. Το γραφειοκρατικό στρώμα και γενικά η νομενκλατούρα δεν απέχει τόσο από την εργατική τάξη και γενικά από τον κόσμο της εργασίας, όσο αντίστοιχα η μεγάλη αστική τάξη στη Δύση από τους δικούς της εργαζόμενους. Οι ανισότητες είναι μικρότερες. Από καθαρά οικονομική άποψη, περισσότερη σημασία έχει η δυναμική του κάθε συστήματος στον τρόπο παραγωγής και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεών του, η ευελιξία του στη στρατηγική του μέλλοντος και ακόμα η αφομοίωση της τεχνολογίας που συντελεί στην παραπέρα εξέλιξή του. Από την άλλη, η κυρίαρχη επισήμανση είναι ότι οι κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες ήταν ταξικές κοινωνίες και απείχαν πολύ από το να είναι κομμουνιστικές κοινωνίες.

Από όσα αναφέραμε πιο πάνω, γίνεται σαφές ότι στην ουσία επαληθεύεται η άποψή μας: έχουμε δηλαδή μια προσαρμογή του υπάρ-

7. D. KOTZ (with F. WEIR), *Revolution from above*, ό.π., σελ. 112.

8. D. KOTZ (with F. WEIR), ό.π., σελ. 113.

χοντος κρατικού μηχανισμού στη νέα κατάσταση και η πορεία προς τη μετάβαση της οικονομίας της αγοράς γίνεται με τους ίδιους μηχανισμούς. Έχουμε τη λογική μιας διαφορετικής πλεύσης της οικονομίας, χωρίς κάποιος να αναφέρεται στις μεταβολές της κοινωνικής σύνθεσης της προηγούμενης κοινωνίας. Παρατηρούμε ότι, όταν άρχισε η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς, με βάση τα στοιχεία που υπήρχαν, η παραγωγή έπεσε κατακόρυφα σε όλες τις χώρες και τα επίσημα στατιστικά στοιχεία έδειχναν μια φάση κατάρρευσης. Το 1990, οι πρώτες χώρες που ξεκίνησαν τη διαδικασία μετάβασης στην οικονομία της αγοράς ήταν η Πολωνία και η Ουγγαρία. Έχουμε ξαφνικές μειώσεις στην καταγεγραμμένη παραγωγή τους, οι οποίες προκάλεσαν έκπληξη, ενώ για πολλούς αυτή η μείωση έφτασε σε επίπεδα σοκ. Πιο συγκεκριμένα, το ΑΕΠ στην Πολωνία έπεσε κατακόρυφα κατά 11,6%, ενώ στην Ουγγαρία έπεσε σε μικρότερο βαθμό και συγκεκριμένα κατά 3,5%. Την επόμενη χρονιά, δηλαδή το 1991, το ΑΕΠ στην Πολωνία υπέστη συρρίκνωση κατά 7%, ενώ αντίστοιχα στην Ουγγαρία η συρρίκνωση ήταν 11,9%. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι δύο χώρες να βρεθούν περίπου στα ίδια επίπεδα⁹.

Όταν οι υπόλοιπες χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης άρχισαν τη διαδικασία της μετάβασής τους στην οικονομία της αγοράς, το 1991 — με βάση την επίσημη στατιστική — η παραγωγή έπεσε σε ποσοστά από 12 έως 15%. Το 1992, οι πρώην σοβιετικές δημοκρατίες άρχισαν τη διαδικασία μετάβασής τους στην οικονομία της αγοράς. Το αποτέλεσμα συνοδεύτηκε με μεγάλες πτώσεις στην παραγωγή. Θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι οι χώρες με πολεμική εμπλοκή υπέστησαν τη μεγαλύτερη ζημιά, όπως για παράδειγμα η Γεωργία που είχε μια πτώση που έφτασε έως και το 45%, η Αρμενία είχε μια πτώση που ήταν ακόμα μεγαλύτερη, η οποία έφτασε ακόμα έως και το 53%, το Τατζικιστάν 29%, η Μολδαβία 29% και το Αζερμπαϊτζάν 22%. Από την άλλη, χώρες με μεγάλη εμπορική εξάρτηση, όπως η Λιθουανία που η πτώση της έφτασε στο 38% και η Λετονία με πτώση στο 35%, είναι αυτές που επλήγησαν περισσότερο¹⁰. Άλλες χώρες, όπως το Καζακιστάν και το Τουρκμενιστάν, οι οποίες είναι παραγωγοί πετρελαίου και αερίου, καθώς και άλλες χώρες που δεν χρειάστηκαν να κάνουν μεγάλες αλλαγές, δεν είχαν ανάλογες συ-

9. Πηγή: EBRD (2000a, σελ. 65)· EBRD press release, 22 April 2001.

10. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, σελ. 116.

νέπειες. Ακόμα δύο χώρες, η Ρωσία και η Εσθονία, δεν είχαν επίσης την πτώση που είχαν οι προηγούμενες χώρες και η πτώση τους ξεπέρασε μόλις και μετά βίας το 14%¹¹.

Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι και κάποιες άλλες σοβιετικές χώρες παρουσίασαν τα επόμενα χρόνια σημαντικές οικονομικές κρίσεις. Απ' αυτές, η Ουκρανία και η Μολδαβία πέρασαν μεγάλη κρίση το 1994 και το Τουρκμενιστάν το 1997. Ένα συμπέρασμα που θα μπορούσε να υπάρξει είναι ότι οι πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι βαλτικές χώρες, πέρασαν μεγαλύτερη οικονομική κρίση και μεγαλύτερη πτώση στην παραγωγή από ό,τι οι αντίστοιχες της κεντρικής Ευρώπης.

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο πίνακας I (σελ. 95) είναι η πορεία που εμφανίζει κάθε χώρα χρόνο με το χρόνο. Παρατηρούμε ότι η Πολωνία επανήλθε στο στάδιο ανάπτυξης το 1992. Η πορεία ανάκαμψης της Τσεχίας και της Ρουμανίας ακολούθησε το 1993. Τα στοιχεία δείχνουν ότι όλες οι χώρες της κεντρικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης το 1994 παρουσίαζαν στοιχεία ανάπτυξης. Το 1997, η Γεωργία, η Εσθονία και το Κιργιστάν ξεπέρασαν το 10% της ανάπτυξης. Όλα τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι η κεντρική Ευρώπη, η Βαλτική, ο Καύκασος και το Κιργιστάν είχαν ανάπτυξη με σταθερά χαρακτηριστικά. Παρατηρούμε ότι, χωρίς να υπάρχει ριζικός ανασχηματισμός στην οικονομία και με βάση το κράτος που λειτουργήσε μέχρι το 1989, γίνεται η προσπάθεια για την οικονομική ανάπτυξη και ακόμα για μια πορεία μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς. Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι η ομολογία από νεοφιλελεύθερους οικονομολόγους ότι η Λευκορωσία και το Ουσμπεκιστάν πέτυχαν επίσης ρυθμούς ανάπτυξης, χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τον κρατικό μηχανισμό της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, ο οποίος επαναδραστηριοποιήθηκε¹².

Από την άλλη πλευρά, όμως, υπάρχουν ορισμένες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, οι οποίες μετά το 1989 οδηγήθηκαν σε παρατεταμένη παρακμή και στη συνέχεια διαμορφώθηκε στασιμότητα στην ανάπτυξη, όπως για παράδειγμα στη Ρωσία, στην Ουκρανία, στη Μολδαβία και στο Καζακιστάν. Έγιναν απόπειρες για μεταρρυθμίσεις, οι οποίες όμως δεν ήταν τόσο σημαντικές, ώστε να ακολουθήσει μια πορεία ανάπτυξης. Το 1998, η διεθνής οικονομική κρίση επηρέασε όλη

11. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 116.

12. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 116.

Πίνακας I:
η πορεία του ΑΕΠ των χωρών της κεντροανατολικής Ευρώπης
στην περίοδο 1990-2000
(ποσοστιαία ετήσια αλλαγή)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Κεντρική Ευρώπη											
Πολωνία	-11,6	-7,0	2,6	3,8	5,2	7,0	6,1	6,9	4,8	4,1	4,1
Τσεχία	-1,2	-11,6	-0,5	0,1	2,2	5,9	4,8	-1,0	-2,2	-0,2	3,1
Σλοβακία	-2,5	-14,6	-6,5	-3,7	4,9	6,7	6,2	6,2	4,1	1,9	2,2
Ουγγαρία	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	4,9	4,5	5,2
Νοτιοανατολική Ευρώπη											
Ρουμανία	-5,6	-12,9	-8,8	1,5	3,9	7,1	3,9	-6,1	-5,4	-3,2	1,6
Βουλγαρία	-9,1	-11,7	-7,3	-1,5	1,8	2,1	-10,9	-6,9	3,5	2,4	5,0
Βαλτική											
Εσθονία	-6,5	-13,6	-14,2	-9,0	-2,0	4,3	3,9	10,6	4,7	-1,1	6,4
Λετονία	2,9	-10,4	-34,9	-14,9	0,6	-0,8	3,3	8,6	3,9	0,1	6,6
Λιθουανία	-5,0	-5,7	-21,3	-16,2	-9,8	3,3	4,7	7,3	5,1	-4,2	2,9
Κοινοπραξία Ανεξάρτητων Χωρών											
Λευκορωσία	-3,0	-1,2	-9,6	-7,6	-12,6	-10,4	2,8	11,4	8,3	3,4	5,8
Ρωσία	-4,0	-5,0	-14,5	-8,7	-12,7	-4,1	-3,5	0,8	-4,6	3,2	7,7
Ουκρανία	-3,4	-11,6	-13,7	-14,2	-23,0	-12,2	-10,0	-3,0	-1,9	-0,4	6,0
Μολδαβία	-2,4	-17,5	-29,1	-1,2	-31,2	-1,4	-7,8	1,3	-8,6	-4,4	0,0
Αρμενία	-7,4	-11,7	-41,8	-8,8	5,4	6,9	5,9	3,3	7,2	3,3	6,0
Αζερμπαϊτζάν	-11,7	-0,7	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	1,3	5,8	10,0	7,4	10,5
Γεωργία	-12,4	-20,6	-44,8	-25,4	-11,4	2,4	10,5	10,8	2,9	3,0	2,0
Κιργιστάν	3,0	-5,0	-19,0	-16,0	-20,1	-5,4	7,1	9,9	2,1	3,6	5,1
Καζακιστάν	-0,4	-13,0	-2,9	-9,2	-12,6	-8,2	0,5	1,7	-1,9	1,7	9,6
Τατζικιστάν	-1,6	-7,1	-29,0	-11,0	-18,9	-12,5	-4,4	1,7	5,3	3,7	8,3
Τουρκμενιστάν	2,0	-4,7	-5,3	-10,0	-17,3	-7,2	-6,7	-11,3	5,0	16,0	17,6
Ουζμπεκιστάν	1,6	-0,5	-11,1	-2,3	-4,2	-0,9	1,6	2,5	4,4	4,1	1,5

Πηγή: EBRD (Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανάπτυξης) (2000a, σελ. 65)· EBRD press release, 22 April 2001.

την κεντροανατολική Ευρώπη και ειδικότερα τη Ρωσία. Σ' αυτό το έτος, η Ρωσία υπέστη μια κρίση, η οποία επηρέασε ολόκληρη την περιοχή. Από τη στιγμή που ξεπεράστηκε η κρίση, όλες οι χώρες των πρώην σοβιετικών δημοκρατιών διέγραψαν σημαντική περίοδο ανάπτυξης, εκτός από την Ουκρανία και τη Μολδαβία¹³.

Η συνολική πτωτική πορεία της παραγωγής ήταν πολύ μεγάλη. Με βάση τον πίνακα II (σελ. 97), που είναι τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της οικονομικής επιτροπής για την Ευρώπη, η συνολική πτώση του ΑΕΠ ήταν για την κεντρική Ευρώπη 19% και για τη νοτιοανατολική Ευρώπη 29%. Στην πρώην Σοβιετική Ένωση, η πτώση ήταν ακόμα πιο σημαντική: έφτασε στα όρια της κατάρρευσης. Η Γεωργία, το Αζερμπαϊτζάν, το Τατζικιστάν και η Μολδαβία υπέστησαν τις χειρότερες οικονομικές κρίσεις: έφτασαν μεταξύ του ποσοστού 70 με 77%. Το Ουζμπεκιστάν και η Λευκορωσία είχαν τη μικρότερη πτώση και ήταν 20% και 37% αντίστοιχα. Σημαίνει ότι η έξοδος από τις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες δημιούργησε ένα κόστος και αυτό ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή. Είναι γεγονός όμως ότι το κόστος ήταν πολύ μεγαλύτερο στη Σοβιετική Ένωση σε σχέση με την κεντρική Ευρώπη.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις ανωτέρω χώρες ανάλογα με το βαθμό μεταρρύθμισης και να τις εντάξουμε σε τρεις κατηγορίες: τις χώρες με τη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση, τις χώρες με τη μέση μεταρρύθμιση και τις χώρες με τη μικρή ή και καθόλου μεταρρύθμιση¹⁴. Αυτές οι χώρες μπορούν σε γενικές γραμμές να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες με βάση τι συνέβη πριν το 1998. Η πρώτη ομάδα μεταρρυθμιστριών χωρών είχε μία αρχική πτώση και μετά ακολούθησε σταθερή πορεία και αποκατάσταση. Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης, δηλαδή την Πολωνία, την Τσεχία, τη Σλοβακία και την Ουγγαρία. Από την άλλη, υπάρχουν οι χώρες της Βαλτικής — δηλαδή η Εσθονία, η Λετονία και η Λιθουανία —, αλλά και οι χώρες του Καυκάσου και τέλος η Αρμενία και το Κιργιστάν. Το Αζερμπαϊτζάν δεν ακολούθησε τη μεταρρυθμιστική πορεία, ενώ η Λευκορωσία και το Ουζμπεκιστάν είχαν μικρή ανάπτυξη. Υπάρχουν έξι χώρες στη δεύτερη κατηγορία που είχαν μεγάλη πτώση και εν συνεχεία ακολούθησε στασιμότητα. Αυτή η κατηγορία περιλαμβάνει τρεις μεγάλες χώρες της κοινοπολιτείας των ανεξάρτητων χωρών, δη-

13. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 117.

14. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 118.

Πίνακας II:
συνολική πτώση του ΑΕΠ και χρονιά κατώτατου σημείου

	Χρονιά κατώτατου σημείου	Συνολική πτώση του ΑΕΠ από το 1989	Συνολική πτώση του ΑΕΠ από το 1989
Κεντρική Ευρώπη			
Κεντρική Ευρώπη	1992	17	17
Πολωνία	1991	17,8	17,8
Τσεχία	1992	13,1	13,1
Σλοβακία	1993	24,9	24,9
Ουγγαρία	1993	19,1	19,1
Νοτιοανατολική Ευρώπη			
Ρουμανία	1992	25,0	25,0
Βουλγαρία	1997	33,4	33,4
			Συνολική πτώση του ΑΕΠ από το 1991
Βαλτική	1994	44,8	38,6
Εσθονία	1994	33,6	23,0
Λετονία	1995	49,0	44,7
Λιθουανία	1994	43,9	40,5
Κοινοπολιτεία ανεξάρτητων χωρών			
Ρωσία	1998	39,8	34,7
Λευκορωσία	1995	36,6	34,6
Ουκρανία	1999	54,0	47,8
Μολδαβία	1999	61,7	52,4
Αρμενία	1993	50,1	40,2
Αζερμπαϊτζάν	1995	63,0	57,8
Γεωργία	1994	76,0	64,2
Καζακιστάν	1995	39,2	31,0
Κιργιστάν	1995	46,9	45,0
Τατζικιστάν	1996	64,2	61,0
Τουρκμενιστάν	1997	35,8	33,8
Ουζμπεκιστάν	1995	19,5	18,4

Πηγή: Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη.

λαδή τη Ρωσία, την Ουκρανία, το Καζακστάν, αλλά και τη Μολδαβία, όπου όλες βρίσκονται σε μέση κατάσταση μεταρρύθμισης. Επίσης, υπάρχουν και χώρες που δεν προχώρησαν σε μεταρρυθμίσεις και αυτές είναι το Τατζικιστάν και το Τουρκμενιστάν. Τέλος, υπάρχει η τρίτη ομάδα, η οποία σημείωσε πτώση, ακολούθησε αύξηση και επομένως αποκατάσταση της ανάπτυξης και εν συνεχεία ακολούθησε και δεύτερη πτώση. Μέχρι το 1998 τέτοια πορεία είχαν η Βουλγαρία και η Ρουμανία.

Φυσικά, όταν μιλάμε για μεταρρυθμίσεις, εννοούμε την πορεία των συγκεκριμένων οικονομιών στη διαδικασία της αγοράς με τη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων των κρατικών επιχειρήσεων και τη δημιουργία θεσμικών πλαισίων και νόμων που να συμβάλλουν στην παραπάνω διαδικασία. Αυτό όμως δεν σημαίνει κατ' ανάγκη διαδικασία συνολικού μετασχηματισμού από τη σοσιαλιστική κοινωνία στην καπιταλιστική. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι επιθέσεις στο κράτος έχουν γίνει από τους φιλελεύθερους και στις καπιταλιστικές οικονομίες και κοινωνίες, με σκοπό τη μείωση του κρατικού τομέα. Εξάλλου, είναι γνωστή η επίθεση που γίνεται στην Ευρώπη στο κράτος κοινωνικής πρόνοιας για την απελευθέρωση της αγοράς και την παράδοση των σημαντικών κρατικών επιχειρήσεων στις πολυεθνικές εταιρείες. Σε καμιά περίπτωση δεν ανατρέπουν το περιεχόμενο του αστικού κράτους και τη δομή του κοινωνικού σχηματισμού.

Η πορεία της παραγωγής στην περίοδο της μετάβασης

Εκείνο που θα πρέπει να θεωρήσουμε σημαντικό σ' αυτή την ανάλυση είναι ότι επιχειρείται μια προσπάθεια και από τους υπερασπιστές της προηγούμενης κατάστασης, αλλά και από τους νεοφιλελεύθερους, να αποδείξουν τη σημασία της προηγούμενης ή της παρούσης περιόδου, με στοιχεία που αφορούν την παραγωγή. Με άλλα λόγια, προσπαθούν με δείκτες να αποδείξουν ποια περίοδος ήταν περισσότερο ή λιγότερο σημαντική, δηλαδή αν ήταν πριν ή μετά το 1989 και τις επιπτώσεις που είχε στην κοινωνία. Αγνοείται η διαδικασία της παραγωγής, αγνοείται η δομή της, η μορφή της και το περιεχόμενό της και ακόμα περισσότερο αγνοείται η διανομή του κοινωνικού πλούτου στα κοινωνικά στρώματα.

Κατά τον A. Aslund, υπάρχουν αντιθέσεις με τη γενικά αποδεκτή άποψη: α) η μείωση της παραγωγής ήταν παντού μικρότερη σε σχέση με ό,τι πιστευόταν και παράλληλα κάποιες χώρες παρουσίασαν στιγμές ανάπτυξης παρά οικονομική κάμψη· β) η οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης ήταν σε κατάσταση πολύ χειρότερη σε σχέση με ό,τι πιστευόταν αρχικά· γ) ακόμα και μετά από επανεξέταση, οι διαφορές ανάμεσα από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες παραμένουν μεγάλες· δ) η σχέση μεταξύ της οικονομικής κατάστασης και της δομικής μεταρρύθμισης παραμένει ισχυρή μετά από επανεξέταση των στατιστικών· ε) οι ελαττωματικές στατιστικές παραπληροφόρησαν τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης στον μετακομμουνιστικό μετασχηματισμό¹. Η οικονομική ευμάρεια μειώθηκε πολύ λιγότερο από την παραγωγή. Δεν είναι δυνατή η ακριβής γνώση της πραγματικής ανάπτυ-

1. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, ό.π., σελ. 121.

ξης της παραγωγής κατά τη μετάβαση, εξαιτίας των μεγάλων μεθοδολογικών προβλημάτων.

Ο ίδιος αναφέρει ότι ο κεντρικός σχεδιασμός ήταν ένα σύστημα εξαπάτησης. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο καθένας είχε συμφέρον να υπερβάλλει, όσον αφορά την παραγωγή, καθώς τα μπόνους των υπουργών και των «εργατών» εξαρτώνταν από την ακαθάριστη παραγωγή. Αυτό οδήγησε σε μια υπερβολική αναφορά, η οποία σχεδόν ισοδυναμούσε περίπου με το 5% του ΑΕΠ. Το ενδιαφέρον για μια τέτοια παραποίηση εξαφανίστηκε αμέσως μετά τη μετάβαση. Στο πλαίσιο του καπιταλισμού, οι επιχειρήσεις προσπαθούν να αποφύγουν φόρους και αυτό οδηγεί σε παραγωγή που έχει καθοδική τάση. Από την άλλη, στην περίοδο μετάβασης, οι στατιστικές υπηρεσίες απέτυχαν να συμβαδίσουν με μυριάδες νέες επιχειρήσεις. Έτσι, αναδύθηκε μία ανεπίσημη οικονομία, η οποία βεβαίως δεν ήταν απαραίτητα παράνομη, αλλά θα επισημάνουμε ότι δεν αναφέρεται στην επίσημη κρατική στατιστική υπηρεσία. Με την έναρξη της μετάβασης, η υπόγεια οικονομία απλώθηκε παντού. Σύντομα, συρρικνώθηκε στις χώρες που πραγματοποιούνταν πετυχημένες μεταρρυθμίσεις και στις οικονομίες που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του κράτους, ενώ συνέχισε να αναπτύσσεται στις χώρες που πραγματοποίησαν μερική μεταρρύθμιση². Από το 1991, η ανεπίσημη οικονομία μαράθηκε στις υπό μετάβαση πετυχημένες οικονομίες (όπως η Πολωνία, η Ουγγαρία και η Εσθονία), ενώ στις χώρες με τη λιγότερη μεταρρύθμιση (όπως η Ρωσία, η Ουκρανία και το Αζερμπαϊτζάν) αυξανόταν ακόμα και κατά το 1995³. Όπως μπορεί να διαπιστωθεί, το ζητούμενο σε όλες τις περιπτώσεις είναι η μείωση του υπερτροφικού κρατικού τομέα, ο οποίος ήταν εξαιρετικά διογκωμένος στις κοινωνίες με κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες. Απαιτήσεις που σε πολλές περιπτώσεις δεν διαφέρουν από τις εντολές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη μείωση του κράτους των χωρών μελών της. Επομένως, απαιτείται η προσαρμογή των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στα νέα δεδομένα, χωρίς την ύπαρξη ριζικών μετασχηματισμών ακόμα και στην οικονομική δομή. Άλλωστε, γι' αυτό το λόγο παρατηρείται αστάθεια στην οικονομική ανάπτυξη αυτών των χωρών, ενώ παράλληλα δημιουργούνται οικονομικές κρίσεις. Επίσης, δεν απαιτείται ριζοσπαστική μεταβολή του κοινωνικού σχηματισμού των πρώην χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Φυσι-

2. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 122-123.

3. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 124.

κά, στην ανάλυση της διαμόρφωσης της νέας διαστρωμάτωσης των κοινωνιών, θα επανέλθουμε στα επόμενα κεφάλαια.

Γενικά, η ανεπίσημη οικονομία επεκτάθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό. Ο μέσος όρος του αδήλωτου μεριδίου του πραγματικού ΑΕΠ στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης αυξήθηκε από 12% σε 36% το 1994, με ακραίες περιπτώσεις το Αζερμπαϊτζάν και τη Γεωργία με 60%. Αντίθετα, στην κεντροανατολική Ευρώπη, το ανεπίσημο μερίδιο ήταν 17% το 1989, για να αυξηθεί σε 21% το 1992 και να μειωθεί σε 19% το 1995⁴.

Λαμβάνοντας υπόψη την ανεπίσημη οικονομία, η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής φαίνεται διαφορετική: α) κατά μέσο όρο η οικονομική κάμψη από το 1989 ως το 1995 ήταν 32%, αντί για 40% για όλη την περιοχή· β) οι διαφορές ανάμεσα στους πετυχημένους μεταρρυθμιστές και στους βραδυκίνητους μειώνονται, καθώς η ανεπίσημη οικονομία αναπτύχθηκε περισσότερο στις μεταρρυθμιστριες χώρες, όπως η Ρωσία και η Ουκρανία· γ) οι υπόγειες οικονομίες συρρικνώθηκαν στις πιο καταπιεστικές οικονομίες, όπως για παράδειγμα η Λευκορωσία και το Ουζμπεκιστάν. Κατά την άποψη του A. Aslund, η σοβιετική παραγωγή συνήθως χρειαζόταν τρεις φορές περισσότερες εισροές σε σχέση με ένα δυτικό εργοστάσιο. Με την εφαρμογή πιο σκληρών μέτρων προϋπολογισμού, οι επιχειρήσεις άρχισαν να ενοχλούνται για τα κόστη, μειώνοντας την εγχώρια ζήτηση για εισροές, όπως ατσάλι, μέταλλα και χημικά⁵.

Κάτι ανάλογο γινόταν και με τις επενδύσεις. Τα κράτη των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών υπεράσπιζαν την άποψη ότι πραγματοποιούσαν τεράστιες επενδύσεις, αλλά στην ουσία αυτό που συνέβαινε ήταν τα ανολοκλήρωτα κατασκευαστικά σχέδια⁶. Αλλά αυτές οι επενδύσεις δεν είχαν σχέση με την πραγματικότητα. Ήταν περισσότερο αποτέλεσμα σπατάλης και συσσώρευσης υλικών που δεν χρησιμοποιούνταν και όχι φυσικά ουσιαστική επένδυση. Εκείνο που τροποποίησαν οι μεταρρυθμιστές στην περίοδο της μετάβασης ήταν το όριο ζήτησης αυτών των υλικών σε κάποιες χώρες, όπως αξιοσημείωτα στην Πολωνία, στην Τσεχοσλοβακία, στην Εσθονία και στη Λετονία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η εθνική ζήτηση να μετατοπίζεται σταθερά και σε πρώτη φάση μειώθηκε η καταγεγραμμένη παραγωγή. Άρχισαν ου-

4. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 124.

5. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 132.

6. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 132.

σιαστικές αντιδράσεις κατά της συσσώρευσης μηχανημάτων και κεφαλαιουχικών αγαθών, ενώ οι πρώτες ύλες για τελειωμένα αγαθά αυξάνονταν σε μικρότερο βαθμό, απεικονίζοντας την αδυναμία τους να πουλήσουν και οδηγώντας σε μια χαρακτηριστική υπερπαραγωγή του καπιταλισμού⁷. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε σε ισχυρή πτώση στη ζήτηση για επιχειρήσεις που παρήγαγαν μηχανήματα. Γίνεται σαφές από τα ανωτέρω ότι το βασικό στοιχείο είναι ότι στην ουσία επιστρατεύεται ο πρώην κρατικός μηχανισμός προκειμένου να προχωρήσουν οι μεταρρυθμίσεις. Αυτό ενισχύει — κατά τη γνώμη μας — την άποψη ότι στην ουσία ουδέποτε γκρεμίστηκε ο κρατικός μηχανισμός των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, γεγονός που αποδεικνύει την ταξική φύση των συγκεκριμένων κοινωνιών.

Οι πρώην κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες πέρασαν από σοβαρή οικονομική κρίση, γεγονός που συνέβαλλε στην κατάρρευσή τους. Αναπτύχθηκε η υπόγεια οικονομία, η οποία δεν συμπεριλαμβάνεται στις επίσημες στατιστικές. Η πιο μεγάλη άνοδος αυτής της παραοικονομίας παρατηρείται από το 1986 και μετά και συμβάλλει στη διαμόρφωση των γεγονότων του 1989. Αναλύσεις πάνω στην αρχική παραγωγή αποδεικνύουν ότι το εμπόριο που είχαν μεταξύ τους οι χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η υπερβιομηχάνιση έχουν πολύ μεγάλη σημασία, γιατί εξηγεί το 60-75% της συνολικής οικονομικής κάμψης⁸. Κατά τον A. Aslund, η μετάβαση στην οικονομία της αγοράς συνάντησε πολύ μικρή αντίσταση από το λαό.

7. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 133.

8. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 135.

Ο ρόλος του φιλελευθερισμού,
του πληθωρισμού, της ανάπτυξης και των επενδύσεων

Ο ρόλος της φιλελευθεροποίησης

Όταν μιλούμε για φιλελευθεροποίηση στη σημερινή εποχή κυρίως έχουμε στο μυαλό μας την ελεύθερη διακίνηση των προϊόντων, την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών με βάση τον ανταγωνισμό και ακόμα τον ελεύθερο ανταγωνισμό των επιχειρήσεων. Εν συντομία, η ελευθερία του εμπορίου είναι αυτό που χαρακτηρίζει τη λογική του φιλελευθερισμού. Από την άλλη, στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες επικράτησαν οι σταθερές τιμές προσδιορισμένες από την κεντρική εξουσία. Έχουμε δηλαδή — σύμφωνα πάντα με τη θεωρία του φιλελευθερισμού — την έλλειψη της ελευθερίας των τιμών και τη μεγάλη ανάγκη της κίνησης του εξωτερικού εμπορίου προκειμένου να κινηθεί η οικονομία.

Με την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών, οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι προσπάθησαν με την αποβολή του κεντρικού μηχανισμού να αυτοματοποιήσουν την οικονομία της αγοράς. Το κεντρικό σύστημα παρεμβολής στην οικονομία επιχειρήθηκε να μπει στο περιθώριο και η ιδιωτική ιδιοκτησία να μετατραπεί σε κυρίαρχο σύστημα για τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι συνολικά το δρόμο του φιλελευθερισμού δεν ακολούθησαν όλες οι χώρες με τον ίδιο τρόπο. Η ουσία μιας οικονομίας της αγοράς είναι η οικονομική ελευθερία. Μια οικονομική ελευθερία που ξεκινά από την ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών και της λειτουργίας της ιδιωτικής επιχείρησης και του εμπορίου, έως την ενοποίηση των συναλλαγματικών ισοτιμιών, την ελεύθερη διαμόρφωση του εμπορίου και τη μετατρεψιμότητα του νομίσματος. Όλες οι χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» ξεκίνησαν τη διαδικασία της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς με διπλή κατεύθυνση: η μία ήταν η ολική μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς και η άλλη η σταδιακή μετάβαση. Σ' αυτή τη διαδικασία, τα προβλήματα της με-

τάβασης έβρισκαν εμπόδια στην ελίτ των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και η φιλελευθεροποίηση γινόταν βαθμιαία.

Το κυρίαρχο μοντέλο στη σημερινή εποχή είναι ο νεοφιλελευθερισμός και αυτός είναι το περιεχόμενο του σύγχρονου φιλελευθερισμού. Ο φιλελευθερισμός συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με το μονεταρισμό. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι η εφαρμογή του φιλελευθερισμού στη νέα εποχή διά μέσου του μονεταρισμού. Στην ουσία, ο μονεταρισμός είναι η τεχνοκρατική λογική που αναπτύχθηκε στις δυτικές κοινωνίες στις αρχές της δεκαετίας του '70 με την κρίση του κράτους κοινωνικής πρόνοιας και την παγκόσμια ύφεση μετά την πετρελαιική κρίση του 1973. Στόχος του μονεταρισμού ήταν να μειώσει τον πληθωρισμό, από τη στιγμή που ο πληθωρισμός διαστρεβλώνει τη λειτουργία των αγορών: πρόκειται για μια προσπάθεια να εφαρμοστεί σφιχτή δημοσιονομική πολιτική και ακόμα να υπάρξει σταθερός κανόνας ανάπτυξης στα χρηματιστήρια, ώστε να ανοιχθούν οι εθνικές οικονομίες και η φιλελεύθερη δράση των επιχειρήσεων στον διεθνή ανταγωνισμό, μαζί με την ελεύθερη συναλλακτική ισοτιμία.

Ο μονεταρισμός έχει ως σκοπό να μειώσει τον οικονομικό ρόλο της κυβέρνησης και προσπαθεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων για τη ρύθμιση της οικονομίας. Σύμφωνα με τη λογική των μονεταριστών, οι κυβερνήσεις αφενός δεν χρειάζεται να διαμορφώνουν ειδικές πολιτικές εργασίας, από τη στιγμή που αυτές δεν μπορούν να συμβάλλουν στην ελεύθερη λειτουργία της δράσης των επιχειρήσεων, αφετέρου δε διότι θα οδηγήσουν σε αντίθετα αποτελέσματα απ' αυτά που προσδοκούνται σε σχέση με τη λειτουργία και την ισορροπία της αγοράς. Για τους μονεταριστές, οι όποιες κυβερνητικές παρεμβάσεις λειτουργούν σε βάρος της ελεύθερης οικονομικής δράσης των ιδιωτών. Στην ουσία, ο μονεταρισμός είναι η οικονομικίστικη φιλελεύθερη τεχνική μιας κυβέρνησης. Πρόκειται για μια τεχνική που αντανακλά και την ίδια την κοινωνία και φυσικά την ταξική διαστρωμάτωσή της. Η λειτουργία του μονεταρισμού εξαρτάται από τους ιδιώτες επιχειρηματίες, οι οποίοι είναι οι καλά οργανωμένες μονάδες της ιδιωτικής οικονομίας που αντιδρούν κατάλληλα στις ευκαιρίες που τους προσφέρει το χρήμα. Η ουσία της οικονομίας της αγοράς είναι η οικονομική ελευθερία. Στην πρώτη περίοδο της μετάβασης, όλες οι χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών συνέβαλλαν στην απελευθέρωση της οικονομίας της αγοράς. Ήταν όμως εμφανής η αντιμετώπιση αυτής της περιόδου μέσα από δύο διαφορετικές προσεγγίσεις. Η μία προσέγγιση ήταν η ριζική απελευθέρωση της αγοράς, για τη δημιουργία μιας πραγματικής οικονομίας

της αγοράς, με σκοπό την ωφέλεια του πληθυσμού στο σύνολό του. Η άλλη προσέγγιση ήταν η βαθμιαία και μερική φιλελευθεροποίηση.

Η ριζική και η βαθμιαία φιλελευθεροποίηση

Υπάρχουν τρεις δείκτες μέτρησης της δομικής μεταρρύθμισης και της οικονομικής ελευθερίας που αντιστοιχούν και στις χώρες που βρίσκονται υπό μετάβαση. Αυτοί οι δείκτες έχουν συσταθεί από την Παγκόσμια Τράπεζα και την EBRD (Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανάπτυξης), ακόμα από το ίδρυμα κληρονομιάς και το περιοδικό *Wall Street* και τέλος από το ίδρυμα Φρέιζερ (Fraser)¹. Ο πρώτος ονομάζεται δείκτης δομικής μεταρρύθμισης, ενώ οι δύο επόμενοι ονομάζονται δείκτες της οικονομικής ελευθερίας.

Σε γενικές γραμμές, όλοι οι δείκτες προσφέρουν τα ίδια αποτελέσματα. Εδώ, χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο ο δείκτης της Παγκόσμιας Τράπεζας και της EBRD (πίνακας III, σελ. 107), από την άποψη ότι είναι ο πληρέστερος, με την έννοια ότι καλύπτει όλες τις χώρες από το 1989 ως το 2000. Ο δείκτης του ιδρύματος κληρονομιάς Φρέιζερ είναι ετήσιος, αλλά άρχισε μόλις το 1995 και έχει επεκταθεί βαθμιαία στις έντεκα από τις είκοσι μία χώρες (πίνακας IV, σελ. 109). Ο δείκτης της Παγκόσμιας Τράπεζας και της EBRD είναι συνθετικός δείκτης που βασίζεται σε έξι σταθμισμένους δείκτες της EBRD, από τους οποίους το 30% είναι η φιλελευθεροποίηση και ο ανταγωνισμός των τιμών, το 30% είναι η εξωτερική φιλελευθεροποίηση, το 13% είναι η τραπεζική μεταρρύθμιση και το 27% είναι η ιδιωτικοποίηση. Αυτό σημαίνει ότι αντιπροσωπεύει τη φιλελευθεροποίηση σε ποσοστό 73% και την ιδιωτικοποίηση σε ποσοστό 27%. Οι άλλοι δύο δείκτες είναι ευρύτεροι και περιλαμβάνουν τα φορολογικά και τις ιδιοκτησίες δικαιωμάτων. Υπάρχει ένας σημαντικός θετικός συσχετισμός ανάμεσα σε όλους τους δείκτες δομικής μεταρρύθμισης. Και οι τρεις δείκτες βάζουν πρώτα την κεντρική Ευρώπη και τις βαλτικές χώρες, ακολουθεί η νοτιοανατολική Ευρώπη, έπειτα ακολουθούν οι πιο μεταρρυθμιστικές χώρες της Κοινοπολιτείας των Ανεξάρτητων Κρατών και τέλος οι υπόλοιπες χώρες της ΚΑΚ. Σε σύγκριση με την

1. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, ό.π., σελ. 160.

Παγκόσμια Τράπεζα και την EBRD, το ίδρυμα κληρονομιάς Φρέιζερ εμφανίζεται να υπερτιμά την Τσεχία και τη Μολδαβία, αλλά υποτιμά το Κιργιστάν και το Καζακστάν. Το ίδρυμα Φρέιζερ φαίνεται να μειώνει τα επιτεύγματα της Πολωνίας.

Ο δείκτης δομικής μεταρρύθμισης της Παγκόσμιας Τράπεζας και της EBRD προσφέρει δύο σημαντικές διακρίσεις². Αρχικά, μετρά πώς οι μακρινές χώρες έχουν προωθηθεί προς την οικονομία της αγοράς. Από την εμπειρική κρίση, οι χώρες που είναι κάτω από 0,50 είναι μη εμπορεύσιμες οικονομίες, ενώ οι χώρες που είναι πάνω από 0,70 θεωρούνται σαφώς οικονομίες της αγοράς, ενώ εκείνες που κυμαίνονται ανάμεσα στο 0,50 και στο 0,70 είναι οι λεγόμενες ενδιάμεσες οικονομίες της αγοράς. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτά τα μέτρα είναι πολύ υποκειμενικά για να θεωρηθούν ακριβή. Η δεύτερη διάκριση αφορά το εάν μια χώρα ανέλαβε ριζική αλλαγή ή όχι. Εμπειρικά, το σχετικά κατώτατο όριο εμφανίζεται να είναι μία αλλαγή (στο δείκτη δομικής μεταρρύθμισης) 0,45 μονάδες στην πορεία δύο χρόνων.

Στην πρώτη περίοδο, όλες οι χώρες στην κεντρική Ευρώπη και οι βαλτικές χώρες, εκτός από τη Λετονία, ανέλαβαν τη γρήγορη και την περιεκτική απελευθέρωση της αγοράς. Οι δύο ηγέτιδες χώρες της μεταρρύθμισης Πολωνία και Ουγγαρία θέτουν το παράδειγμα, που απεικονίζεται στα μεγάλα άλματα στο δείκτη της δομικής μεταρρύθμισης της Παγκόσμιας Τράπεζας και της EBRD (πίνακας III, σελ. 107). Η Πολωνία συγκέντρωσε τη φιλελευθεροποίησή της με μεγάλη προσπάθεια τον Ιανουάριο του 1990, ενώ από την άλλη η Ουγγαρία την πραγματοποίησε μέσα σε ένα χρόνο, εξαιτίας της διαφορετικής τακτικής πολιτικής, η ουσία όμως των άρσεων των ελέγχων ήταν η ίδια.

Τον Ιανουάριο του 1991, η Τσεχοσλοβακία προώθησε μια περισσότερο ριζική και περιεκτική απελευθέρωση της αγοράς, η οποία τελικά ξεπέρασε τις δύο χώρες που προηγήθηκαν. Η Εσθονία ακολούθησε την περίοδο 1992-1993 και η Λιθουανία πρόφτασε σχεδόν την Εσθονία το 1993. Όλες αυτές οι χώρες ακολούθησαν τις ίδιες περίπου στρατηγικές για την απελευθέρωση της αγοράς. Προσπάθησαν να δημιουργήσουν τις πραγματικές οικονομίες της αγοράς με ένα πεδίο δραστηριοτήτων, το οποίο, τουλάχιστον θεωρητικά, θα είχε ίσες ευκαιρίες για όλους σε σύντομο διάστημα. Μέχρι το 1992, η κεντρική Ευρώπη είχε ήδη ολοκληρώσει την πολύ εκτεταμένη φιλελευθεροποίησή³. Οι

2. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 163.

3. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 164.

Πίνακας III:
Παγκόσμια Τράπεζα / EBRD, δείκτης δομικής μεταρρύθμισης (1990-2000)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Κεντρική Ευρώπη											
Πολωνία	0,68	0,72	0,82	0,82	0,83	0,79	0,79	0,81	0,86	0,86	0,86
Τσεχία	0,16	0,79	0,86	0,90	0,88	0,82	0,82	0,82	0,90	0,90	0,93
Σλοβακία	0,16	0,79	0,86	0,83	0,83	0,79	0,79	0,77	0,90	0,90	0,89
Ουγγαρία	0,57	0,74	0,78	0,82	0,83	0,82	0,82	0,87	0,93	0,93	0,93
Νοτιοανατολική Ευρώπη											
Ρουμανία	0,22	0,36	0,45	0,58	0,67	0,65	0,64	0,66	0,76	0,82	0,82
Βουλγαρία	0,19	0,62	0,86	0,66	0,63	0,61	0,57	0,67	0,79	0,79	0,85
Βαλτική											
Εσθονία	0,20	0,32	0,64	0,81	0,83	0,77	0,78	0,82	0,90	0,93	0,93
Λετονία	0,13	0,29	0,51	0,67	0,71	0,67	0,74	0,74	0,86	0,86	0,82
Λιθουανία	0,13	0,33	0,55	0,78	0,79	0,71	0,74	0,74	0,82	0,82	0,86
Κοινοπραξία Ανεξάρτητων Χωρών											
Ρωσία	0,04	0,10	0,49	0,59	0,67	0,64	0,71	0,72	0,64	0,64	0,64
Λευκορωσία	0,04	0,10	0,20	0,33	0,42	0,50	0,44	0,37	0,37	0,37	0,43
Ουκρανία	0,04	0,10	0,23	0,13	0,33	0,54	0,57	0,59	0,65	0,65	0,68
Μολδαβία	0,04	0,10	0,38	0,51	0,54	0,64	0,64	0,64	0,76	0,76	0,75
Αρμενία	0,04	0,13	0,39	0,42	0,46	0,54	0,61	0,61	0,76	0,76	0,72
Αζερμπαϊτζάν	0,04	0,04	0,25	0,31	0,33	0,40	0,44	0,51	0,61	0,61	0,65
Γεωργία	0,04	0,22	0,32	0,35	0,33	0,50	0,61	0,66	0,79	0,79	0,79
Καζακστάν	0,04	0,14	0,35	0,35	0,42	0,50	0,64	0,66	0,79	0,72	0,71
Κιργιστάν	0,04	0,04	0,33	0,60	0,71	0,71	0,67	0,70	0,82	0,79	0,79
Τατζικιστάν	0,04	0,11	0,20	0,26	0,42	0,40	0,40	0,39	0,55	0,58	0,61
Τουρκμενιστάν	0,04	0,04	0,13	0,16	0,29	0,27	0,27	0,36	0,36	0,36	0,35
Ουζμπεκιστάν	0,04	0,04	0,26	0,30	0,50	0,57	0,57	0,54	0,57	0,50	0,49

Πηγή: EBRD (Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανάπτυξης) (2000a, σελ. 65). EBRD press release, 22 April 2001. — Σημείωση: ο πίνακας είναι οργανωμένος από τους Martha de Melo και Alan Gelb (1997a), μαζί με την Παγκόσμια Τράπεζα, εκτιμώντας τα στοιχεία της περιόδου 1990-1994. Έδειξαν ακόμα πώς σχετίζονται οι εκτιμήσεις με τους δείκτες της EBRD. Το 1999, ο O. Harvylyshym και ο T. Wolf τον εκσυγχρόνισαν με τη σειρά τους για την περίοδο 1995-1997, ενώ ο Aslund τον εκσυγχρόνισε αντίστοιχα για την περίοδο 1998-2000.

βαλτικές χώρες πρόφτασαν σιγά σιγά και κατέβαλλαν μεγάλη προσπάθεια, αντιδρώντας στη ρωσική οικονομική κρίση του 1998. Συνολικά, πρόκειται για έξι χώρες που πραγματοποίησαν ριζική φιλελευθεροποίηση, δίχως να υπάρχει προοπτική επιστροφής και γενικά θεωρούνται ολοκληρωμένες οικονομίες αγοράς. Η ταχύτητα προσαρμογής στα νέα δεδομένα ενισχύει ακόμα περισσότερο τα όσα αναφέραμε ήδη. Δηλαδή, για το πόσο ο κρατικός μηχανισμός της εποχής των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και το θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας ήταν τομείς ριζικά αντίθετοι από τα αντίστοιχα του καπιταλισμού. Θα επανέλθουμε για πληρέστερη αναφορά, προκειμένου να κατανοήσουμε την ταξική σύνθεση της προηγούμενης και της παρούσης περιόδου.

Τρεις άλλες χώρες ανέλαβαν τη ριζική απελευθέρωση της αγοράς, η Βουλγαρία, το Κιργιστάν και η Ρωσία. Η Βουλγαρία ήταν η πλέον απογοητευτική περίπτωση. Προώθησε ριζική άρση των ελέγχων το 1991-1992, αλλά μεγάλο μέρος αυτών ήταν ατελείς το 1993, από τη στιγμή που είχαν επιστρέψει οι «κομμουνιστές» στην εξουσία. Αντιπροσωπεύει τη μοναδική περίπτωση μιας ριζικής απελευθέρωσης της αγοράς που αντιστράφηκε αρκετά. Εκείνη η κατάργηση οδήγησε στην οικονομική συντριβή του 1996, η οποία έφερε τη Βουλγαρία σε πραγματική οικονομία της αγοράς. Το Κιργιστάν ήταν το πιο περίεργο και τυχαίο παράδειγμα⁴. Στην κεντρική Ασία, ο πρόεδρος Ακαεν προώθησε ένα αληθινά ριζικό πέραςμα του μάρκετινγκ το 1993 και το Κιργιστάν δεν έχει δει από τότε καμία οποιαδήποτε αντιστροφή, αλλά αντίθετα έχει ωφεληθεί από την οικονομική ανάπτυξη, σε αντίθεση από τους καλά χρηματοδοτούμενους μετασοβιετικούς γείτονες. Το Κιργιστάν στην ουσία κατέρριψε τον πολιτιστικό μύθο. Ήταν χώρα που επέλεξε τη ριζική μεταρρύθμιση, πηγαίνοντας κόντρα στην ίδια την ιστορία της και τελικά κατάφερε να ξεπεράσει τα όριά της και να γίνει ολοκληρωμένη οικονομία της αγοράς. Η Ρωσία υπήρξε η πλέον πλαστή περίπτωση. Πραγματοποίησε μία ριζοσπαστική μεταρρύθμιση το 1992, η οποία όμως δεν πήγε πολύ μακριά. Έτσι, μόνο το 1998 είχε ολοκληρωμένη οικονομία της αγοράς, εικόνα την οποία η EBRD την υποβίβασε το 1998.

Άλλες δώδεκα χώρες (δηλαδή η Ρουμανία, η Λετονία και άλλες δέκα της Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών) ακολούθησαν τη βαθμιαία και μερική φιλελευθεροποίηση. Οι στρατηγικές που ακολούθησαν ήταν τελικά αντίθετες από εκείνες που προτάθηκαν από τους δυ-

4. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 164.

Πίνακας IV:
δείκτης οικονομικής ελευθερίας (1995-2001)
(βαθμολογία από 1 = ελευθερία σε 5 = ανελευθερία)

	1995 σειρά και βαθμολογία (από 101)	1996 σειρά και βαθμολογία (από 142)	1997 σειρά και βαθμολογία (από 150)	1998 σειρά και βαθμολογία (από 156)	1999 σειρά και βαθμολογία (από 161)	2000 σειρά και βαθμολογία (από 161)	2001 σειρά και βαθμολογία (από 161)
Κεντρική Ευρώπη							
Πολωνία	62 3,25	71 3,05	85 3,15	69 2,95	65 2,95	53 2,80	54 2,75
Τσεχία	12 2,10	12 2,00	11 2,05	20 2,20	12 2,05	22 2,20	27 2,20
Σλοβακία	29 2,75	62 2,95	75 3,05	77 3,05	75 3,05	74 3,00	59 2,85
Ουγγαρία	31 2,80	57 2,90	64 2,90	66 2,90	62 2,90	41 2,55	42 2,55
Νοτιοανατολική Ευρώπη							
Ρουμανία	82 3,55	112 3,70	98 3,40	94 3,30	95 3,30	94 3,30	124 3,65
Βουλγαρία	74 3,50	100 3,50	108 3,60	114 3,65	106 3,45	100 3,40	95 3,30
Βαλτική							
Εσθονία	17 2,25	26 2,35	25 2,35	17 2,15	18 2,15	22 2,20	14 2,05
Λετονία		71 3,05	67 2,95	62 2,85	61 2,85	44 2,65	46 2,65
Λιθουανία		100 3,50	78 3,10	74 3,00	72 3,00	61 2,90	42 2,55
Κοινοπραξία Ανεξάρτητων Χωρών							
Ρωσία	73 3,50	100 3,50	115 3,65	104 3,45	106 3,45	122 3,70	127 3,70
Λευκορωσία	83 3,65	106 3,55	129 3,85	135 4,05	140 4,15	145 4,10	146 4,25
Ουκρανία	92 3,90	126 4,00	123 3,75	125 3,80	124 3,80	116 3,60	133 3,85
Μολδαβία	94 4,10	94 3,45	94 3,35	96 3,35	97 3,35	90 3,20	120 3,60
Αρμενία		117 3,75	100 3,45	104 3,45	106 3,45	84 3,10	68 2,95
Αζερμπαϊτζάν		134 4,70	142 4,60	143 4,40	143 4,30	147 4,20	139 3,95
Γεωργία		124 3,85	129 3,85	114 3,65	116 3,65	120 3,65	114 3,55
Καζακιστάν				136 4,10	137 4,05	122 3,70	130 3,75
Κιργιστάν				132 4,00	135 4,00	116 3,60	124 3,65
Τατζικιστάν				143 4,40	147 4,40	139 4,00	139 3,95
Τουρκμενιστάν				145 4,50	149 4,45	148 4,30	148 4,40
Ουζμπεκιστάν				146 4,55	147 4,40	151 4,40	149 4,45

Πηγή: Johnson και Sheehy (1995, 1996)· Johnson, Holmes και Kirkpatrick (1997, 1998, 1999)· O'Driscoll, Holmes και Kirkpatrick (2000, 2001).

τικούς οικονομολόγους, οι οποίοι επιδίωκαν να μετριάσουν την κοινωνική οδύνη. Οι περισσότερες απ' αυτές τις χώρες ανέλαβαν το σημαντικό πέρασμα στο μάρκετινγκ, το οποίο ήταν από 0,22 έως 0,41 δομικές μονάδες δεικτών, παρόλο που η κεντρική Ευρώπη το είχε πετύχει από το 1991. Οι μισές απ' αυτές τις χώρες (δηλαδή η Λετονία, η Ρουμανία, η Μολδαβία, η Αρμενία, η Γεωργία και το Καζακστάν) έχουν γίνει πραγματικές οικονομίες της αγοράς, αλλά οι περισσότερες πραγματοποίησαν την επιτυχία τους μετά από αρκετές ενδιάμεσες μεταρρυθμίσεις. Για τις περισσότερες χώρες, η αποφασιστική ώθηση είχε δοθεί από την καταστρεπτική κρίση του 1998. Τρεις χώρες της Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών κόλλησαν σαφώς σε μη εμπορεύσιμη οικονομία: συγκεκριμένα, η Λευκορωσία, το Τουρκμενιστάν και το Ουζμπεκιστάν. Το Ουζμπεκιστάν και η Λευκορωσία προσπάθησαν να πραγματοποιήσουν εκτεταμένη φιλελευθεροποίηση, τελικά όμως παλινδρόμησαν και οδηγήθηκαν στις μη εμπορεύσιμες οικονομίες, αποδεικνύοντας ότι σε κάθε περίπτωση η φιλελευθεροποίηση δεν ήταν επαρκής για να είναι αμετάκλητη. Ούτε υποστηρίχθηκε από την ουσιαστική ιδιωτικοποίηση ή τον εκδημοκρατισμό. Μετά από τη μεταρρύθμιση το 1994-1995, η Ουκρανία έχει αναπτύξει τη φιλελευθεροποίηση, ξεπερνώντας την παλινδρόμηση της Ρωσίας. Το Αζερμπαϊτζάν και το Τατζικιστάν δεν μπορούσαν να κριθούν ως οικονομίες της αγοράς μέχρι το 1997, ενώ σήμερα θεωρούνται ότι είναι σε μικρή έκταση οικονομίες της αγοράς.

Ο πληθωρισμός, η ανάπτυξη και οι επενδύσεις

Όλες οι χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών στη διαδικασία της μετάβασης είχαν πληθωρισμό πάνω από 100% το χρόνο, εκτός από την Ουγγαρία και την Τσεχοσλοβακία. Η οικονομική σταθεροποίηση ήταν ο άξονας προσοχής των οικονομολόγων προκειμένου να δαμάσουν τον πληθωρισμό. Πολλοί άσκησαν κριτική σ' αυτή την ανησυχία για μακροοικονομική σταθεροποίηση, αλλά ο υψηλός πληθωρισμός είναι επιζήμιος για την ανάπτυξη⁵. Εξάλλου, υπάρχει μια σχέση ανάμεσα στον πληθωρισμό και στην πτωτική παραγωγή. Η πτώση στην παραγωγή διήρκεσε περισσότερο από τον

5. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 141.

υψηλό πληθωρισμό σε καθεμία απ' αυτές τις χώρες. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι καμία από τις συγκεκριμένες χώρες δεν επέστρεψε στην οικονομική ανάπτυξη έως τη στιγμή που ο πληθωρισμός θα έπεφτε κάτω από το 45% το χρόνο. Όσο περισσότερο διαρκούσε ο υψηλός πληθωρισμός, τόσο μεγαλύτερη ήταν η οικονομική κάμψη στην παραγωγή. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι, σε κάποιες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες (όπως για παράδειγμα η Ρωσία, η Ουκρανία, η Μολδαβία, το Καζακστάν και η Λευκορωσία), η ανάπτυξη δεν ξαναεμφανίστηκε απότομα μόλις πραγματοποιήθηκε η σταθεροποίηση και με το πέρασμα του χρόνου η άμεση σχέση ανάμεσα στη μακροοικονομική κατάσταση και στην παραγωγή έγινε ακόμα πιο ασήμαντη. Απ' αυτό μπορεί να προκύψει ένα νέο συμπέρασμα⁶: ενώ η σταθεροποίηση φαίνεται να είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της ανάπτυξης, η ανάπτυξη δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση. Το 1999, ο A. Berg — όπως και άλλοι — κατέληξε ότι η φορολογική ισορροπία ήταν σημαντικότερη για την ανάπτυξη από ό,τι ο έλεγχος του πληθωρισμού. Μια σειρά από αναζητήσεις και εμπειρίες οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο πληθωρισμός πρέπει να είναι πιο κάτω από ένα ορισμένο όριο. Άλλωστε, είναι ο μόνος όρος, ώστε να υπάρξει ανάπτυξη.

Ένα γενικότερο συμπέρασμα είναι ότι οι πρώην χώρες της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας βρίσκονταν σε μεγάλη ανάγκη να ασκήσουν πολιτική με σκληρότερους περιορισμούς στον προϋπολογισμό, οι οποίοι όμως στην ουσία ήταν δύσκολο να επιβληθούν. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, το πρόβλημα δεν ήταν η ζήτηση αγαθών, αλλά η προμήθεια. Από την άλλη, επειδή οι τιμές εισαγωγής ήταν πολύ υψηλές, σε περίοδο που υπήρξαν υπερβολικά χαμηλοί ρυθμοί συναλλαγής, όλα τα εγχώρια προϊόντα που ήταν για πώληση θα μπορούσαν να πωληθούν, αλλά όμως πολλά απ' αυτά ήταν πολύ χαμηλής ποιότητας.

Το εξωτερικό εμπόριο έπαιξε τεράστιο ρόλο στη διαδικασία της μετάβασης. Οι εξαγωγές άρχισαν να αυξάνονται πριν από την παραγωγή σε όλες σχεδόν τις χώρες. Η συγκεκριμένη αύξησή τους ήταν σημαντική, εκτεινόμενη στην ουσία με ταχύτατο τρόπο ως μερίδιο του ΑΕΠ και αυτό είχε ως αποτέλεσμα η ανάπτυξη να οδηγείται καθαρά από τις εξαγωγές. Όλες οι πρώην κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες επαναπροσανατόλισαν το εμπόριό τους: από την κατάσταση όπου οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν μεταξύ τους σε μιαν άλλη κατάστα-

6. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 141.

ση, στο πλαίσιο της οποίας οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν με τον δυτικό καπιταλιστικό κόσμο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η ανάπτυξη στις υπό μετάβαση χώρες να εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την πρόσβασή τους στις δυτικές αγορές. Οι χώρες που προχώρησαν περισσότερο στη μεταρρύθμιση παρουσίασαν εντυπωσιακή και σταθερή αύξηση των εξαγωγών τους. Καθώς οι εξαγωγές αυξάνονταν, οι πετυχημένες εξαγωγικά χώρες λάμβαναν περισσότερα χρήματα για τις εισαγωγές τους και τελικά οι εισαγωγές ακολούθησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τις εξαγωγές. Αυτό είχε ως κατάληξη οι περισσότερες χώρες να περάσουν από την κρίση των τρεχουσών συναλλαγών στο εμπορικό πλεόνασμα.

Μία βασική διαστρέβλωση για τα μακροοικονομικά μεγέθη στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες ήταν ότι η κατανάλωση ήταν πολύ μικρή και οι επενδύσεις πολύ σημαντικές ως ποσοστά του ΑΕΠ. Οι περισσότερες χώρες παρουσιάζουν αύξηση της κατανάλωσης ως μερίδιο του ΑΕΠ, από έναν μέσο όρο που ήταν 73% πριν τη μετάβαση σε ποσοστό 84% γύρω στο 1997⁷. Οι αναλογίες κατανάλωσης είναι χαμηλότερες στην Τσεχία, στη Σλοβακία, στη Ρωσία και στη Λευκορωσία, που θεωρούνται και οι πλούσιες χώρες, ενώ οι φτωχότερες χώρες έχουν υψηλότερες αναλογίες κατανάλωσης.

Οι αριθμοί των επενδύσεων είναι ακόμα πιο ενδιαφέροντες. Η συνολική αναλογία των επενδύσεων έπεσε σημαντικά από τον μέσο όρο 28% του ΑΕΠ το 1989 στον 21% του ΑΕΠ το 1997. Οι περισσότερες χώρες παρουσίασαν μεγάλες πτώσεις στα μερίδια των επενδύσεών τους, αποτέλεσμα που δείχνει το συνδυασμό φτώχειας και αντίστοιχου φτωχού επενδυτικού κλίματος. Εδώ, ο A. Aslund κάνει δύο παρατηρήσεις: η πρώτη παρατήρηση είναι ότι οι επενδύσεις δεν προηγήθηκαν της επιστροφής στην ανάπτυξη. Αυξήθηκαν ύστερα από την επιστροφή στην ανάπτυξη και δεν αποτέλεσαν — όπως θα έπρεπε — την κινητήρια δύναμή της. Αυτό σημαίνει ότι η ανανεωμένη οικονομική ανάπτυξη δεν οδηγούνταν από τις επενδύσεις. Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι η πτώση στις επενδύσεις ήταν γενικά πολύ μεγαλύτερη από την πτώση στην παραγωγή. Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι οι επενδύσεις είναι σημαντικές για τη διαδοχική επέκταση της παραγωγής, αλλά όχι για την αρχική.

Η ανάπτυξη καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το αρχικό επίπεδο του εισοδήματος, από το ρυθμό των επενδύσεων, τις κατά κεφαλήν

7. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 147.

επενδύσεις και το ρυθμό της πληθυσμιακής αύξησης. Οι χώρες που έδειχναν ότι ήταν τελικά ανοιχτές στο εξωτερικό εμπόριο για κάποια χρόνια, φαίνεται να έχουν κάποια οικονομική ανάπτυξη. Οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι αποδέχονται τη μακροπρόθεσμη σημασία των επενδύσεων και οι επενδύσεις αποκαταστάθηκαν στις χώρες που είχαν επιτυχία στη μεταρρύθμιση. Άλλοι παράγοντες, που πιθανότατα να παίξουν ρόλο στην περιοχή, είναι καταρχήν η πρωτογενής παραγωγή και ακόμα η γεωγραφία που στην ουσία δηλώνει την απόσταση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και σ' αυτό το πλαίσιο συμπεριλαμβάνεται και η πρόσβαση στην αγορά και το κόστος μεταφοράς.

Οι ιδιωτικοποιήσεις
και οι επιπτώσεις των οικονομικών μεταρρυθμίσεων

Η ιδιωτικοποίηση παρουσιαζόταν ως η λύση-κλειδί¹. Αυτό σημαίνει ότι η πραγματοποίησή της ήταν κάτι που δεν θα είχε πολλές συνέπειες και γι' αυτό τελικά υπήρξε το πλέον αμφιλεγόμενο σημείο². Υπάρχει καταρχήν μία θετική συσχέτιση ανάμεσα στο μερίδιο του ΑΕΠ, η οποία προκύπτει από τον ιδιωτικό τομέα και την παραγωγή. Η ιδιωτικοποίηση και ο ιδιωτικός τομέας είχαν σημαντικές επιδράσεις στην ανάπτυξη κατά την περίοδο που ακολούθησε, καθώς χρειάζεται κάποιος χρόνος για τις ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις να γίνουν αποτελεσματικές³. Υπάρχει η αντίληψη ότι η ιδιωτικοποίηση ήταν λιγότερο αποτελεσματική στη Σοβιετική Ένωση σε σχέση με την κεντρική Ευρώπη. Μία ακόμα παρατήρηση που κάνουν οι υποστηρικτές των ιδιωτικοποιήσεων είναι ότι οι νέες επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν τα πήγαιναν καλύτερα από τις κρατικές.

Μία αρκετά δημοφιλής πρόταση ήταν να διανεμηθούν σε όλους τους πολίτες μετοχές σε αμοιβαία κεφάλαια, τα οποία θα ήλεγχαν το μετοχικό κεφάλαιο των ιδιωτικοποιημένων εταιρειών⁴. Το ίδιο εφαρ-

1. G. YAVLINSKY - SERGUEY BRAGUINSKY, «The inefficiency of *laissez-faire* in Russia: hysteresis effects and the need for policy-led transformation», *Journal of Comparative Economics* 19/1 (1994), σελ. 88-166.

2. J.E. STIGLITZ, «Whither reform? Ten years of transition», *Annual Bank Conference on Development Economics (Washington, D.C., 28-30 April 1999)*, Washington (D.C.), 1999.

3. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, ό.π., σελ. 145.

4. T. COX, «The politics of social change», στο S. WHITE - J. BATT - G. LEWIS (διεύθ.), *Developments in central and east European politics*, MacMillan Press, London, σελ. 219.

μόστηκε και σε άλλες χώρες. Σε γενικές γραμμές, το κύριο μέλημα των κυβερνήσεων ήταν να περιορίσουν στο ελάχιστο δυνατό επίπεδο δυσάρεστα φαινόμενα, όπως είναι χαρακτηριστικά η γενικευμένη φτώχεια και η ανεργία.

Είναι προφανές ότι το φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης είχε διαφορετική αντιμετώπιση από τους θεωρητικούς και αυτό έγινε με βάση τη θέση τους στον κόσμο των ιδεών. Για τους φιλελεύθερους, ο Ωγκούστο Πινοσέτ στη Χιλή και η Μάργκαρετ Θάτσερ στο Ηνωμένο Βασίλειο είχαν καταστήσει τις ιδιωτικοποιήσεις σοβαρή θεματική στη δεκαετία του '80. Η ανάγκη για πρωτότυπες προσεγγίσεις έβρισκε αντίθετους τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές, οι οποίοι ζητούσαν την επιστροφή σε μια φυσιολογική κοινωνία και να εγκαταλειφθούν τα περαιτέρω πειράματα⁵. Είναι σαφές ότι για τις ιδιωτικοποιήσεις αναπτύχθηκε μια συζήτηση με ιδιαίτερες εντάσεις και δεν αφορούσε αποκλειστικά τη μετάβαση από την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στον καπιταλισμό. Βέβαια, κατά την περίοδο της μετάβασης, το νέο θεσμικό πλαίσιο, η πολιτική που ακολουθήθηκε και η νέα ηθική της ελεύθερης αγοράς δημιούργησαν μία σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη λειτουργία των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών και στη λειτουργία του καπιταλισμού. Αλλά σαφέστατα διαχωριστική γραμμή και διάσταση στην εφαρμογή της πολιτικής υπάρχει και ανάμεσα από την κεντρική και τη νεοφιλελεύθερη ή μονεταριστική πολιτική. Ωστόσο, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είχαμε έναν ολικό κοινωνικό μετασχηματισμό, δηλαδή ένα πέρασμα από μία κοινωνική ή ταξική σύνθεση σε μιαν άλλη στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Βέβαια, τα δεδομένα πλέον είναι διαφορετικά και η πλήρης ιδιωτικοποίηση των επιχειρήσεων και η μετάβαση από την κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία στην οικονομία της αγοράς έχει άλλα χαρακτηριστικά, πλην όμως δεν έχουμε να κάνουμε με έναν ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό.

Οι ιδιωτικοποιήσεις ήταν πολύ συγκεκριμένες και οι άνθρωποι ήθελαν ένα μερίδιο ιδιοκτησίας στο νέο πλαίσιο. Οι κρατικές επιχειρήσεις θεωρήθηκαν κακοδιαχειριζόμενες, αρκετές απ' αυτές σταματούσαν τη λειτουργία τους και έτσι απαρχαιωνόταν ο εξοπλισμός, με αποτέλεσμα να έχουν πλεονάζον εργατικό δυναμικό. Επιπλέον, κάποιες άλλες ήταν στη νέα εποχή εντελώς άχρηστες, αλλά ήταν δύσκολο να κατανοηθεί ότι δεν μπορούσαν να συνεχίσουν την παραγωγική διαδικασία. Οι ιδιωτικοποιήσεις αφορούσαν κατηγορίες περιουσίας. Οι μικρές επι-

5. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 255.

χειρήσεις ήταν περισσότερο εύκολο να ιδιωτικοποιηθούν. Οι ιδιωτικοποιήσεις μεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων ήταν περισσότερο πολύπλοκη διαδικασία και φυσικά το πεδίο αντιπαράθεσης μεγαλύτερο. Η αγροτική μεταρρύθμιση και η ιδιωτικοποίηση ακίνητης περιουσίας είχαν ως συνέπεια τη μεγαλύτερη συγκέντρωση πλούτου, αλλά ως θεματικές είχαν πολύ λιγότερο ενδιαφέρον σε εθνικό επίπεδο και το ενδιαφέρον τους περιορίστηκε σε τοπικό επίπεδο στο πλαίσιο των παραδοσιακών απαιτήσεων. Με το πέρασμα του χρόνου άρχισε να αποτελεί συνείδηση η σημασία των επιχειρήσεων, γεγονός που αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης.

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις ιδιωτικοποιήσεις, θα πρέπει να κατανοήσουμε και τους σκοπούς που είδαν σ' αυτές οι ενδιαφερόμενοι. Επομένως, αυτές οι χώρες βρέθηκαν σε ένα χάος, στο οποίο αναπτύχθηκαν μεγάλες διαφορές όταν επελέγησαν οι στρατηγικές των ιδιωτικοποιήσεων. Ο έλεγχος επί των επιχειρήσεων ποικίλλει από χώρα σε χώρα. Στη Σοβιετική Ένωση, οι αξιωματούχοι διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων έγιναν οιονεί ιδιοκτήτες από τότε που ο νόμος για τις κρατικές επιχειρήσεις το 1987 τους κατέστησε ανεξάρτητους από το υπουργείο βιομηχανίας, το οποίο δεν μπορούσε πλέον να απολύσει τους διευθυντές των επιχειρήσεων. Στην Πολωνία, τα συμβούλια ανέλαβαν τέτοια εξουσία που στο τέλος προκάλεσαν αναστάτωση, με την έννοια ότι είχαν παράλληλη πορεία με τη γιουγκοσλαβική διαχείριση της εργατικής τάξης, δηλαδή με την ώθηση των εργατικών μισθών και της κρατικής επένδυσης ανά εργαζόμενο, σε σχέση με τον υψηλό μισθό και την υψηλή ανεργία. Στην Ουγγαρία υπήρχαν εργατικά συμβούλια απροσδιόριστης ισχύος, αλλά οι πραγματικοί ιδιοκτήτες στην Τσεχοσλοβακία, στη Ρουμανία και στη Βουλγαρία παρέμειναν το κράτος και τα αντίστοιχα βιομηχανικά υπουργεία. Οι πολιτικές ομάδες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις ιδιωτικοποιήσεις. Ορισμένοι φιλελεύθεροι συγγραφείς τονίζουν ανήσυχτοι ότι υπάρχει αυξανόμενη ισχύς των εργαζομένων, των εργατικών ενώσεων και των βιομηχανικών υπουργείων, χωρίς να μπορεί να αποδειχθεί, ενώ τονίζουν ακόμα ότι υποεκτιμήθηκε η δύναμη των διευθυντών των κρατικών επιχειρήσεων⁶.

6. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 255-256. Ο συγγραφέας, όντας φιλελεύθερος, έχει τη δική του οπτική για την πορεία των ιδιωτικοποιήσεων. Θεωρεί ως δεδομένο ότι οι επιχειρήσεις θα πρέπει να δοθούν στο ξένο κεφάλαιο για να βρουν μια προοπτική ανάπτυξης. Αντιλαμβάνεται ως μόνο δρόμο της οικονομίας το πλαίσιο της αγοράς στη

Στη Σοβιετική Ένωση, στην Ουγγαρία και στην Πολωνία βρισκόταν σε εξέλιξη μια εκτεταμένη απρογραμματίστη ιδιωτικοποίηση. Η δημόσια περιουσία υπονομευόταν από τη στιγμή που οι διευθυντές είχαν εκμισθώσει τις επιχειρήσεις, ελέγχοντας τη χρηματική ροή των εταιρειών. Οι κρατικοί διευθυντές μπορούσαν να στερήσουν τις επιχειρήσεις τους από χρήματα, διαμέσου της μετακύλισης των τιμών. Ένας διευθυντής μπορούσε να πωλήσει την παραγωγή της κρατικής επιχείρησης που διηύθυνε ή και ένα μέρος της στην ιδιωτική επιχείρησή του, σε χαμηλή τιμή, μεταπουλώντας το προϊόν σε πολύ υψηλότερη τιμή και παίρνοντας ολόκληρο το κέρδος από το κράτος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η Τσεχία, στο πλαίσιο της οποίας το κράτος διατηρούσε τη μεγαλύτερη δύναμη πάνω στις κρατικές επιχειρήσεις. Ο υπουργός ιδιωτικοποιήσεων Tomas Jeseκ παρατήρησε ότι οι διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων σύστησαν χαρακτηριστικά ιδιωτικές επιχειρήσεις υπό την κατοχή τους και διοχέτευαν κρατικά κεφάλαια σ' αυτές τις εταιρείες με διάφορους τρόπους που ακόμα αμφισβητούνται. Η εκμίσθωση ήταν ένας τρόπος που έδινε τη δυνατότητα στον εκάστοτε διευθυντή — ή σε εκείνους που εμφανίζονταν εικονικά ως εργατική δύναμη — να προχωρήσει σε σταδιακή εξαγορά μεριδίου. Ο βασικός λόγος που ξεκίνησαν οι επίσημες ιδιωτικοποιήσεις ήταν να σταματήσει η ιδιωτικοποίηση χωρίς πρόγραμμα, η οποία υπήρξε αργή και αναποτελεσματική.

Η άμεση συνέπεια των οικονομικών μεταρρυθμίσεων για την πλειοψηφία του πληθυσμού στην κεντρική και στην ανατολική Ευρώπη ήταν η βαθμιαία πτώση του βιοτικού επιπέδου, ενώ για μια μειονότητα οι μεταρρυθμίσεις αποτέλεσαν τη νέα πηγή πλουτισμού και αυτό είχε ως αποτέλεσμα μια μικρή ομάδα νεόπλουτων να εμφανιστεί σε όλες αυτές τις χώρες των πρώην σχεδιασμένων οικονομιών⁷. Κάποιοι απ' αυτούς κατάφεραν να πλουτίσουν εκμεταλλευόμενοι τις επιχειρηματικές ικανότητές τους, ενώ άλλοι κατάφεραν να εισέλθουν στην ομάδα των νεόπλουτων, κατορθώνοντας να διατηρήσουν τις ηγετικές θέσεις τους στις πρώην κρατικές επιχειρήσεις. Ακόμα, υπήρξαν κάποιοι

σωστή διάστασή του και την ιδιωτικοποίηση των επιχειρήσεων ως άξονα για την περαιτέρω εξέλιξη της κοινωνίας. Δεν θέτει την απορία για τη διανομή του προϊόντος που προκύπτει από την πορεία της οικονομίας και τη διαμόρφωση της νέας κοινωνικής σύνθεσης. Ακόμα, οι επιπτώσεις από την οικονομία της αγοράς θεωρούνται ως αποτέλεσμα της μετάβασης και γι' αυτό προσωρινή κατάσταση.

7. S. WHITE - J. BATT - G. LEWIS (διεύθ.), *Developments in central and east european politics*, ό.π., σελ. 228.

που εκμεταλλεύθηκαν τη νέα κατάσταση και πέτυχαν να αναγνωρισθούν ως νόμιμες δραστηριότητες αυτές που θεωρούνταν παράνομες από το παλαιό καθεστώς. Όμως, λίγα πράγματα γνωρίζουμε προς το παρόν για το αριθμητικό μέγεθος αυτών των ομάδων ή για το μέγεθος του πλούτου τους⁸.

Οι επενδύσεις — και ιδιαίτερα οι ξένες — θεωρούνταν ο αντικειμενικός στόχος της διαδικασίας της ιδιωτικοποίησης, αλλά παρόλα αυτά δημιουργήθηκε σύγχυση. Πολλοί υποστήριζαν τις πωλήσεις επιχειρήσεων, παρά την ελεύθερη διανομή, για το λόγο ότι ήθελαν περισσότερες επενδύσεις και δεν μπορούσαν να καταλάβουν ότι οι πληρωμές από τις πωλήσεις των επιχειρήσεων αποτελούσαν κρατικά έσοδα και όχι πραγματική επένδυση⁹. Οι μεταρρυθμιστές ήταν αντίθετοι σε μια τέτοια εξέλιξη που θα οδηγούνταν οι ιδιωτικές αποταμιεύσεις στο κρατικό θησαυροφυλάκιο. Είναι φανερό η αγωνία των μονεταριστών που ήθελαν να δοθούν οι κρατικές επιχειρήσεις στους ιδιώτες χωρίς κόστος. Ακόμα, είναι εμφανές ότι η λογική των επενδύσεων είχε ως στόχο την αύξηση των κερδών, στοιχείο που δεν συνδέεται με τη συνολική ευημερία της κοινωνίας. Ο αντικρατισμός τους είχε ως στόχο την αύξηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των επενδύσεων, δημιουργώντας παράλληλα στοιχεία απονέκρωσης σε βασικούς τομείς του κράτους πρόνοιας. Πολλές φορές το πάθος για ιδιωτικοποιήσεις πήγαινε πέρα και από το θεσμικό πλαίσιο της λειτουργίας της αγοράς. Ακόμα και το γεγονός ότι πολλές φορές στη Δύση οι ιδιωτικοποιήσεις γίνονταν για την απόκτηση κρατικών εσόδων παρακάμπτεται υπό την έννοια ότι αυτό το στοιχείο ήταν υποδεέστερο για τις χώρες που βρίσκονταν σε μετάβαση, δηλαδή ότι θα έπρεπε να δοθεί έμφαση στις συστημικές αλλαγές και στη δικαιοσύνη. Ένα άλλο ζήτημα είναι ότι οι δημόσιες επιχειρήσεις ήταν πολύ άσχημα διευθυνόμενες και κατά συνέπεια η αξία τους δεν ήταν μεγάλη. Προφανώς, δεν είχε σημασία η δυναμική τους στη διεθνή αγορά, αλλά ούτε τα περιουσιακά στοιχεία που καθόριζαν την πορεία τους προς το μέλλον. Ούτε ακόμα δόθηκαν εξηγήσεις για ποιους λόγους ήθελαν αυτές τις επιχειρήσεις που θεωρούνταν υποβαθμισμένες.

8. S. WHITE - J. BATT - G. LEWIS, ό.π., σελ. 228.

9. A. ASLUND, ό.π., σελ. 262.

Η διαμόρφωση των πολιτικών στόχων
των ιδιωτικοποιήσεων. Τα όρια και οι αντιθέσεις

Οι στόχοι των ιδιωτικοποιήσεων ήταν σημαντικοί από τη στιγμή που αποτελούσαν πολιτική διαδικασία και στην ουσία ήταν η δυνατότητα που είχαν οι φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές να αναπροσαρμόσουν τις πρώην κεντρικά σχεδιασμένες κοινωνίες στη νέα πραγματικότητα. Για τον A. Aslund, οι ιδιωτικοποιήσεις ήταν η τέχνη του εφικτού. Ο βαθύτερος στόχος των μεταρρυθμιστών ήταν η διάσπαση της ηγεμονικής κρατικής ισχύος και η δημιουργία ατομικής ιδιοκτησίας, την οποία θεωρούν ως βάθρο της ελευθερίας και της δημοκρατίας που εμπνέονται από τον F. Hayek, ο οποίος θεωρούσε ότι το σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας είναι η σημαντικότερη εγγύηση ελευθερίας, όχι μόνο για εκείνους που κατέχουν ιδιοκτησία, αλλά και για εκείνους που δεν κατέχουν¹. Οι θεωρητικοί Maxim Boycko, Andrei Schleifer και Robert Vishny, οι οποίοι υπήρξαν οι κύριοι θεωρητικοί πίσω από τις ρωσικές ιδιωτικοποιήσεις, θεώρησαν ως πρώτο στόχο την αποπολιτικοποίηση². Αυτό σημαίνει ότι, στο πλαίσιο των πρώην κρατικά σχεδιασμένων οικονομιών, οι διευθυντές επιλέγονταν και προάγονταν με πολιτικά κριτήρια. Οι πολιτικοί θα έπρεπε να διαχωριστούν από την ιδιοκτησία: υπόθεση που ήταν πολύ σημαντικότερη και από την αποτελεσματική εταιρική διαχείριση. Κατά την άποψή τους, ο έλεγχος των διευθυντών δεν είναι τόσο σημαντικός όσο ο έλεγχος των πολιτικών, αφού τα συμφέροντα των διευθυντών είναι σε γενικές γραμμές εγγύτερα στην οικονομική αποτελεσματικότητα παρά σ' αυτά των πολιτικών. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες μετακομμουνιστικές κυβερνή-

1. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former soviet bloc*, ό.π., σελ. 263.

2. A. ASLUND, ό.π., σελ. 263.

σεις ήθελαν να μεταμορφώσουν τις κρατικές επιχειρήσεις στον συντομότερο δυνατό χρόνο. Ένιωθαν την ανάγκη να αποπολιτικοποιήσουν τις οικονομικές δραστηριότητες, αποδεδεσμεύοντας το κράτος από την επιχειρηματική δραστηριότητα³. Γι' αυτή την πορεία όμως δεν υπήρχε και ο ανάλογος οδηγός. Το πρότυπο της δυτικής Ευρώπης ήταν εντελώς ακατάλληλο για τις χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης.

Ο χωρισμός του κράτους από τις επιχειρήσεις δεν έγινε με τη μία, καθώς το κράτος επανερχόταν με άλλες μορφές. Οι μεταρρυθμιστές είδαν ως πρώτη απειλή τα βιομηχανικά υπουργεία, τα οποία όμως ηττήθηκαν στις αρχικές μεταρρυθμίσεις στην Ουγγαρία, στην Πολωνία και στην πρώην Σοβιετική Ένωση, από τη στιγμή που οι μεταρρυθμιστές και οι διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων στάθηκαν ενωμένοι απέναντι στα υπουργεία, με τη διαφορά ότι τα υπουργεία που ήταν φυσικά μονοπώλια άρχισαν να λειτουργούν ενωτικά, ώστε να αμυνθούν αποτελεσματικά. Στο πλαίσιο του μονεταρισμού, δηλαδή του ακραίου φιλελευθερισμού, οι επιχειρηματίες πρότειναν αντί για υπουργεία να δημιουργηθούν νέα ιδρύματα, που όμως θα θυμίζουν υπουργεία, ιδρύματα που θα συγκροτούνται από τη συμμετοχή εταιρειών. Αυτό όμως σήμαινε ότι η κατάσταση ήταν ώριμη για εκμετάλλευση, από περισσότερο ή λιγότερο καλά οργανωμένες ομάδες που είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πορεία των ιδιωτικοποιήσεων⁴.

Σημαντικό στοιχείο θα πρέπει να θεωρηθεί ότι κανείς τελικά δεν είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να συμμετάσχει στη συζήτηση για τις ιδιωτικοποιήσεις από την άποψη της απάντησης στο ερώτημα: σε ποιο βαθμό θα έπρεπε να γίνουν; Από την πρώτη στιγμή, η επιθετικότερη ομάδα της ελίτ του προηγούμενου συστήματος της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας έσπευσε να αποκτήσει τα μερίδιά της και η τελική αντίθεση για τις ιδιωτικοποιήσεις δεν ήταν σημαντική. Επομένως, από εκείνη τη στιγμή, οι μεταρρυθμιστές πήγαιναν για τη μικρότερη αντίσταση, έχοντας ως δεδομένο ότι υπήρχε μεγάλη κρατική παρουσία που επρόκειτο να ιδιωτικοποιηθεί. Το πνεύμα κατανόησης για τις ιδιωτικοποιήσεις υπήρχε, διότι οι ιδιωτικοποιήσεις θα συνέχιζαν στο βαθμό που οι συγκεκριμένες χώρες δεν θα είχαν μεγαλύτερο δημόσιο τομέα από τη δυτική Ευρώπη. Αυτό για κάποιους άλλους ση-

3. G. BLAZYCA, «The politics of economic transformation», στο S. WHITE - J. BATT - G. LEWIS (διεύθ.), *Developments in central and east European politics*, ό.π., σελ. 204.

4. G. BLAZYCA, ό.π., σελ. 204.

μαινε ότι οι ιδιωτικοποιήσεις πολιτικοποιούνταν και δημιουργούσαν ένα πεδίο ιδιαίτερα ανταγωνιστικό⁵.

Κάποιες βιομηχανίες προκάλεσαν ιδιαίτερα προβλήματα. Στη Δημοκρατία της Τσεχίας ξέσπασε μία συζήτηση από νωρίς για το οικογενειακό ασήμι, που ήταν επιχειρήσεις με έντονη εθνική συναισθηματική αξία, οι οποίες δεν επρόκειτο να ιδιωτικοποιηθούν. Στη Ρωσία, ο πυρήνας της αμυντικής βιομηχανίας αποκλείστηκε από τις ιδιωτικοποιήσεις. Στην Ουκρανία, οι άνθρωποι της πρώην νομενκλατούρα εξειδίκευσαν χιλιάδες επιχειρήσεις που θα αποκλείονταν από τις ιδιωτικοποιήσεις. Οι φυσικές πηγές και τα μονοπώλια αποτελούσαν πηγή αντιπαράθεσης για όλους, καθώς ο κόσμος φοβόταν ότι θα μπορούσαν να ξεπουληθούν πολύ φτηνά. Όμοια, η εγχώρια αγροτική ιδιοκτησία υπερεκτιμήθηκε από το αγροτικό λόμπι και έτσι υπήρχαν δικαιολογημένοι φόβοι κερδοσκοπικών αγορών φτηνής γης από απόντες γαιοκτήμονες. Επίσης, λίγοι ήταν αυτοί που ήταν αντίθετοι στις ιδιωτικοποιήσεις πολλών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Ένας συνηθισμένος συμβιβασμός ήταν η κατάρτιση μιας λίστας βιομηχανιών ή επιχειρήσεων που δεν θα ιδιωτικοποιούνταν για την ώρα. Οι μεταρρυθμιστές κατάφεραν να περιορίσουν αυτή τη λίστα και να τονίσουν τον προσωρινό χαρακτήρα τους.

Αυτή η συζήτηση άφησε στους υπεύθυνους για την ιδιωτικοποίηση μεγάλο εύρος επιλογών και περιορισμών. Επικράτησε ένας αρκετά καλός βαθμός ομοφωνίας σε κάποιες βασικές αρχές⁶. Αυτές ήταν οι ακόλουθες: α) οι ιδιωτικοποιήσεις έπρεπε να οδηγήσουν σε σαφή, εντελώς προσδιορισμένα περιουσιακά δικαιώματα· β) οι νέοι ιδιοκτήτες θα πρέπει να εφοδιαστούν με αποτελεσματικό έλεγχο πάνω στη διεύθυνση· γ) οι ιδιωτικοποιήσεις έπρεπε να είναι κοινωνικά αποδεκτές· δ) θα έπρεπε να διευκολυνθεί η αύξηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας τόσο μέσα στις ιδιωτικές επιχειρήσεις όσο και σε σχέση με την οικονομία στο σύνολό της· ε) σε άλλα σημεία υπήρχε επιλογή ανάμεσα στις αντιμαχόμενες θέσεις· στ) κάποιιοι έδωσαν έμφαση στη σημασία της ταχύτητας, ενώ άλλοι επικεντρώθηκαν στην ποιότητα των ιδιωτικοποιήσεων· ζ) από την άλλη, κάποιιοι ευνόησαν αυτούς που μυήθηκαν στη νέα κατάσταση από την ελίτ, ενώ άλλοι προτίμησαν να πουληθούν οι επιχειρήσεις σε ξένους επενδυτές· η) οι αρχές της δικαιοσύνης και της πολιτικής διευκόλυνσης στάθηκαν εναντίον των αρχών της

5. G. BLAZYCA, ό.π., σελ. 204.

6. A. ASLUND, ό.π., σελ. 264.

οικονομικής αποτελεσματικότητας⁷. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες άρχισαν να γίνονται ιδιωτικοποιήσεις.

Η επιλογή της υπάρχουσας μεθόδου ιδιωτικοποίησης διέφερε ανάλογα με τη φύση της περιουσίας, την πολιτική κατάσταση, τη γραφειοκρατική ικανότητα και τις προηγούμενες εξισώσεις. Οι κυριότερες εναλλακτικές επιλογές για τον A. Aslund ήταν: α) ανοιχτές πωλήσεις· β) διαχείριση ή εξαγορά του μεριδίου των εργαζομένων· γ) μαζικές ιδιωτικοποιήσεις· δ) ρευστοποίηση.

Η σημαντικότερη διαμάχη αφορούσε την ιδιωτικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων. Η μία πλευρά απαιτούσε πωλήσεις μόνο έναντι χρημάτων, ανεξάρτητα από την ταχύτητα, δίνοντας έτσι μεγάλη βαρύτητα στην ποιότητα των ιδιωτικοποιήσεων, ενώ η αντίθετη πλευρά έβλεπε την ταχύτητα σημαντικότερη από την ποιότητα και αποδέχθηκε χαριστικές πωλήσεις τόσο σε εκείνους που είχαν ήδη μνηθεί στις ιδιωτικοποιήσεις όσο και στον εν γένει πληθυσμό. Σε αντίθεση με τον αγώνα για τη φιλελευθεροποίηση και τη μακροοικονομική σταθερότητα, όλη αυτή η ιστορία δεν ήταν απλά μια μάχη ανάμεσα στους μεταρρυθμιστές και στους εισοδηματίες. Και στις δύο πλευρές ηγούνταν οι μεταρρυθμιστές, ενώ οι εισοδηματίες προσπάθησαν να δραστηριοποιηθούν και να επωφεληθούν στον μέγιστο δυνατό βαθμό. Αναφέραμε ήδη ότι οι ιδιωτικοποιήσεις πολιτικοποιούνταν και έτσι δημιουργούνταν ένα ιδιαίτερο ανταγωνιστικό πεδίο. Τα εμπόδια για τη διευθέτηση των περιουσιακών στοιχείων ήταν πολλά. Πρώτα απ' όλα, οι νόμιμοι τίτλοι ήταν δυσδιάκριτοι από τους προηγούμενους ιδιοκτήτες και των απογόνων τους. Ακόμα και όταν οι διευθυντές και οι εργατές δεν μπορούσαν να αξιώσουν ιδιοκτησία με κρατικά περιουσιακά στοιχεία, μπορούσαν ωστόσο να διεκδικήσουν προνόμια από τις πρώην κρατικές επιχειρήσεις όπου εργαζόνταν⁸. Είχαμε ακόμα τη σύγκρουση των τοπικών αρχών με τις κεντρικές αρχές για τη διεκδίκηση των μόνιμων τίτλων των περιουσιακών στοιχείων. Επίσης, πριν από το επίσημο ξεκίνημα των ιδιωτικοποιήσεων, οι διευθυντές φρόντισαν να αποσπάσουν περιουσιακά στοιχεία στο παλιό σχέδιο συστήματος πριν το 1989. Από τα ανωτέρω γίνεται σαφές ότι όλη αυτή η κατάσταση διαμόρφωσε τη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων, η οποία έγινε εν τέλει πιο δύσκολη από ηθική και πολιτική σκοπιά, παρόλο που τελικά έγινε περισσότερο εφικτή.

7. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 265.

8. G. BLAZYCA, *ό.π.*, σελ. 205.

Στην επιλογή της στρατηγικής των ιδιωτικοποιήσεων, τα τρία μεγάλα θέματα ήταν: η διαφθορά, η ταχύτητα και η δικαιοσύνη. Εκ των πραγμάτων, η ιδιωτικοποίηση δυσφημίστηκε ως ο βασικός λόγος του πλαισίου της διαφθοράς που διαμορφώθηκε αμέσως μετά το τέλος των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Στην ουσία, κατηγορήθηκαν όλοι εκείνοι που πρωτοστάτησαν για την πορεία προς την οικονομία της αγοράς και οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί τους ονόμασαν μεταρρυθμιστές. Πάντως, είναι γεγονός ότι, ενώ η αύξηση της διαφθοράς συνέπεσε με τη διαδικασία της μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς και ως εκ τούτου με τις ιδιωτικοποιήσεις, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι η αύξηση της διαφθοράς προήλθε αποκλειστικά από τη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων⁹.

Η διαφθορά μπορεί κάλλιστα να αναπτύσσεται παράλληλα με την αύξηση της εγκληματικότητας, η οποία είχε κορυφωθεί αμέσως μετά την κατάρρευση και εξασθένησε αργότερα. Το κράτος φάνηκε αδύναμο να αντιμετωπίσει τα δύο φαινόμενα. Η διαδικασία της ιδιωτικοποίησης των επιχειρήσεων άρχισε ένα ή δύο χρόνια μετά τη διαδικασία της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς. Για τους φιλελεύθερους, αν και η κατάρρευση της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας αποτελεί την αιτία για την πορεία των ιδιωτικοποιήσεων, η ιδιωτικοποίηση έπαιξε ρόλο στη μείωση της διαφθοράς και των άλλων αρνητικών φαινομένων, διότι πίστευαν ότι οι κυρίαρχοι του προηγούμενου καθεστώτος δεν είχαν να πωλήσουν και πολλά πράγματα. Γι' αυτούς, η αιτία ήταν η διαφθορά και το αποτέλεσμα ήταν η ιδιωτικοποίηση, προκειμένου να αντιμετωπισθεί αυτό το φαινόμενο. Επομένως, δεν θα πρέπει να συνδέεται και να συγχέεται η διαφθορά με τις ιδιωτικοποιήσεις, για το λόγο ότι έγιναν σχεδόν ταυτόχρονα, όπως ταυτόχρονη ήταν και η μεταφορά πλούτου, ενώ παράλληλα συνέβησαν και άλλα φαινόμενα και η λογική του ταυτόχρονου δεν θα πρέπει να συνδέεται με την αιτιότητα. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι έπρεπε να αντιμετωπιστεί η διαφθορά και να προωθηθούν οι ιδιωτικοποιήσεις.

Αλλά, όπως και να έχει το θέμα, η διαφθορά ήταν μεγάλο πρόβλημα για την ταχύτητα και τη στρατηγική της ιδιωτικοποίησης. Οι Ούγγροι υποστήριζαν ότι στο ίδιο πλαίσιο με τη δυτική κουλτούρα η ιδιωτικοποίηση θα έπρεπε να είναι αποτελεσματική, δημιουργώντας ισχυρούς ιδιοκτήτες. Οι ιδιοκτήτες θα πρέπει να έχουν πλήρη εταιρι-

9. D. KAUFMANN - P. SIEGELBAUM, «Privatization and corruption in transition economics», *Journal of International Affairs* 50/2 (1996), σελ. 428.

κή διαχείριση και τελικά το κράτος θα πρέπει να εισπράττει έσοδα¹⁰. Ένας σημαντικός οικονομολόγος που ασχολήθηκε με την οικονομία των ιδιωτικοποιήσεων και την οικονομία της μετάβασης, ο ούγγρος J. Kornai, θεωρούσε ότι η κρατική περιουσία δεν πρέπει να σπαταληθεί με το να τη διανείμει το κράτος στον καθένα μόνο και μόνο από καλοσύνη. Γνωρίζοντας τη σημασία της κρατικής ιδιοκτησίας, θεωρεί ότι το πρόβλημα δεν είναι να μεταβιβαστεί η ιδιοκτησία, αλλά στην ουσία θα πρέπει να βρεθεί στα χέρια ενός καλύτερου ιδιοκτήτη που θα παρέχει περισσότερες εγγυήσεις, δηλαδή ότι η απελευθέρωση της οικονομίας θα δημιουργήσει καλύτερες προϋποθέσεις για τη λειτουργία της¹¹. Η προϋπόθεση για μια τέτοια άποψη ήταν ότι το κράτος θα έπρεπε να είναι σε τόσο καλή κατάσταση που θα είχε τη δυνατότητα να διαχειριστεί και να συντηρήσει δημόσιες επιχειρήσεις. Αλλά αν δούμε την κατάσταση των κρατών, θα διαπιστώσουμε ότι μόνο η Ουγγαρία, η Πολωνία και η Εσθονία θα μπορούσαν να συμφωνήσουν με τις απόψεις του J. Kornai. Θεωρούσε ότι το κράτος ήταν ζωντανό και εύρωστο. Ο μηχανισμός του υποχρεούνταν να χειριστεί με προσοχή τον πλούτο που του είχαν εμπιστευθεί μέχρι να εμφανισθεί ο καινούργιος ιδιοκτήτης, ο οποίος θα μπορούσε να εγγυηθεί ασφαλέστερη και αποτελεσματικότερη διαφύλαξη¹². Έτσι, όμως, για τους φιλελεύθερους, η ταχύτητα ήταν λιγότερο σημαντική και η καλύτερη στρατηγική για τη μεγιστοποίηση των κρατικών εσόδων ήταν η σταθερή ροή της ιδιωτικοποίησης.

Στη Σοβιετική Ένωση δημιουργήθηκε χάος και έτσι οι κρατικές επιχειρήσεις είχαν υποστεί τεράστιες κλοπές και ένα μέρος αυτών πραγματοποιήθηκε από τη διαρκή και απρογραμματίστη ιδιωτικοποίηση που προέκυψε από την προνομιά κάστα των διευθυντών, οι οποίοι κυριαρχούσαν και στην κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία¹³. Το πέρασμα του χρόνου δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη νομική μορφή των ιδιωτικοποιήσεων, ενώ παράλληλα δημιουργήθηκε η ανάγκη να οριοθετηθεί και το θεσμικό πλαίσιο για την πραγματοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων και αυτό γιατί το κόστος των συναλλαγών και των αφανών συμφωνιών ήταν υψηλότερο και χρονοβόρο για τη διαπραγ-

10. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 266.

11. J. KORNAI, *The road to a free economy. Shifting from a socialist system: the example of Hungary*, Norton, New York, 1990, σελ. 81-82.

12. J. KORNAI, *ό.π.*, σελ. 82.

13. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 266.

μάτευση. Αυτό τελικά θεωρήθηκε σημαντικό επιχείρημα για την πραγματοποίηση μαζικών ιδιωτικοποιήσεων που θα μπορούσαν σε τελική ανάλυση να αυξήσουν τη δικαιοσύνη και τη δημοτικότητα των ιδιωτικοποιήσεων. Από τη στιγμή που όλοι θεωρούσαν ότι η δημόσια διοίκηση ήταν δυσκίνητη και δεν θα μπορούσε να υπάρξει ταχύτητα υψηλού ρυθμού στις ιδιωτικοποιήσεις, θα έπρεπε τότε να υπάρξει η μείωση της δυνατότητας της διοικητικής λειτουργίας να παρεμβαίνει στη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων και παράλληλα να υπάρξει η μείωση της διαφθοράς. Από την άλλη, οι υπεύθυνοι των ιδιωτικοποιήσεων φρόντιζαν να αναπτυχθούν στο διαμορφωθέν χάος και να συνεχίσουν τις ιδιωτικοποιήσεις πριν οι άνθρωποι της παλιάς ελίτ ενδυναμώσουν τις απαιτήσεις τους για τη δημόσια ιδιοκτησία. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι πολλά χρόνια μετά την κατάρρευση της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, τα μεγάλα κεφάλαια δεν είχαν σαφείς αξίες ή, αν είχαν, οι αξίες τους στην αγορά ήταν πολύ συμπίεσμένες. Αυτή η αβεβαιότητα των αξιών στην ουσία διευκόλυνε ένα απλοποιημένο σχέδιο ιδιωτικοποιήσεων. Επίσης, σκοπός ήταν η δημιουργία μιας κρίσιμης μάζας ιδιωτικών επιχειρήσεων για να εξασφαλιστεί η επιβίωση της αγοράς. Η λογική των φιλελεύθερων ήταν πάντοτε ότι η εξουσία διαφθείρει και θα έπρεπε να μεταβιβαστεί αρκετή περιουσία μακριά από τα χέρια της κυβέρνησης, καθώς υπήρχε ακόμα και ο φόβος ότι η μεγάλη μη ρυθμισμένη δημόσια περιουσία αναπόφευκτα θα μπορούσε να διαφθείρει και πολλούς ανώτερους αξιωματούχους. Έτσι, μ' αυτό τον τρόπο, οι υπεύθυνοι των ιδιωτικοποιήσεων είδαν τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις ως ένα τρόπο για τη ρύθμιση και την επιτάχυνση των ιδιωτικοποιήσεων και όλες οι χώρες των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών — εκτός της Ουγγαρίας, της Ανατολικής Γερμανίας και του Αζερμπαϊτζάν — επέλεξαν κάποιο σχήμα μαζικών ιδιωτικοποιήσεων¹⁴.

14. A. ASLUND, *ό.π.* (D. Kaufmann και P. Siegelbaum, 1996· A. Chubais, 1999· A. Aslund, 1992).

Ιδιωτικοποιήσεις μικρής και μεγάλης κλίμακας
Δύο ξεχωριστές φιλοσοφίες

Οι περισσότερες ιδιωτικοποιήσεις στις χώρες που βρίσκονταν στη διαδικασία της μετάβασης είχαν να κάνουν κυρίως με μικρά καταστήματα και μικρές επιχειρήσεις. Η διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων είχε ξεκινήσει λίγο πριν το 1989 και αφορούσε κυρίως επιχειρήσεις λιανικής πώλησης και ήταν κυρίως περιορισμένης κλίμακας. Μετά το 1989 ξεκίνησε και πάλι η πορεία των ιδιωτικοποιήσεων περιορισμένης κλίμακας, όμως δεν ήταν και τόσο εύκολη διαδικασία. Αρκετές χώρες της πρώην ΕΣΣΔ αυτή την ιδιωτικοποίηση μικρής κλίμακας την πραγματοποίησαν περίπου στα μέσα της δεκαετίας του '90, όπως για παράδειγμα η Ουκρανία. Είναι προφανές ότι για να γίνουν ιδιωτικοποιήσεις έστω και μικρής κλίμακας θα έπρεπε να υπάρχουν και οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Αυτές τις προϋποθέσεις προσπαθεί να αναλύσει ο A. Aslund¹. Η πρώτη βασική προϋπόθεση ήταν ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να επιτρέψει το δικαίωμα της ιδιωτικοποίησης μικρών επιχειρήσεων, αλλά στις τοπικές αρχές. Η δεύτερη προϋπόθεση ήταν ότι οι τοπικές κυβερνήσεις θα έπρεπε να δημιουργήσουν μια διοίκηση ιδιωτικοποιήσεων, η οποία θα προωθούσε τις ιδιωτικοποιήσεις, για το λόγο ότι τα τμήματα εμπορίου του παρελθόντος θα αντιτίθεντο στην απώλεια κεφαλαίων που σχετίζονταν με τα βιομηχανικά υπουργεία. Η τρίτη προϋπόθεση ήταν οι τοπικές κυβερνήσεις να αποφασίσουν να πωλήσουν, πιεζόμενες κυρίως από την έλλειψη οικονομικών δυνατοτήτων. Χωρίς αυτό, οι τοπικές αρχές ήταν υποχρεωμένες να βασιστούν στις εκμισθώσεις και μεγιστοποιούσαν την εξουσία τους απέναντι στους καταστηματαρχες. Από πρώτη άποψη μπορεί να φαινόταν

1. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, ό.π., σελ. 267.

εύκολο να εφαρμοστούν τα ανωτέρω, η εφαρμογή τους όμως είχε σημαντικές δυσκολίες.

Ένα σημείο, που θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαιρετικό, είναι ότι ξέσπασε έντονη συζήτηση για το κατά πόσο αυτές οι μικρές επιχειρήσεις θα έπρεπε να πουληθούν σε πλειστηριασμούς ή να δοθούν σε φτηνή τιμή στους υπαλλήλους. Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι προτιμούσαν πλειστηριασμούς, ενώ οι υπάλληλοι ήθελαν να τις αναλάβουν χωρίς επιπρόσθετο κόστος. Τελικά, έγιναν κάποιοι πλειστηριασμοί σε ορισμένες χώρες, αλλά μόνο η Τσεχία φαίνεται ότι κατάφερε να δημοπρατήσει όλες τις επιχειρήσεις². Γίνεται φανερό ότι, από τη στιγμή που ξεκίνησαν οι ιδιωτικοποιήσεις, ξεκίνησαν και τα προβλήματα από τους τοπικούς κανονισμούς, όπως σύντομες εκμισθώσεις κτιριακών εγκαταστάσεων, άδειες που θα έπρεπε να ανανεώνονται κάθε χρόνο και ακόμα κανόνες για περιορισμούς των απολύσεων και τέλος εξάρτηση από το κράτος για το χονδρικό εμπόριο. Αυτά τα προβλήματα αφορούσαν έλλειψη εμπορικής ελευθερίας, αλλά τελικά δυνάμωσε η σημασία τέτοιων περιορισμών, αφού άρχισαν να γίνονται ιδιωτικοποιήσεις με όρους. Πήρε καιρό πριν μπορέσει κανείς άλλος εκτός από τον επιθεωρητή να διακρίνει ανάμεσα σε ένα κρατικό και σε ένα ιδιωτικό κατάστημα στη Μόσχα, ενώ τα καινούργια ιδιωτικά καταστήματα έδειχναν εντελώς διαφορετικά. Το προσωπικό πολλές φορές δεν γνώριζε αν το κατάστημά τους είχε ιδιωτικοποιηθεί και αυτό ήταν συνέπεια της αδιαφάνειας που υπήρχε³.

Οι ιδιωτικοποιήσεις μεσαίου και μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεων υπήρξε το μεγάλο δράμα των ιδιωτικοποιήσεων, στις οποίες συνενώθηκαν όλα τα πολιτικά, τα οικονομικά και τα τεχνικά προβλήματα των ιδιωτικοποιήσεων. Η συζήτηση ήταν μακρά και πικρή, η οποία τελικά κατέληξε σε εκτεταμένη και πολύπλοκη νομοθεσία⁴. Το πρόβλημα ξεκινούσε από το ποιος θα ιδιωτικοποιούσε και τι. Από την άλλη, είχε συνταχθεί ένας τεράστιος όγκος νομικών πράξεων και γι' αυτό απαιτούνταν κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Οι επιχειρήσεις κατάφεραν να μετασχηματιστούν σε εταιρείες και προφανώς έπρεπε να διαλυθούν πρώτα. Οι αρχές έπρεπε να ορίσουν την περιουσία κάθε επιχείρησης. Η μικρή αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων πριν από την πώ-

2. T. JEZEK, «The Czechoslovak experience with privatization», *Journal of International Affairs* 50 (1997), σελ. 482.

3. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 268.

4. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 268.

ληση ήταν εφικτή. Είχε προβλεφθεί τεράστια μεταβίβαση πλούτου, αλλά δεν μπορούσε να εκτιμηθεί όλη αυτή η περιουσία. Επίσης, οι πωλήσεις θα έπρεπε να οργανωθούν μέσα από τις επιτροπές ιδιωτικοποιήσεων⁵. Η ζήτηση και η προσφορά θα έπρεπε να ισορροπούν πράγμα που τελικά υπό τις παρούσες συνθήκες ήταν δύσκολο.

Οι ιδιωτικοποιήσεις μεγάλης κλίμακας διέφεραν σημαντικά ανάμεσα σε χώρες που διαφορετικά επιδίωκαν παρόμοιες μεταρρυθμίσεις, καθώς οι εθνικές προϋποθέσεις και η πολιτική σε εθνικό επίπεδο επηρέασαν το σχεδιασμό των πολιτικών των ιδιωτικοποιήσεων. Για παράδειγμα, μία χώρα μπορεί να επέλεξε μία πρωταρχική μέθοδο από μία εξάδα από σημαντικούς τύπους ιδιωτικοποίησης μεγάλης κλίμακας, αλλά παράλληλα επιδίωξε και άλλες λύσεις ταυτόχρονα. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι αυτή η αρχική επιλογή μεταβαλλόταν, εξαιτίας της τελικά αποτυχημένης εφαρμογής. Ένα σημαντικό παράδειγμα — που αναφέρει ο A. Aslund — είναι η Πολωνία, στην οποία η κυβέρνηση επέλεξε μαζικές ιδιωτικοποιήσεις, αλλά αυτοί που διαχειρίζονταν τα πράγματα δεν τα κατάφεραν να συμφωνήσουν στις λεπτομέρειές τους, με αποτέλεσμα να υπάρξει χρόνια καθυστέρηση. Κατά τη διάρκεια αυτών των καταστάσεων, οι ρευστοποιήσεις τελικά έγιναν τυχαία ένας σημαντικός τρόπος ιδιωτικοποιήσεων⁶. Άλλο σημαντικό στοιχείο, που θα πρέπει να λάβουμε υπόψη, είναι ότι υπήρχαν στωχά στατιστικά στοιχεία και το αποτέλεσμα ήταν ότι δεν μπορούσε να ποσοτικοποιηθεί η επιλογή των σημαντικών τύπων ιδιωτικοποιήσεων μεγάλης κλίμακας. Οι πωλήσεις στους ξένους ιδιοκτήτες, που ενδιαφέρονταν γι' αυτές τις επιχειρήσεις, μπορούσαν να πραγματοποιηθούν είτε με αρχικές δημόσιες προσφορές είτε με απευθείας πωλήσεις ή επενδυτικές προσφορές. Οι ιδιωτικοποιήσεις μέσω εγγυήσεων και οι εξαγορές ανάμεσα στους διευθυντές και στους υπαλλήλους ήταν ο πλέον συνηθισμένος τρόπος μαζικής ιδιωτικοποίησης. Σε κάποιες χώρες δεν πραγματοποιήθηκαν ιδιωτικοποιήσεις μεγάλης κλίμακας που ήταν επίσης πολιτική επιλογή. Ένα ιδιαίτερα αξιόλογο στοιχείο ήταν η πτώχευση και η ρευστοποίηση που έτειναν στο τέλος να γίνουν σημαντικές μορφές ιδιωτικοποιήσεων.

Άλλος σημαντικός τρόπος πώλησης μεγάλων κρατικών επιχειρήσεων σε ξένους ήταν διά μέσου των άμεσων ξένων πωλήσεων ή διά μέσου των επενδυτικών προσφορών. Το πλεονέκτημα σ' αυτή την περι-

5. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 268.

6. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 269.

πτωση ήταν ότι είτε ένας είτε λίγοι ξένοι ιδιοκτήτες θα μπορούσαν να αποκτήσουν ουσιαστική ιδιοκτησία και να κινητοποιηθούν για να επιδιώξουν τη μετέπειτα προοδευτική αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να διαμορφωθούν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε προοπτικά να προσελκύσουν ξένους επενδυτές. Σ' αυτή την περίπτωση, το κράτος θα μπορούσε να απαιτήσει ουσιαστικές επενδύσεις μέσα από τις προσφορές των ενδιαφερόμενων επενδυτών και στο τέλος τα κρατικά έσοδα να είναι σημαντικά. Για μερικές επιχειρήσεις, που ήταν μεγάλες σε μέγεθος και είχαν ιδιαίτερη σημασία για το διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον, θεωρήθηκε από τους μεταρρυθμιστές ότι η μόνη λύση είναι η ανάληψή τους από δυτικούς εξειδικευμένους ιδιοκτήτες και επενδυτές. Έτσι, αυτή η ιδιωτικοποίηση θεωρήθηκε ως η μόνη εφικτή λύση.

Παρόλα αυτά, τα μειονεκτήματα εξακολουθούσαν να είναι σοβαρά. Οι άμεσες πωλήσεις και οι όποιες επενδυτικές προσφορές δεν υπήρξαν διαφανείς και όλοι εκείνοι οι όροι που θα έπρεπε να είναι διαπραγματευτικοί με τους εκπροσώπους της κυβέρνησης για την πραγματοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων τελικά προκάλεσαν όλες τις προϋποθέσεις για διαφθορά. Αυτές δεν ήταν και οι πλέον νόμιμες ιδιωτικοποιήσεις και η παράλληλη απουσία κινήτρων για τους μετόχους δημιούργησαν αντιθέσεις σε βαθμό που στο τέλος περιέπλεξαν την πορεία των ιδιωτικοποιήσεων. Σ' αυτό το πλαίσιο ήταν η χειρότερη μορφή ιδιωτικοποιήσεων. Αυτή η μορφή ιδιωτικοποιήσεων ήταν κυρίαρχη μορφή μόνον στην Ανατολική Γερμανία, στην Ουγγαρία, στην Εσθονία και στην Τσεχία, δηλαδή στις χώρες που είχαν την καλύτερη διοίκηση. Σ' αυτές τις χώρες, οι ιδιωτικοποιήσεις που έγιναν ωφέλησαν με την έννοια προφανώς ότι αυτή η μορφή ιδιωτικοποιήσεων υπήρξε πηγή κρατικών εσόδων και η πώληση των επιχειρήσεων έγινε περισσότερο δεκτή στη δημόσια σφαίρα. Συγκριτικά, αυτές οι χώρες ήταν εκείνες με τις μεγαλύτερες κατά κεφαλήν άμεσες ξένες επενδύσεις.

Η γερμανική ομοσπονδιακή κυβέρνηση πούλησε 13.000 κρατικές επιχειρήσεις στην Ανατολική Γερμανία, από το 1990 μέχρι το 1994, με ταχύτατους ρυθμούς και με τίμημα μεγάλο κόστος. Από την άλλη, η υπηρεσία ιδιωτικοποιήσεων Treuland συγκέντρωσε 50 δις δολάρια σε έσοδα από ιδιωτικοποιήσεις, ενώ ξόδεψε τουλάχιστον 243 δις δολάρια για τη δική της ιδιωτικοποίηση⁷. Οι πωλήσεις, όπως θα ήταν

7. J. BRADA, «Privatization is transition — or is it?», *Journal of Economic Perspectives* 10 (1996), σελ. 71.

αναμενόμενο, επικεντρώθηκαν στις δυτικογερμανικές εταιρείες, κλείνοντας τα περιθώρια για οποιαδήποτε ανοίγματα. Μόνο μία εταιρεία, η γαλλική Elf Aquitaine με ενδιαφέρον στα διυλιστήρια, εξαγόρασε την εταιρεία Leuna Werke, η οποία πιθανότατα έγινε η αιτία για τη μεγαλύτερη υπόθεση διαφθοράς στη Γερμανία και στη Γαλλία. Η υπηρεσία Treuland στην ουσία υπήρξε το πιο γενναιόδωρο μέσο εταιρικής πρόνοιας στον κόσμο, γεγονός το οποίο ήταν πλήρως κατανοητό στους ξένους παρατηρητές⁸. Από τις άλλες χώρες — όπως μας πληροφορεί ο A. Aslund —, μόνο η Εσθονία ακολούθησε το παράδειγμα της Ανατολικής Γερμανίας⁹.

8. G. AKERLOF - A. ROSE - J. YELLEN - H. HESSENIUS, «East Germany in from cold: the economic aftermath of currency union», *Brookings Papers on Economic Activity* 21 (1991), σελ. 1-105.

9. A. ASLUND, *ό.π.*, σελ. 272.

Εκτίμηση των ιδιωτικοποιήσεων

Τα αποτελέσματα των άμεσων πωλήσεων και των επενδυτικών προσφορών ήταν καταστροφικά στο σύνολό τους. Τα έσοδα ήταν ασήμαντα τουλάχιστον σε σχέση με τις προσδοκίες και ο λόγος ήταν ότι αυτές οι πωλήσεις ήταν σε μεγάλο βαθμό χαριστικές στους πλούσιους και στους ισχυρούς. Το συνολικό αποτέλεσμα είναι υπό αμφισβήτηση. Εδώ, θα επισημάνουμε ότι η υποτιθέμενη κοινωνική αλλαγή προσέλαβε έντονα πολιτικά χαρακτηριστικά και προκάλεσε έντονη πόλωση ανάμεσα σε ομάδες που ανταγωνίζονταν στη βάση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Σε μερικές χώρες, η διαδικασία μετάβασης είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του '80, γεγονός που αποδεικνύει ότι στην ουσία δεν υπάρχει η ριζική αντίθεση των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών με την οικονομία της αγοράς και κυρίως από μία κοινωνία με κοινωνική σύνθεση, η οποία θα έπρεπε να είχε ριζικά αντίθετα κοινωνικά στοιχεία. Σε άλλες, πάλι, η διαδικασία μετάβασης ξεκίνησε μετά την πτώση των καθεστώτων του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού. Στην πραγματικότητα, η κοινωνική αλλαγή σε κάθε χώρα κατέληξε σε ταχεία ανάπτυξη των ιδιωτικών επιχειρήσεων μικρής κλίμακας, κυρίως του τομέα παροχής υπηρεσιών και του λιανικού εμπορίου, ενώ σε κάθε περίπτωση εφαρμόστηκαν διαφορετικές πολιτικές ιδιωτικοποίησης του πρώην μεσαίου και μεγάλου μεγέθους κρατικών επιχειρήσεων¹. Εδώ, θα πρέπει να αναφέρουμε τη διάκριση που υπάρχει ανάμεσα στην ολοκληρωτική ιδιωτικοποίηση και στην επανασυγκρότηση του ελέγχου που ασκούσαν οι διορισμένοι από το κράτος

1. T. COX, «The politics of social change», στο ST. WHITE - J. BATT - G. LEWIS (διεύθ.), *Development in central and east European politics*, ό.π., σελ. 217.

διευθυντές σε επιχειρήσεις τύπου «joint stock companies»². Αυτή η δυναμική αντανακλά ακριβώς και τη διαφορετική ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων στις διάφορες χώρες.

Στα μέσα της δεκαετίας του '90 ήταν πλέον προφανής η αυξανόμενη διαφοροποίηση μεταξύ των χωρών της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης. Ένα προωθημένο τμήμα, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται η Τσεχία, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Σλοβενία και ίσως οι πρώην σοβιετικές δημοκρατίες της Βαλτικής, προσπάθησε να κινηθεί σε άλλα πλαίσια που θα οδηγούσε σε ολοκληρωτική αποκρατικοποίηση και σε διαδικασία που θα συντόμεινε την πορεία μετάβασης. Ένα άλλο τμήμα, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Κροατία και η Ουκρανία, επιχείρησε ανολοκλήρωτη αποκρατικοποίηση, η οποία οδήγησε σε ημιτελή μετάβαση. Και το τρίτο τμήμα, που συμπεριλαμβάνει τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες της Λευκορωσίας και της Μολδαβίας και της πρώην Γιουγκοσλαβίας, παρέμεινε μακριά από τις ανωτέρω εξελίξεις.

Είχαμε αναφερθεί πιο πάνω για τη διαφθορά, στην οποία οδήγησαν οι ιδιωτικοποιήσεις. Όσο περισσότερες άμεσες πωλήσεις και επενδυτικές προσφορές έλαβαν χώρα, τόσο πιο διαφθαρμένη ήταν η διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων. Στη Βουλγαρία, οι άμεσες πωλήσεις προς την ελίτ έθεσαν τις βάσεις για επιχειρηματικές αυτοκρατορίες, όπως η Multigroup, που συμμετείχε ενεργά στην οικονομική ανάπτυξη του 1996-1997. Όταν ο Pavlo Lazarenko ήταν πρωθυπουργός της Ουκρανίας (το 1996-1997) θεώρησε τις ιδιωτικοποιήσεις των μεγάλων επιχειρήσεων εξαιρετικά ευαίσθητες και δύσκολες, σε βαθμό που να αναλάβει ο ίδιος την ολοκλήρωση της διαδικασίας των ιδιωτικοποιήσεων και στο τέλος ιδιωτικοποίησε κάθε δεύτερη επιχείρηση, οδηγώντας τη στην αλυσίδα των δικών του επιχειρήσεων³. Στο Καζακστάν, τα σημαντικά μεταλλευτικά κεφάλαια ξεπουλήθηκαν σε ξένους με διακρατικές συμφωνίες. Στη Ρωσία, οι άσημες πωλήσεις μετοχών σε μεγάλες εταιρείες πραγματοποιήθηκαν στο τέλος του 1995, αφού προηγουμένως είχαν λήξει οι ιδιωτικοποιήσεις με εγγυήσεις και είχαν μπλοκαριστεί όλες οι άλλες μορφές ιδιωτικοποίησης. Αυτές οι ιδιωτικοποιήσεις, που στην ουσία ήταν άμεσες πωλήσεις στους προνομιούχους, δεν βοήθησαν στους στόχους που είχαν καθορισθεί. Ιδιαίτε-

2. T. COX, *ό.π.*, σελ. 217.

3. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, *ό.π.*, σελ. 272.

ρα, στη Ρωσία, στο Καζακστάν και στην Ουκρανία, συνέπεσαν με την παράλληλη ανάπτυξη των μεγάλων βιομηχανικών και οικονομικών ομάδων. Αυτές οι ομάδες δεν συνέβαλλαν στην αποδέσμευση των επιχειρήσεων από την πολιτική. Ακόμα δεν συνέβαλλαν στην κατάργηση του μονοπωλίου και στην ενίσχυση της ελεύθερης αγοράς και τέλος δεν προσπάθησαν για την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεών τους από τη στιγμή που στόχευαν στην πολιτική. Ο A. Aslund θεωρεί ως το σημαντικότερο στοιχείο τους την πολιτική επιρροή, ενώ από την άλλη ήταν τόσο ισχυρές επιχειρήσεις που στόχευαν να αιχμαλωτίσουν το κράτος. Έχουμε κυβερνήσεις και κράτη αδύναμα, με μοναδική κληρονομιά τις ισχυρές ελίτ που είχαν εκ των προτέρων — στο πλαίσιο του «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού» — διαμορφώσει κλίμα επιρροής και ελέγχου της πολιτικής σκηνής. Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, που διαφώνησαν μ' αυτή την κατεύθυνση και το είδος των ιδιωτικοποιήσεων, στην ουσία διαφωνούσαν με τη στρατηγική και την επιθυμία της παράδοσης των επιχειρήσεων στην αγκαλιά μιας οικονομικής τάξης, παρόμοιας με εκείνην του δυτικού καπιταλισμού ή ακόμα την παράδοση των επιχειρήσεων στους δυτικούς επιχειρηματίες. Αρνήθηκαν πάντως να αφηθεί η κρατική περιουσία στο κράτος και οι άμεσες πωλήσεις θεωρήθηκαν καλύτερες από το να μη γίνουν.

Οι μόνες ιδιωτικοποιήσεις, που δέχονταν οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, ήταν εκείνες που γίνονταν μέσω εγγυήσεων. Υπήρξε η βασική μορφή ιδιωτικοποίησης για τη Λετονία, τη Λιθουανία, την Αρμενία, το Καζακστάν και την Τσεχία. Όμως, όλες οι χώρες εξέδωσαν κάποιες εγγυήσεις, όπως για παράδειγμα η Βουλγαρία, η Ρωσία, η Γεωργία, η Ουκρανία και η Πολωνία. Αυτές διανεμόνταν σε όλο τον πληθυσμό και μ' αυτή την έννοια ήταν πολύ ελκυστικές. Θεωρήθηκαν ταχείες και με δυνατότητα να δημιουργήσουν αγορά και δίκαιη διανομή εισοδήματος. Ωστόσο, αποδείχθηκαν διάτρητες και με πρακτικά, διοικητικά και πολιτικά προβλήματα.

Είναι σημαντικό και αξίζει να καταγραφεί ότι οι διευθυντές και οι υπάλληλοι είχαν ισχυρές αξιώσεις για τις κρατικές επιχειρήσεις, από τις οποίες οποιαδήποτε ιδιωτικοποίηση, εκτός απ' αυτές από τα μέσα, ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί. Πολλοί φιλελεύθεροι οικονομολόγοι αναγνώρισαν τα αιώνια δικαιώματα ιδιοκτησίας των διευθυντών και των υπαλλήλων. Εδώ, μιλούμε για προνομιούχους υπαλλήλους και όχι για το σύνολο του πληθυσμού, αφού ισχυρίστηκαν ότι θα μπορούσε να τους δοθεί ουσιαστική ιδιοκτησία με τη μορφή μετοχών, καθιστώντας μ' αυτό τον τρόπο την ιδιοκτησία νόμιμη. Διαφορετικά, όλοι όσοι σχετιζόνταν με τις εσωτερικές ιδιωτικοποιήσεις θα μπορού-

σαν να δημιουργήσουν εμπόδια σ' αυτές, στο μέτρο που είχαν τη δυνατότητα να το κάνουν⁴. Υπ' αυτή την έννοια, στη Ρωσία, στην Ουκρανία, στο Καζακστάν και στη Γεωργία, ο άξονας των ιδιωτικοποιήσεων ήταν οι διευθυντές ή οι υπάλληλοι.

4. D. LIPTON - J. SACHS, «Creating a market in eastern Europe: the case of Poland», *Brookings Papers on Economic Activity* 20 (1990), σελ. 75-147.

Η άποψη της κοινής γνώμης

Η υποστήριξη της πορείας σε μια οικονομία της αγοράς ήταν κεντρικό θέμα και ιδιαίτερα δημοφιλές για τους μεταρρυθμιστές της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90. Πολλοί είδαν ως ευκαιρία να προσθέσουν τις δικές τους πεποιθήσεις και να οριοθετήσουν το είδος της οικονομίας της αγοράς που είχαν στο μυαλό τους. Βεβαίως, γίνεται σαφές ότι τα σχήματα της οικονομίας της αγοράς που προτεινόταν είχαν μια ποικιλία. Αυτό που χαρακτήρισε αυτή την περίοδο ήταν η ποικιλία των επιθέτων για την οικονομία της αγοράς, όπως: ελεύθερη οικονομία της αγοράς, κοινωνική οικονομία της αγοράς, κοινωνικά προσδιορισμένη οικονομία της αγοράς¹. Επίσης, έχει μεγάλη σημασία να κατανοήσουμε τι απέμεινε στη συνείδηση των ανθρώπων μετά την πορεία πολλών δεκαετιών στις πρώην σχεδιασμένες οικονομίες και ακόμα τα αίτια της διαμόρφωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής σύνθεσης και όχι μόνο να περιοριστούμε στην καταγραφή της διαμόρφωσης του συγκεκριμένου συστήματος.

Το απλό επιστημονικό ενδιαφέρον των W. Miller, St. White και P. Heywood τους οδήγησε σε διαφορετική διαδικασία. Έγιναν απλές ερωτήσεις στους πολίτες και μέσα από τις απαντήσεις προσπάθησαν να βγάλουν συμπεράσματα. Ένα απλό ερώτημα ήταν: προσωπικά αισθάνεσαι ότι η δημιουργία της οικονομίας της αγοράς είναι σωστή ή λανθασμένη σε μια χώρα; Περίπου τα $\frac{3}{4}$ της κεντροανατολικής Ευρώπης και της δυτικής Ουκρανίας έδωσαν θετική απάντηση, ενώ κάτι ανάλογο έγινε με θετικές απαντήσεις περίπου στα $\frac{2}{3}$ στην υπόλοιπη πρώην ΕΣΣΔ. Το ίδιο ποσοστό (περίπου το 66%) αποδέχθηκε

1. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *Values and political change in postcommunist Europe*, Palgrave, New York, 1998, σελ. 109.

ότι είχε υποστηρίξει τις κοινωνικές και οικονομικές πολιτικές μέχρι τον Ιανουάριο του 1992 που έγιναν στη Ρωσία και σε ανάλογο ερώτημα για τις αντίστοιχες του Μπορίς Γιέλτσιν την άνοιξη του 1993². Στις χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης, το σύνολο της υποστήριξης για μίαν απροσδιόριστη οικονομία της αγοράς αυξάνεται σταθερά στο 64% στην Ουγγαρία, στο 79% στη Σλοβακία και στο 88% στην Τσεχία.

Οι υποστηρικτές — σημειώνουν οι ερευνητές — δεν ήταν ούτε αντιδοτελείς ούτε ενθουσιώδεις³. Επίσης, στην ερώτηση «αν η ιδέα μιας οικονομίας της αγοράς ήταν σε γενικές γραμμές ικανοποιητική» ή αν ήταν απλά μία «όχι εναλλακτική λύση», στην κεντροανατολική Ευρώπη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση ένα ποσοστό μικρότερο από το μισό (περίπου το 44%) είπε ότι βρήκε την ιδέα σε γενικές γραμμές ικανοποιητική και ένα άλλο (28%) παραδέχθηκε απρόθυμα ότι δεν μπορούσε να βρει καμία εναλλακτική λύση.

Αν υποθέσουμε ότι έχουμε πολλές οικονομίες της αγοράς, η πλειονότητα σε κάθε χώρα προτιμά περισσότερο τη Σουηδία, παρά τις ΗΠΑ, ως το καλύτερο μοντέλο που θα επιθυμούσε να ακολουθήσει η χώρα τους. Αυτό σημαίνει ότι η φθορά οδήγησε μεν στην αποδοχή μιας οικονομίας της αγοράς, αλλά όχι όμως στην πιο ακραία εκδοχή της. Η σοσιαλδημοκρατική εκδοχή του κράτους κοινωνικής πρόνοιας κυριάρχησε, παρά τις αρνητικές συνέπειες που είχε στη συνείδηση των ανθρώπων του «πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού» η σχεδιασμένη οικονομία. Αυτό φυσικά μπορεί να αντικατοπτρίζει νοοτροπίες σε διαφορετικά είδη οικονομίας της αγοράς, παρόλο που ήταν επηρεασμένες και από άλλους παράγοντες, συμπεριλαμβανομένου και του μεγέθους της χώρας και της εθνικής περηφάνιας⁴. Η Σουηδία ήταν αισθητά η πιο δημοφιλής επιλογή στις μικρές χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης σε σχέση με τις μεγάλες χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Επίσης, μεγάλος αριθμός κατοίκων της Ρωσίας απάντησαν εθελοντικά, χωρίς καν να ερωτηθούν, ότι ούτε η Σουηδία, αλλά ούτε οι ΗΠΑ ήταν καλό πρότυπο για τη Ρωσία. Η «Τρίτη Ρώμη» δεν πρέπει να φάχνει μοντέλα στον σύγχρονο κόσμο⁵. Η απάντηση θα πρέπει επομένως να συσχετιστεί και με το σωβινισμό των Ρώσων.

2. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *ό.π.*, σελ. 109.

3. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *ό.π.*, σελ. 109.

4. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *ό.π.*, σελ. 110.

5. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *ό.π.*, σελ. 110.

Οι ίδιοι συγγραφείς προσπάθησαν διαμέσου και άλλων ερωτήσεων να διαπιστώσουν και το είδος της οικονομίας που θέλει ο κόσμος. Καταρχήν, ρωτήθηκε αν σε ένα από τα παρακάτω θα έπρεπε να διευθύνεται από την πολιτεία ή από ιδιωτικές επιχειρήσεις⁶: α) αυτοκινητοβιομηχανίες, β) κατασκευάστριες ηλεκτρονικών υπολογιστών, γ) εφημερίδες, δ) καλλιέργειες, ε) προγράμματα τηλεόρασης. Πάνω από το 1/4 των ερωτηθέντων, που προσφέρθηκαν εθελοντικά να απαντήσουν (χωρίς να τους προσφέρεται καθαρά αυτή η επιλογή), απάντησαν ότι θα έπρεπε να διευθύνονται εξίσου και από το κράτος και από ιδιωτικές επιχειρήσεις. Το πιο σημαντικό στοιχείο σ' αυτή την έρευνα είναι η ισορροπία της γνώμης.

Οι αυτοκινητοβιομηχανίες και οι κατασκευάστριες εταιρείες ηλεκτρονικών υπολογιστών αντιπροσωπεύουν την παλιά και τη νέα βιομηχανία. Με ποσοστό που φτάνει περίπου στα 3/4, στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στη δυτική Ουκρανία, οι πολίτες πίστευαν ότι η οικονομία της αγοράς θα πρέπει να διευθύνεται από την πολιτεία. Το ποσοστό, μ' αυτή τη γνώμη, στην Ουγγαρία αντιπροσώπευε τους μισούς ανθρώπους, ενώ στην Τσεχία και στη Σλοβακία το αντίστοιχο ποσοστό αντιπροσώπευε περίπου το 1/3.

Οι εφημερίδες και τα προγράμματα τηλεόρασης, τα οποία αφορούν την άμεση ροή των πληροφοριών και την άμεση, ελεύθερη και αντικειμενική ενημέρωση προς τους πολίτες, έχει μεγάλη σημασία το αν θα διευθύνονται από τα καθαρά βιομηχανικά συμφέροντα ή από την πολιτεία. Συμβαίνει και εδώ οι αντιλήψεις στις διαφορετικές χώρες να είναι πολύ διαφορετικές. Στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, πάνω από τα 3/4 υποστήριζαν ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης θα πρέπει να βρίσκονται υπό τον έλεγχο της πολιτείας. Το ποσοστό στη Σλοβακία και στην Ουγγαρία βρέθηκε να είναι πάνω από το μισό και το 1/3 στην Τσεχία.

Οι καλλιέργειες θα πρέπει να συσχετίζονται με ανάλογα θέματα, τα οποία ποίκιλλαν σε μεγάλο βαθμό και ανάλογα με τη φύση της γης και τις παραδόσεις της περιοχής. Ειδικά, στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, οι καλλιέργειες είχαν τη μικρότερη υποστήριξη από κάθε άλλη βιομηχανία. Λίγο πάνω από το μισό στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και στις χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης πίστευαν ότι οι καλλιέργειες θα έπρεπε να διευθύνονται από το κράτος, οι αντιλήψεις όμως ήταν διαφορετικές από χώρα σε χώρα. Η

6. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *ό.π.*, σελ. 110.

υποστήριξη ήταν χαμηλότερη ειδικά στη δυτική Ουκρανία, αλλά και σε ολόκληρη την Ουκρανία. Η υποστήριξη εδώ ήταν χαμηλότερη και από την αντίστοιχη της κεντροανατολικής Ευρώπης. Αυτό όμως μπορεί να εξηγηθεί, διότι, υπό την καθοδήγηση των Τσάρων, ένα μικρό μέρος πεζικάρων στη νότια και στην ανατολική Ουκρανία, και ειδικότερα, στην Κριμαία και στις επαρχίες του Βόρονετς, του Κάρκοφ, του Εκατερίνοσλαβ και του Κέρσον, εξεγέρθηκε και ήταν αυτές οι περιοχές που αργότερα αντιστάθηκαν στο συγκεντρωτισμό του Στάλιν στα τέλη της δεκαετίας του '20 και στις αρχές της δεκαετίας του '30. Ένα επιπρόσθετο στοιχείο είναι επίσης ότι δεν γνώρισε το συγκεντρωτισμό του πολιτικού καθεστώτος μέχρι και το 1945. Η ανάλυση των W. Miller, St. White και P. Heywood απέδειξε ότι στην Ουκρανία, όπως και αλλού, οι αγρότες υποστήριζαν πιο πολύ τον κρατικό έλεγχο από ό,τι οι άλλοι. Αλλά ανεξάρτητα από τη θέση των αγροτών για το συγκεντρωτισμό ή την κρατική διεύθυνση της καλλιέργειας, το ζήτημα του κρατικού ελέγχου της γης ήταν πολύ μπλεγμένο με τα εθνικά ζητήματα και τα αισθήματα αδικίας, τα οποία επηρέαζαν περισσότερο τον κόσμο που ζούσε στην Ουκρανία.

Μία άλλη ερώτηση, που έγινε στους κατοίκους, ήταν σε τι είδους επιχείρηση θα προτιμούσαν να εργάζονται αν είχαν την ελευθερία να επιλέξουν. Η επιλογή έγινε ανάμεσα σε κρατικές εταιρείες, σε συνεταιρισμούς, σε ιδιωτικές εταιρείες, σε ξένες ή άλλες εταιρείες. Το χαρακτηριστικό που προέκυψε ήταν ότι λίγοι θα ήθελαν να εργάζονται οπουδήποτε σε κάποια ιδιωτική εταιρεία και το ποσοστό έφτανε μόνο στο 13% στο σύνολο και των δύο, δηλαδή στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην κεντροανατολική Ευρώπη. Ένα άλλο 20% και στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην κεντροανατολική Ευρώπη ήθελε να εργαστεί σε ξένη εταιρεία, καθώς τα κίνητρα για τους εργαζόμενους ήταν οι καλύτερες εργασιακές συνθήκες και οι καλύτεροι μισθοί. Ελάχιστοι ήθελαν να εργαστούν σε συνεταιρισμό.

Οι περισσότεροι ήθελαν να εργαστούν στο κράτος ή ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Η επιλογή του ελεύθερου επαγγελματία — σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτής της έρευνας — ήταν δέκα φορές περισσότερο ελκυστική στην κεντροανατολική Ευρώπη και στη δυτική Ουκρανία σε σχέση με την υπόλοιπη Σοβιετική Ένωση. Η επιλογή να εργαστούν στο κράτος ήταν περισσότερο δημοφιλής στη Ρωσία, με πο-

7. M. GILBERT, *The dent atlas of Russian history*, London, 21993, σελ. 58, 113-114.

σοστό που έφτανε στο 52% και λιγότερο δημοφιλής στην Ουκρανία, στην Ουγγαρία και στη Σλοβακία και ακόμα λιγότερο στην Τσεχία που έφτανε στο 30%⁸. Σε γενικές γραμμές, η ανάγκη να εργαστούν στο κράτος ήταν το ζητούμενο για τους περισσότερους, εκτός από την Τσεχία, στην οποία οι κάτοικοι είχαν διαφορετική γνώμη και διαφορετικές εμπειρίες.

Σε άλλη ερώτηση για το ρόλο του κράτους στις κοινωνικές παροχές, υπήρξαν τα ακόλουθα αποτελέσματα: πάνω από το 50% σε όλες τις χώρες, εκτός από την Τσεχία και τη δυτική Ουκρανία, υποστήριξαν την άποψη ότι η πρόληψη για την υγεία θα πρέπει να γίνεται κυρίως από το κράτος και δεν θα πρέπει να αξιοποιηθεί ο συγκεκριμένος τομέας από τις επιχειρήσεις και την οικονομία της αγοράς. Είναι εντυπωσιακό ότι ακόμα και για την Τσεχία και τη δυτική Ουκρανία το ποσοστό που ήθελε την υγεία να εξαρτάται από το κράτος έφτανε στο 80%. Επομένως, γίνεται αντιληπτή η ασφάλεια που εξασφαλίζει το κράτος. Επίσης, στις περισσότερες χώρες, με ποσοστό της τάξης του 80%, οι ερωτηθέντες υποστήριζαν ότι η στέγαση θα πρέπει να είναι μέλημα της κυβέρνησης και όχι των επιχειρήσεων και των δυνάμεων της αγοράς. Αυτό το ποσοστό έφτασε στο 90% στο σύνολο της Ουκρανίας, ενώ έπεσε στο 69% στην Τσεχία. Επίσης, το 81% στην κεντροανατολική Ευρώπη και το 91% στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ υποστήριζαν ότι οι τιμές των βασικών αγαθών και των υπηρεσιών θα πρέπει να προσδιορίζονται κατά κύριο λόγο από την κυβέρνηση και όχι από την οικονομία της αγοράς. Αυτό το ποσοστό έφτασε στο 73% στην Τσεχία. Η μεγάλη διαφοροποίηση απόψεων υπήρξε στον τομέα της εργασίας. Το 89% στην πρώην ΕΣΣΔ πίστευε ότι η πρόληψη για τις θέσεις εργασίας θα έπρεπε να είναι ευθύνη της κυβέρνησης (δηλαδή του κράτους), ούτως ώστε να μην αποτελούν οι εργαζόμενοι έρμαιο των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Υπέρ αυτής της άποψης τάχθηκε το 84% στην Ουγγαρία, στη Σλοβακία το 77% και στην Τσεχία το 56%. Είναι σαφές ότι οι πληθυσμοί ζητούν κυβερνητική παρέμβαση στη διαχείριση και στη γενικότερη κοινωνική ευημερία και δεν έχουν εμπιστοσύνη στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση των κατοίκων των συγκεκριμένων χωρών πάνω σε θέματα που αφορούν την πολιτιστική καλλιέργεια. Οι κάτοικοι ρωτήθηκαν αν θα έπρεπε να δοθούν κεφάλαια για τις όπερες, τα μπαλέτα και την εκκλησία.

8. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *ό.π.*, σελ. 112.

Όπως και στα προηγούμενα ερωτήματα, ανάλογη στάση κράτησαν οι άνθρωποι και για την ενίσχυση του πολιτισμού. Για την όπερα, που ήταν ένα από τα αγαπημένα θεάματα των χωρών του «πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού», οι χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης εκτίμησαν σε ποσοστό 87% ότι θα έπρεπε να υπάρχει κρατική επιδότηση, όπως και για τα μπαλέτα. Το ίδιο ποσοστό έφτασε και στην Ουγγαρία. Αλλά στη Σλοβακία και στην Τσεχία έπεσε κάτω από το μισό, παρά το γεγονός ότι η Πράγα είχε και έχει ισχυρούς ενωτικούς δεσμούς με την όπερα. Επίσης, για την κρατική επιδότηση στις εκκλησίες, το μισό και παραπάνω στην πρώην Σοβιετική Ένωση που είναι ορθόδοξη και στην κεντροανατολική Ευρώπη που είναι καθολική υποστήριξε τη βοήθεια της εκκλησίας από την πολιτεία. Το ποσοστό έπεσε στο 39% στη Σλοβακία και στο 20% στην Τσεχία.

Ένα σημείο, στο οποίο θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση, είναι η ερώτηση που έγινε σ' αυτούς για την ισότητα και η απάντηση που δόθηκε. Ιδιαίτερο στοιχείο, που δεν ήταν αναμενόμενο, είναι ότι οι κάτοικοι της κεντροανατολικής Ευρώπης έδειξαν μεγαλύτερη δέσμευση για την ισότητα. Φαίνεται ότι είχαν επηρεαστεί πολύ λιγότερο από τα αγαθά που τους παρέχει η δυτική «ελευθερία» καπιταλιστικού τύπου. Βέβαια, οι απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτουν οι ερευνητές είναι πιθανό να δόθηκαν έτσι, εξαιτίας της ανάγκης για κάτι άλλο πέρα από τον αγώνα της επιβίωσης, αλλά ακόμα και για την πιθανή αίσθηση της ισότητας η απάντηση μπορεί να θεωρηθεί λογική, δεν αρκεί όμως. Έτσι, τα $\frac{2}{3}$ των κατοίκων της κεντροανατολικής Ευρώπης επέλεξαν την ισότητα, αλλά μόνο το μισό στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Το 44% απ' αυτούς δήλωσαν ότι αντιπαθούν τους νεόπλουτους ή ακόμα περισσότερο οδηγήθηκαν στην ακραία άποψη να φυλακιστούν. Επίσης, ο κόσμος της κεντροανατολικής Ευρώπης μπορεί να είναι περισσότερο συνδεδεμένος με την ισότητα σε σχέση μ' αυτούς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, αλλά οι απόψεις που εκφράστηκαν για την ανεργία διαφέρουν με ριζικά αντίθετο τρόπο. Περίπου το μισό στο σύνολο του πληθυσμού στην Ουκρανία και στην Ουγγαρία είπε ότι η ανεργία απλά δεν είναι αποδεκτή. Τα αντίστοιχα ποσοστά στη Σλοβακία ήταν 41% και στην Τσεχία 19%. Από την άλλη, το 18% στην πρώην Σοβιετική Ένωση και το 8% στην Ουγγαρία είπαν ότι η ανεργία ήταν αναγκαία για να ενθαρρύνει τον κόσμο να εργάζεται περισσότερο. Αυτή η ακραία άποψη υιοθετήθηκε από το 29% στη Σλοβακία και το 46% στην Τσεχία. Είναι φυσικό ότι οι άνεργοι δεν συμφώνησαν με τις παραπάνω απόψεις. Στην Τσεχία εκείνοι που είχαν

εργασία ήταν πιο πολύ πρόθυμοι να δεχθούν την ανεργία για άλλους ανθρώπους, παρά εκείνοι που ζούσαν στην Ουγγαρία ή στη Σλοβακία⁹. Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι οι ερευνητές χρησιμοποίησαν ευρεία ακτίνα ερωτήσεων, προκειμένου να οδηγηθούν σε ένα όσο το δυνατό καλύτερο συμπέρασμα.

Το συμπέρασμα της έρευνας που πραγματοποίησαν οι τρεις συγγραφείς ήταν το ακόλουθο¹⁰: καταρχήν, αυτό το συμπέρασμα διαμορφώθηκε — όπως υποστηρίζουν οι τρεις συγγραφείς — με βάση το κριτήριο για το τι δέχονται οι άνθρωποι ως σοσιαλιστικές αξίες, είτε το γενικό περιεχόμενο, την κρατική ιδιοκτησία, την ευημερία, την ισότητα, είτε ακόμα την κρατική επιδότηση για τα πολιτισμικά γεγονότα. Έτσι, το 74% των κατοίκων που ρωτήθηκαν είναι σύμφωνοι με τις σοσιαλιστικές αρχές σε γενικές γραμμές, ενώ το 81% είναι σύμφωνοι με τις σοσιαλιστικές αρχές της ευημερίας. Από την άλλη, όμως, μόνο λίγο πάνω από το μισό είναι δεσμευμένο με την ισότητα ή με τον έλεγχο της βιομηχανίας και λιγότερο από το μισό συμφωνεί με την κρατική παρέμβαση στα πολιτισμικά δρώμενα. Σε κάθε χώρα, εκτός από την Τσεχία, οι άνθρωποι που συμφωνούν με τις αρχές του σοσιαλισμού κυμαίνονται ανάμεσα στο 76% και 81%, ενώ στην Τσεχία μόνο το 51%. Έτσι, όσον αφορά τις σοσιαλιστικές αξίες, δεν υπήρχε χάσμα ανάμεσα στις χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και ακόμα δεν υπήρξε χάσμα ανάμεσα στη δυτική Ουκρανία και στην υπόλοιπη Σοβιετική Ένωση. Η μόνη διαφορά που προέκυψε ήταν στο εσωτερικό της Τσεχίας. Ακόμα, ενώ η υποστήριξη για τις διαφορετικές σοσιαλιστικές αξίες διέφερε από χώρα σε χώρα, το 51% του πληθυσμού της Τσεχίας υποστήριζε τις σοσιαλιστικές αξίες. Όμως, παρά το γεγονός ότι η σχετική πλειοψηφία υποστήριζε τις γενικές σοσιαλιστικές αξίες, μια μικρή πλειοψηφία ήταν αντίθετη με τις αρχές της ισότητας. Ακόμα μια μεγαλύτερη πλειοψηφία πήγαινε κόντρα στον κρατικό έλεγχο της βιομηχανίας και η τεράστια πλειοψηφία ήταν αντίθετη με την παρέμβαση του κράτους στα πολιτιστικά δρώμενα.

Έγιναν επίσης ορισμένες δημοσκοπήσεις που αφορούν τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις που έχουν δημιουργήσει σοβαρές δυσκολίες στις

9. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD - M. WYMAN, «Essex man found alive and well and living in Prague», ESRC / Glasgow University Press Release, 2 February 1994, σελ. 4.

10. W. MILLER - ST. WHITE - P. HEYWOOD, *ό.π.*, σελ. 121.

κυβερνήσεις των χωρών της κεντροανατολικής Ευρώπης. Κάποια στοιχεία μας δίνει ο Terry Cox¹¹. Στις αρχές της δεκαετίας του '90, οι δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης έδειξαν υψηλά ποσοστά υποστήριξης των διαδικασιών μετάβασης στις περισσότερες χώρες. Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα — που αναφέρει ο συγγραφέας — είναι οι δημοσκοπήσεις που διεξήγαγαν οι υπηρεσίες του ευρωβαρόμετρου το 1991 και έδειξαν θετικό ισοζύγιο προς όφελος εκείνων που αντιμετώπιζαν ευνοϊκά τις πολιτικές μετάβασης των πρώην χωρών των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών σε δημοκρατίες της αγοράς. Έτσι, σε όλες σχεδόν τις χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης υπήρξε ένα ποσοστό, το οποίο έφτασε στο 55% στη Λιθουανία, στο 52% στην Ουγγαρία, στο 32% στην Εσθονία και στο 29% στη Σλοβακία. Από το 1994 και μετά, όμως, η υποστήριξη της κοινής γνώμης προς την οικονομία της αγοράς βαθμιαία υποχωρεί. Για παράδειγμα, πέφτει στο 20% στην Ουγγαρία, στο μόλις 9% στη Λιθουανία, ενώ στη Σλοβακία τα ποσοστά είναι μοιρασμένα. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι από τις χώρες που έγιναν οι δημοσκοπήσεις μόνο η Ρουμανία προώθησε την τάση για ολοκληρωτικές αλλαγές, επιτυγχάνοντας θετικό ισοζύγιο το 1991 και αρκετά υψηλό ποσοστό το 1994. Μεταξύ των ετών 1991 και 1994 υπήρξε μια γενική πτώση, η οποία έφτασε στο 22% της υποστήριξης της κοινής γνώμης στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις (Eurobarometer).

Οι κυβερνήσεις, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την κατάσταση που δημιουργήθηκε, προσπάθησαν να διαμορφώσουν συνδυασμένες πολιτικές και παράλληλα προσπάθησαν να αναπτύξουν ένα πολιτικό διάλογο, έχοντας ως αναφορά τις μεταρρυθμίσεις. Ένας χρήσιμος τρόπος για την κατηγοριοποίηση αυτών των σχεδιασμών, στο πλαίσιο των οποίων κινήθηκαν οι κυβερνήσεις, προτάθηκε από τον Charles Gati, ο οποίος πρότεινε τρεις ομαδοποιήσεις που αφορούν τις χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης: αυτές είναι α) οι ηγετικές χώρες, β) οι βραδυκίνητες χώρες, γ) οι χαμένες χώρες¹².

Οι πρωταγωνιστές περιλαμβάνουν τις χώρες Τσεχία, Ουγγαρία, Πολωνία, Σλοβενία και ίσως τις χώρες της Βαλτικής, δηλαδή τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Αυτές οι χώρες ακολούθησαν ρι-

11. T. COX, «The politics of social change», στο ST. WHITE - J. BATT - G. LEWIS (διεθ.), *Development in central and east European politics*, ό.π., σελ. 230-233.

12. CHARLES GATI, «The mirage of democracy», *Transition* 6, σελ. 11-12.

ζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις και παράλληλα καθιέρωσαν μια λειτουργική κοινοβουλευτική δημοκρατία και πλήρη ελευθερία του τύπου. Μετά την εκλογή φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών στις πρώτες ελεύθερες εθνικές εκλογές, αργότερα ορισμένες χώρες, όπως για παράδειγμα η Πολωνία και η Λιθουανία, επανεξέλεξαν τους πρώην κομμουνιστές, ενώ στην Τσεχία οι φιλελεύθεροι παρέμειναν στην εξουσία, αλλά με τους σοσιαλδημοκράτες να αυξάνουν την εκλογική δύναμή τους. Εξάλλου, κάτι τέτοιο προκύπτει και από την προηγούμενη έρευνα, ότι η τάση των ανθρώπων μέσα από τις αντιλήψεις τους συγκλίνουν στη σοσιαλδημοκρατική διαχείριση της κοινωνίας και της οικονομίας. Όμως, παρά το γεγονός ότι γίνονται τέτοιοι ελιγμοί από την κεντροαριστερά, τίποτα δεν μπορεί να γίνει που να σταματήσει τις ιδιωτικοποιήσεις και την πορεία προς την οικονομία της αγοράς. Από την άλλη, υπάρχει η τάση που προωθεί με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις, η οποία όμως δεν προκαλεί με το βάρος του κοινωνικού κόστους που προκαλούν οι μεταρρυθμίσεις.

Στην πράξη, όμως — πιστεύει ο Charles Gati —, αποδείχθηκε πολύ δύσκολο για τις κυβερνήσεις να συνδυάσουν τόσο αντικρουόμενους στόχους. Η έλξη που προκαλεί στις λαϊκές μάζες η πορεία της φιλελευθεροποίησης στην οικονομική και κοινωνική ζωή δεν αμφισβητείται. Στο πλαίσιο της θεωρίας συνδυάζει το δυναμισμό της ελεύθερης επιχείρησης μαζί με τις προσπάθειες να απαλυνθούν οι αρνητικές συνέπειες των επιχειρούμενων αλλαγών, κύριο βάρος το οποίο επωμίζονται οι συνταξιούχοι, οι δάσκαλοι, οι κρατικοί υπάλληλοι και γενικά οι μισθωτοί. Δηλαδή οι ίδιοι σχεδόν που εξεγέρθηκαν το 1989, οι μη προνομιούχοι, προκειμένου να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους. Αυτοί που επωφελήθηκαν και εξασχούν την πολιτική της νέας εξουσίας είναι εκείνοι που συνιστούσαν το προνομιούχο στρώμα ή διαφορετικά — όπως ονομάστηκε — η νομενκλατούρα, εναντίον της οποίας εξεγέρθηκαν οι μη προνομιούχοι το 1989. Τελικά, στην πράξη αδυνατούν, και κύρια οι φτωχές χώρες, να ανταπεξέλθουν στο υψηλό κόστος της προνομιακής πολιτικής. Από την άλλη ο ανερχόμενος προστατευτισμός μόνο αδράνεια μπορεί να παράγει εξαιτίας της έλλειψης επάρκειας πόρων, όπως είναι τα κεφάλαια για επενδύσεις¹³.

Οι βραδυκίνητες χώρες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Ουκρανία και η Κροατία, ακολούθησαν πολιτική με περιορισμένες οικονομικές αλλαγές σε ένα σχετικά δημοκρατικό

13. CHARLES GATI, ό.π., σελ. 10.

πλαίσιο. Η έννοια «σχετικά», σύμφωνα με τον Charles Gati, αναφέρεται γιατί ενώ για παράδειγμα αναγνωρίστηκε επίσημα το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση, στην πράξη ο τύπος δέχθηκε πολλούς περιορισμούς και η κυβερνητική αρχή νομιμοποιήθηκε σε μια λογική που γίνονται να μεν δίκαιες, αλλά χειραγωγούμενες εκλογές. Το κράτος διατήρησε παράλληλα και σημαντικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας, ενώ προσπάθησε να κατευνάσει τη λαϊκή δυσaréσκεια επιδρώντας την κατανάλωση. Οι κυβερνήσεις δυσκολεύτηκαν να ισορροπήσουν πολιτικά, εφαρμόζοντας αντικρουόμενες πρακτικές διαχείρισης και σε πολλές χώρες το μείγμα της πτώσης του βιοτικού επιπέδου και η δυσaréσκεια εξαιτίας της έλλειψης μιας σταθερής πολιτικής κατεύθυνσης προξένησε τελικά κοινωνική αναταραχή. Παραδείγματα είναι η Βουλγαρία και η Σερβία, στις οποίες στα τέλη του '96 και στις αρχές του '97 έγιναν μαζικές διαδηλώσεις. Η κατάληξη στη Βουλγαρία ήταν η πτώση των σοσιαλιστών και η αντικατάστασή τους από μια περισσότερο ριζοσπαστικά φιλελεύθερη κυβέρνηση για να τους οδηγήσει στην οικονομία της αγοράς.

Οι χαμένες χώρες, στις οποίες ανήκουν οι πρώην σοβιετικές δημοκρατίες του Καυκάσου και της κεντρικής Ασίας, κατήργησαν το σοβιετικό σύστημα της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, αλλά διατήρησαν ταυτόχρονα και ένα συνδυασμό από αυταρχικές πολιτικές, αποτυγχάνοντας στην ουσία να ολοκληρώσουν μίαν αποτελεσματική μετάβαση. Οι κυρίαρχες ελίτ εξουσίας αντιστάθηκαν στην πολιτική και στην οικονομική φιλελευθεροποίηση, τις οποίες καταρχήν υιοθέτησαν και προώθησαν, προκειμένου να μην προκαλέσουν κοινωνικές ρήξεις και εξεγέρσεις.

Στην ουσία, από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η υπεύθυνη κοινωνική πολιτική φέρνει συχνά τις κυρίαρχες πολιτικές ελίτ σε σύγκρουση με τα συμφέροντα ιδιωτικών κεφαλαίων, τα οποία πιέζουν για να επιταχυνθούν οι διαδικασίες μετάβασης και να συνεχιστούν περαιτέρω οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Υπάρχει επομένως τεράστιο πρόβλημα για να κρατηθούν οι αναγκαίες ισορροπίες.

Μέρος Γ'

Δημοκρατία
και κοινωνικοπολιτικός μετασχηματισμός

Οι συνέπειες των οικονομικών μεταρρυθμίσεων

Οι πολιτικοί ηγέτες των κρατών των πρώην κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών είχαν την ελπίδα ότι θα περιορίζαν την πτώση του βιοτικού επιπέδου ζωής και την κοινωνική ανασφάλεια, τόσο της εργατικής τάξης όσο και γενικότερα του πληθυσμού, κατά τη διάρκεια των οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Σε κάποιες περιπτώσεις και κυρίως στη δημοκρατία της Τσεχίας αποπειράθηκαν να προσφέρουν στην πλειονότητα του πληθυσμού και περαιτέρω κίνητρα. Μία δημοφιλής πρόταση ήταν να διανεμηθούν σε όλους τους πολίτες μετοχές σε αμοιβαία κεφάλαια, που θα έλεγχαν το μετοχικό κεφάλαιο των ιδιωτικοποιημένων εταιρειών. Το ίδιο στην ουσία έγινε και σε άλλες χώρες. Σε γενικές γραμμές, αυτό που επιδίωξαν οι κυβερνήσεις ήταν η μείωση στο ελάχιστο δυνατό των δυσάρεστων φαινομένων, όπως η γενικευμένη φτώχεια και η ανεργία¹.

Στην πράξη, όμως, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις κατέληξαν στην αύξηση της ανισότητας. Παρά το γεγονός ότι είναι πολύ δύσκολο να μετρηθούν στις συγκεκριμένες χώρες με σχετική ακρίβεια οι αλλαγές στο εισόδημα, υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι συντελέστηκε μια γενική αναδιανομή του πλούτου και ότι τελικά αυξήθηκαν οι ανισότητες εισοδήματος κατά τη διάρκεια των διαδικασιών μετάβασης. Οι ανισότητες εισοδήματος οφείλονται σε πολλούς παράγοντες. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη των ευκαιριών απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα είναι αρκετά ενδεικτική, στο πλαίσιο του οποίου διαμορφώθηκαν σημαντικές διαφορές στα εισοδήματα. Αλλά και η γενικότερη απελευθέρωση της αγοράς ήταν αναμενόμενο ότι θα επηρέαζε το μηχανισμό της και επομένως και των μισθών. Η ιδιωτικοποίηση του κρατικού τομέα,

1. T. COX, «The politics of social change», ό.π., σελ. 220.

Πίνακας VI:
αλλαγές του συντελεστή Gini για το εισόδημα του νοικοκυριού

	1987-1988	1993	Αλλαγή από το 1987-1988
Βουλγαρία	23	34	+11
Τσεχία	19	27	+8
Εσθονία	23	39	+16
Ουγγαρία	21	23	+2
Λετονία	—	27	—
Λιθουανία	—	34	—
Πολωνία	25	30	+5
Σλοβακία	—	20	—
Σλοβενία	24	28	+4
Ουκρανία	—	26	—

Πηγή: T. Cox, «The politics of social change», στο St. White - J. Batt - P. Lewis (δι-εύθ.), *Development in central and east European politics*, ό.π., σελ. 221 (πίνακας προσαρμοσμένος από την Παγκόσμια Τράπεζα, 1996).

Πίνακας VII:
κατανομή εισοδήματος 1993
(επιλεγμένες χώρες)

	Χαμηλότερο 10%	Χαμηλότερο 20%	Δεύτερη ομάδα	Τρίτη ομάδα	Τέταρτη ομάδα	Ψηλότερο 20%	Ψηλότερο 10%
Βουλγαρία	3,3	8,3	13,0	17,0	22,3	39,3	24,7
Τσεχία	4,6	10,5	13,9	16,9	21,3	37,4	23,5
Εσθονία	2,4	6,6	10,7	15,1	21,4	46,3	31,3
Ουγγαρία	4,0	9,5	14,0	17,6	22,3	36,6	22,6
Πολωνία	4,0	9,3	13,8	17,7	22,6	36,6	22,1
Σλοβενία	4,1	9,5	13,5	17,1	21,9	37,9	23,8

Πηγή: Johnson και Sheehy (1995, 1996)· Johnson, Holmes και Kirkpatrick (1997, 1998, 1999)· O'Driscoll, Holmes και Kirkpatrick (2000, 2001). (Βλ. T. Cox, «The politics of social change», ό.π., σελ. 221.)

όπως και η δημιουργία ιδιωτικών επιχειρήσεων έδωσαν τη δυνατότητα στα άτομα να συσσωρεύσουν κοινωνικό πλούτο, στοιχείο που θεωρείται πρωτόγνωρο για τα δεδομένα αυτών των κοινωνιών.

Ένας συνηθισμένος τρόπος μέτρησης του εισοδήματος είναι ο συντελεστής Gini. Θα χρησιμοποιήσουμε δύο πίνακες του T. Cox. Ο πρώτος προσδιορίζει το βαθμό της κοινωνικής ανισότητας ανάμεσα στα μεγέθη, στη συγκεκριμένη περίπτωση των νοικοκυριών, σε μια κλίμακα που αρχίζει από το υποθετικό σημείο 0. Σ' αυτό το σημείο έχουμε την τέλεια ισότητα και φτάνει στο σημείο 100, όπου στο 100 υπάρχει η μονοπώληση από ένα μόνο νοικοκυριό. Για να έχουμε περισσότερες πληροφορίες για μία μικρότερη ομάδα χωρών θα χρησιμοποιήσουμε ακόμα έναν πίνακα, στον οποίο φαίνεται και η διασπορά εισοδήματος στις διαφορετικές κλίμακες πληθυσμού.

Σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουμε πιο πάνω, οι χώρες της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες. Στη μία κατηγορία έχουμε την ανισότητα σε πολλές χώρες της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης, αλλά και στις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες της Λιθουανίας και της Ουκρανίας. Έχουν καταγραφεί χαμηλά επίπεδα ανισότητας παρόμοια με εκείνα των φιλελεύθερων κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης. Ενώ η Σλοβακία σημείωσε ένα ποσοστό της τάξης του 20% το 1993, οι περισσότερες χώρες της περιοχής κατέγραψαν ποσοστά που κυμαίνονται από το 25% έως και το 27%, ενώ η Σλοβενία έφτασε μέχρι και το 28%. Από το άλλο μέρος, ομάδες που βρίσκονται κοντά στην Ανατολή, όπως για παράδειγμα η Βουλγαρία και ορισμένες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, εμφάνισαν δραματική αύξηση ανισοτήτων παρόμοια με εκείνη των λιγότερο αναπτυγμένων δυτικών οικονομιών. Το 1993, η Εσθονία είχε ένα συντελεστή που κυμαινόταν περίπου στο 39%, ενώ η Λιθουανία κατέγραψε ένα ποσοστό του 34%. Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό από τον πίνακα VI (σελ. 236), η έκταση της ανισότητας ήταν υψηλότερη στην πρώην σοβιετική δημοκρατία της Εσθονίας και στη Βουλγαρία, ενώ στις χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης ήταν σημαντικά μικρότερη. Εξαιρεση αποτελεί η Τσεχία, αλλά σ' αυτή την περίπτωση η ανισότητα αυξήθηκε, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν σε χαμηλά επίπεδα στη δεκαετία του '80.

Οι λόγοι αύξησης της ανισότητας σ' αυτές τις χώρες είναι σύνθετοι. Σημαντικός παράγοντας είναι όμως η επιτυχής ή η ανεπιτυχής διαδικασία μετάβασης αυτών των χωρών. Τα σχετικά χαμηλά εισοδήματα ανισότητας σ' αυτές τις χώρες της κεντρικής και της ανατολι-

κής Ευρώπης διατηρήθηκαν σταθερά, εξαιτίας των αυξημένων κρατικών κονδυλίων για κοινωνική πολιτική (όπως για παράδειγμα συνέβη στην Τσεχία και στην Ουγγαρία) και της προσφοράς επιδομάτων ανεργίας (όπως για παράδειγμα στην Ουγγαρία και στην Πολωνία). Από την άλλη, τα χαμηλά επίπεδα της Ουκρανίας ίσως να αντικατοπτρίζουν και μια οικονομία, η οποία δεν έχει προφανώς απορροφήσει σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις ή διατηρεί ακόμα μορφές εισοδήματος που συνεχίζουν να αναφέρονται στο παλαιό καθεστώς. Σε μεγάλη αντίθεση με τα παραπάνω έχουμε τη βουλγαρική εμπειρία, αλλά και άλλων πρώην σοβιετικών δημοκρατιών, που δείχνουν με καθαρό τρόπο την παρακμή της οικονομίας, η οποία ακολουθήσε την κατάρρευση πολλών ζωτικών στοιχείων του συστήματος κρατικής διοίκησης της οικονομίας του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού και ακόμα την αδυναμία για πετυχημένη πορεία προς την οικονομία της αγοράς².

Από όλα αυτά προκύπτει ότι η αναδιανομή του πλούτου συσχετίζεται με τον αναδυόμενο ρόλο της νέας μεσαίας τάξης στη νέα περίοδο μετά την κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Είναι σαφές ότι αυτές οι χώρες με την εισοδό τους στη νέα οικονομία της αγοράς και τις ιδιωτικοποιήσεις των κρατικών επιχειρήσεων άρχισαν να λειτουργούν με κριτήρια που ισχύουν στην καπιταλιστική οικονομία της αγοράς. Η αύξηση των ανισοτήτων είναι απόρροια του ρόλου της αναδυόμενης νέας μεσαίας τάξης στη νέα εποχή και παράλληλα με τη συμμετοχή της στην ιδιοκτησία των πρώην κρατικών επιχειρήσεων. Από τη στιγμή που ένα σημαντικό τμήμα των κρατικών επιχειρήσεων μετατράπηκε σε ιδιοκτησία της νέας άρχουσας τάξης και παράλληλα ένα άλλο σημαντικό τμήμα των πρώην κρατικών επιχειρήσεων υπολειπορούσε ως συνέπεια της προσαρμογής του στα νέα δεδομένα ή της καταστροφής του, αφού πλέον οι συγκεκριμένες επιχειρήσεις δεν ήταν απαραίτητες στις νέες συνθήκες της οικονομίας της αγοράς, ήταν λογικό να υπάρξει οικονομική κρίση, η οποία ωφέλησε τη νέα μεσαία τάξη. Από την άλλη, όλοι οι βασικοί οικονομικοί μεταρρυθμιστές, όπως οι Leszek Balcerowicz, Vaclav Klaus, Mart Laar, Siim Kallas, Einars Perse, Yegor Gaidar, Anatoly Chum-bais και Askar Akaev ήταν πιστοί οπαδοί του νεοφιλελευθερισμού και τα αγαπημένα τους βιβλία ήταν το *The road to serfdom* και το *Σύνταγμα της ελευθερίας* του F. Hayek. Για τον A. Aslund δεν ήταν

2. T. COX, ό.π., σελ. 222.

τεχνοκράτες, αλλά πρέσβευαν ένα εναλλακτικό όραμα μιας πιο ανθρώπινης κοινωνίας. Ο μετασχηματισμός δεν είχε να κάνει μόνο με την οικονομική επάρκεια, αλλά και με την ανθρώπινη ελευθερία και με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια³. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι: τι είδους ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι αυτή, όταν η παλιά νομενκλατούρα υπερσχύει και στη νέα περίοδο; Ποια είναι η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, όταν το βασικό αίτημα των μεταρρυθμιστών είναι να δημιουργηθεί η νέα μεσαία τάξη στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης» που οδήγησε και οδηγεί σε νέες περισσότερο οξυμένες κοινωνικές ανισότητες σε ολόκληρο τον πλανήτη; Ποιος είναι ο λόγος που θα πρέπει να χρεωθούν τις συνέπειες των πολιτικών της νέας περιόδου, τις οποίες δημιούργησαν οι οικονομικοί μεταρρυθμιστές, οι πρώην κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες (τις συνέπειες εκείνης της εποχής ήδη τις αναλύσαμε και δεν τις καταγράφουμε);

Παράλληλα, όλη αυτή η κατάσταση είχε επιπτώσεις και στον τομέα της ανεργίας. Ειδικά, μάλιστα, τη στιγμή που ένα από τα πλέον σημαντικά προβλήματα που συνδέονται άμεσα με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '90 ήταν η ανεργία. Πρόκειται για τη νέα σκληρή πραγματικότητα που γνώρισαν οι πληθυσμοί της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες, οι εργάτες ήταν συνηθισμένοι σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης και σε διευθυντικές πρακτικές που προτιμούσαν να διατηρούν στις μισθοδοτικές καταστάσεις των επιχειρήσεων μεγάλους αριθμούς με πλεονάζον εργατικό δυναμικό από το να απολύεται. Με την εισαγωγή των οικονομικών μεταρρυθμίσεων, οι δείκτες ανεργίας ανέβηκαν σε μεγάλο βαθμό σε όλες τις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού.

Όπως φαίνεται από τους πίνακες VI και VII (σελ. 236), υπήρξε σημαντική άνοδος της ανεργίας σε πολλές χώρες, ενώ σε αρκετές απ' αυτές είχαμε διαφορετικούς ρυθμούς αύξησης. Ο πίνακας VI μας δείχνει ότι ο αριθμός του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού έχει πέσει σε μεγάλο βαθμό σε όλες τις χώρες, ενώ ο πίνακας VII μας δείχνει και αντίστοιχη αύξηση της ανεργίας. Από τους δύο πίνακες, εκείνος που μας δίνει τη γενική πτώση του ρυθμού απασχόλησης λογικά θα πρέπει να είναι και ο πιο ακριβής από εκείνον που καταγράφει την επίσημη ανεργία. Οι καταγεγραμμένοι άνεργοι αποτελούν στην ουσία

3. A. ASLUND, *Building capitalism. The transformation of the former Soviet bloc*, ό.π., σελ. 392-393.

Πίνακας VIII:
μεταβολές στην ανεργία στην περίοδο 1990-1994

	Εργατικό δυναμικό στο 1994	Ποσοστό (%) μεταβολής κατά την περίοδο 1990-1994
Βουλγαρία	3.242.000	-25,7
Τσεχία	4.885.000	-9,6
Ουγγαρία	4.045.000	-26,1
Πολωνία	14.475.000	-14,9
Ρουμανία	10.012.000	-8,5
Σλοβακία	2.110.000	-15,7
Σλοβενία	752.000	-20,5
Ουκρανία	23.025.000	-9,4

Πηγή: T. Cox, «The politics of social change», ό.π., σελ. 223.

Πίνακας IX:
δηλωμένη ανεργία 1991-1994

	1991		1994	
	Αριθμοί	Ποσοστό (%) του εργατικού δυναμικού	Αριθμοί	Ποσοστό (%) του εργατικού δυναμικού
Βουλγαρία	419.000	11,5	4.880.000	12,8
Τσεχία	222.000	4,1	167.000	3,2
Εσθονία	—	0,1	—	5,1
Ουγγαρία	406.000	7,4	520.000	10,4
Λετονία	—	0,1	—	6,5
Λιθουανία	—	0,2	—	4,5
Πολωνία	2.165.000	11,8	2.838.000	16,0
Ρουμανία	338.000	3,1	1.224.000	10,9
Σλοβακία	302.000	11,8	372.000	14,8
Σλοβενία	91.000	10,1	124.000	14,3
Ουκρανία	7.000	—	82.000	0,3

Πηγή: T. Cox, «The politics of social change», ό.π., σελ. 223.

ένα μικρό ποσοστό της συνολικής ανεργίας και ο λόγος ήταν ότι πολλοί έχασαν τις εργασίες τους με αποτέλεσμα να πάρουν πρώιμες συντάξεις ή συντάξεις αναπηρίας. Επίσης, σε πολλές χώρες, τα επιδόματα ανεργίας για καταγεγραμμένους ανέργους ήταν πολύ χαμηλά και έτσι προτίμησαν να μην καταγραφούν στους καταλόγους ανεργίας⁴. Αρκετοί από εκείνους που έχασαν τις εργασίες τους τις αντικατέστησαν με την ημιπαράνομη «μαύρη οικονομία», η οποία γνώρισε μεγάλη άνθηση σε πολλές απ' αυτές τις χώρες. Πολλές από τις θέσεις εργασίας αυτού του είδους ήταν μέρος της παραοικονομίας, η οποία βρισκόταν στη μεγάλη ακμή της στις χώρες των άλλοτε κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Αυτές ήταν οικοδομικές εργασίες, εμπόριο, προσωπικές υπηρεσίες, βιοτεχνία ενδυμάτων και ακόμα μεταφορές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Πολωνία, στην οποία υπολογίζεται ότι περισσότεροι από δύο εκατομμύρια άνθρωποι εργάζονταν στην παραοικονομία το 1995 και αποτελούσε την κύρια πηγή εισοδήματος για πάνω από το 40% του συνολικού πληθυσμού. Απ' αυτούς πάνω από το 60% ήταν άντρες και στην πλειοψηφία τους ήταν νέοι κάτω των 24 ετών ή ηλικιωμένοι που ήταν πάνω από 60 ετών⁵. Η πτώση της απασχόλησης ήταν μεγαλύτερη στη Βουλγαρία, στην Πολωνία και στη Σλοβακία, σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες. Ενώ για τις τρεις τελευταίες η κατάσταση που διαμορφώθηκε ήταν αποτέλεσμα της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, για τη Βουλγαρία ήταν αποτέλεσμα της αποτυχίας παρόμοιων πολιτικών που εφαρμόστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '90, αλλά ακόμα και ως αποτέλεσμα της γενικότερης πτώσης της οικονομίας. Από την άλλη μεριά, αντίστοιχα αποτελέσματα στις οικονομίες της Ρουμανίας και της Ουκρανίας πιθανόν να αντανακλούν επίσης μιαν αδυναμία για την επιτυχή έκβαση των διαδικασιών της μετάβασης και της βιομηχανικής ανασυγκρότησης⁶.

Η εξήγηση για τα αντίστοιχα χαμηλά επίπεδα ανεργίας στην Τσεχία είναι πιο σύνθετα και αντικείμενο μεγάλης συζήτησης. Παρά το γεγονός ότι ο Vaclav Klaus εφήρμοσε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων, στην πράξη για να αποφύγει το κοινωνικό κόστος εφήρμοσε και μια κοινωνική πολιτική για την άμβλυνση της ανεργίας⁷. Στο εκτεινόμενο πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων συμπεριλαμβά-

4. T. COX, ό.π., σελ. 222.

5. D. MIROZIEWICZ, «Polish economic reform marred by high unemployment», *Transition* 2/13 (1996), σελ. 26-27.

6. T. COX, ό.π., σελ. 224.

7. T. COX, ό.π., σελ. 224.

νεται και η διανομή μετοχών σε πολίτες και αμοιβαία κεφάλαια. Μία σχολή σκέψης υποστηρίζει ότι τα χαμηλά επίπεδα ανεργίας ήταν αποκλειστικό αποτέλεσμα της επιτυχίας του προγράμματος φιλελευθεροποίησης της τσεχικής οικονομίας. Αυτό ήταν τελικά που δημιούργησε — σύμφωνα με τους φιλελεύθερους — την αύξηση της παραγωγικότητας στη βιομηχανία, τη διεύρυνση των αγορών και εν τέλει είτε τη διατήρηση είτε τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Παράλληλα, η κυβέρνηση κατάφερε να δημιουργήσει ένα κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας μέσα από τα επιδόματα ανεργίας και ανάλογα προγράμματα επανακατάρτισης, παρά το γεγονός ότι δεν παρείχε ως προς το χρηματικό ύψος αυτές τις παροχές σε σχέση πάντα με το παλαιό καθεστώς. Η άλλη σχολή υποστηρίζει ότι παρά το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της οικονομίας πραγματικά απελευθερώθηκε από τον κρατικό έλεγχο, εντούτοις το κράτος συνεχίζει να επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό την οικονομία. Αυτό γίνεται, διότι διατηρεί μεγάλο μέρος του τραπεζικού κεφαλαίου της χώρας, το οποίο διαχειρίζεται τα επενδυτικά κεφάλαια και μάλιστα εκείνα με τη μορφή αμοιβαίων κεφαλαίων που έχουν διανεμηθεί στους πολίτες. Πράγμα που σημαίνει ότι αυτά τα κεφάλαια, εφόσον ανήκουν στους ιδιώτες, μπορούν να τοποθετηθούν κατά το δοκούν από την άλλη δε, επειδή βρίσκονται κάτω από τον μερικό έλεγχο του κράτους και των τραπεζών που το τελευταίο κατέχει, μπαίνουν κάποια όρια ως προς την τοποθέτησή τους. Αυτό τελικά έχει ως συνέπεια να μπορούν να διατηρήσουν τις θέσεις εργασίας και επομένως την εργατική δύναμη στις επιχειρήσεις, οι οποίες διαφορετικά θα μπορούσαν να λειτουργούσαν με χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης. Για την πλέον ομαλή μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς είναι σαφές ότι έχουμε τη συνύπαρξη της λογικής των ιδιωτικοποιήσεων με τις κοινωνικές παροχές.

Μέχρι σήμερα, σε πολλές από τις χώρες που είχαν υποστεί τις συνέπειες της οικονομικής μεταρρύθμισης, η ανεργία σταθεροποιήθηκε ή μειώθηκε. Στην Πολωνία, η καταγεγραμμένη ανεργία τον Ιούλιο του 1994 έφτασε σχεδόν το 17% επί του συνόλου του πληθυσμού και στη συνέχεια έπεσε στο 14,9% στα τέλη του 1995⁸. Παρόλα αυτά, ο αριθμός των απασχολουμένων εξακολουθεί να πέφτει και τελικά έχει φτάσει σε ένα επίπεδο που είναι ελαφρά μικρότερο από το μισό του συνολικά οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στην Εσθονία, το ποσοστό των καταγεγραμμένων ανέργων έφτασε το 1994 στο ψηλότερο ση-

8. T. COX, *ό.π.*, σελ. 224-225.

μείο, ενώ έπεσε το 1996 στο 4,1%. Στη Λιθουανία άγγιξε το 7,3% το 1995 και πήγε στο 6,2% το 1996, ενώ στη Λετονία από το 1996 διαρκώς ανέβαινε για να φτάσει το 1998 στο 7,2%⁹.

Η αύξηση της ανεργίας σε κάθε χώρα ήταν γενικά μια άνιση διαδικασία. Διέφερε από περιοχή σε περιοχή και γίνεται φανερό ότι ορισμένα τμήματα του πληθυσμού υφίστανται τις μεγαλύτερες συνέπειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η απώλεια θέσεων εργασίας που ήταν πιο ψηλή στη νοτιοανατολική Πολωνία και όχι στη Βαρσοβία. Σε μίαν άλλη χώρα, στην Ουγγαρία, οι απώλειες ήταν μεγαλύτερες στα ανατολικά της χώρας παρά στη Βουδαπέστη και στα δυτικά της χώρας. Ενώ στην Τσεχία, οι πιο μεγάλες απώλειες εμφανίστηκαν στη βόρεια Βοημία και μικρότερες στην Πράγα. Στην περιοχή της Πράγας, το 1995, ο δείκτης ανεργίας άγγιξε πολύ μικρό ποσοστό: έφτανε στο 0,3% και σε κάθε άτομο αντιστοιχούσαν οχτώ κενές θέσεις εργασίας. Πολλές από τις νέες θέσεις που προέκυψαν στον ιδιωτικό τομέα είχαν σχέση με μικρές εταιρείες της βιομηχανίας παροχής υπηρεσιών. Στην πλειοψηφία τους ήταν οικογενειακές επιχειρήσεις, οι οποίες απασχολούσαν λιγότερους από πέντε υπαλλήλους και δραστηριοποιούνταν κυρίως στις μητροπολιτικές περιοχές¹⁰.

Το μεγαλύτερο μέρος της ανεργίας το βίωσαν οι γυναίκες, οι νέοι και οι ανειδίκευτοι. Σε πολλές χώρες, οι γυναίκες ήταν τα πρώτα θύματα των απολύσεων, από τη στιγμή που οι επιχειρήσεις επανασχεδίαζαν την εργατική πολιτική τους. Για παράδειγμα, στην Τσεχία, το ποσοστό των άνεργων γυναικών ανέβηκε από το 50% στο 60% μέσα σε πολύ λίγα χρόνια. Στην Πολωνία, στην οποία οι γυναίκες συμμετέχουν στα προγράμματα επανακατάρτισης σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άντρες, έχουν μειωμένες πιθανότητες να βρουν εργασία. Στην Ουγγαρία, εκείνοι που είχαν τη λιγότερη εκπαίδευση ήταν επίσης οι εργάτες με τη λιγότερη μόρφωση και οι τσιγγάνοι. Επομένως, ήταν τα τμήματα του πληθυσμού που είχαν πληγεί περισσότερο¹¹.

9. T. COX, *ό.π.*, σελ. 225.

10. T. COX, *ό.π.*, σελ. 225.

11. D. MIROZIEWICZ, *ό.π.*, σελ. 27.